

Ляўон Юрэвіч

Жыцьцё пад агнём

**Партрэт беларускага
военачальніка і палітычнага дзеяча
Барыса Рагулі
на фоне яго эпохі**

КАМПАНИЯ

**Спэцвыпуск часопіса
ARCHE
Менск 1999**

ЗЬМЕСТ

Прадмова ад імя фундацыі АРХЭ Прадмова

Частка I. ЗГАДКІ

Разьдзел 1. Сталенъне.

Разьдзел 2. Ваенна палонны.

Разьдзел 3. Свабода?

Разьдзел 4. Нарэсьце – вызваленъне! Альбо?

Частка II. ДАКУМЭНТЫ

Рагуляец. Наваградзкі Эскадрон

Язэп Сажыгч. Мілітарызацыя Наваградчыны ў часе нямецкай
акупацыі 1941-45 гг.

Песьні Першага Беларускага Штурмовага Звязу

Прадмова ад імя фундацыі АРХЭ

Рэканструкцыя нацыянальнай традыцыя немагчымая без усьведамленняння таго, якую ролю ў гісторыі Беларусі адыгрыла традыцыя супраціву. Таму выбар назвы для кніжнай сэрыі нашай фундацыі – архіў нацыянальнага супраціву – не выпадковы: ён пакліканы быць беспамылковым індыкатарам таго, для чаго яна задумвалася і была прызначана. А прызначэнне яе можна ў агульных рысах акрэсліць наступным чынам: быць рэзэрвуарам нацыянальна арыентаванай веды перадусім для съцвярджэння нацыянальна беларускіх вартасьцяў.

Рашэнне выдрукаваць кнігу вядомага дасьледніка беларускай эміграцыі зь Ню Ёрку Лявона Юрэвіча першай у нашай кніжнай сэрыі таксама, безумоўна, было не выпадковым. Пільная ўвага да мінуўшчыны ўвогуле зъяўляецаха характэрнай адзнакай беларускай рэчаіснасці канца ХХ ст. Асэнсаванье нярэдка трагічных пэрыпэтый сталенія нацыянальнага руху дапамагае нам у каламутным віры сёньняшніх дзён ня страціць тыя адвечныя арыентыры, якімі зъяўляюцца такія прагандаваныя нашымі папярэднікамі – беларускімі адраджэнцамі першай паловы стагодзьдзя – вартасьці, як незалежнасць, бацькаўшчына, вернасць роднай мове.

Вялікай перавагай дадзенага выдання зъяўляеца тое, што яго ўкладальнік не імкнецца прыхарошваць рэальныя падзеі, дадаваць ім саладжавасці і непраўдападобнасці. Сапраўды, беларускія патрыёты падчас крывавага сутыкнення дзьвюх таталітарных систэм у нашай частцы Эўропы апыналіся часам перад няпростым этика-маральным выбарам – і кожны непрадуманы крок у гэткіх варунках мог аказацца апошнім... Сытуацыя знаходжанья "паміж молатам і кавадлам" дыктавала сваю адзіна магчымую лінію паводзін, свае нікім ня пісаныя законы, адэкватна расчытаць якія якраз і належыцца нам – людзям, якія звязваюць сваю будучыню толькі з Беларусяй.

Часавая мяжа, праведзеная аўтарам у першай частцы "Згадкі", у пэўнай ступені сымбалічная: яна, з аднаго боку, уцэнтравана на галоўны катаклізм ХХ ст. – другую сусветную вайну, і, з другога, зъмяшчае ў сабе напамін аб нечым большым: што такія чалавечыя якасці й пачуцьці, як дабрыня, спагада, узаемавыручка, зычлівасць не падуладныя нават самым жудасным выпрабаваньням. Дзейсным сродкам індыўвідуалізацыі апісваных падзеяў, што надае ім непаўторны калярыт асабістага перажываньня, выступае і абрачная ў "Згадках" форма нарацыі ад першай асобы. Дзякуючы ёй мы трапляем у своеасаблівы аўтарскі съвет, які вымалёўвае чалавечая памяць пры дапамозе свайго адмысловага інструментару: паўтлустых мазкоў, амаль

нябачных штрыхоў, выяўленыня падзеі буйным плянам або яе майстэрскага замоўчваныня, перасоўваныня на задні плян ці праста затушоўваныня.

З такім прынцыпам падачы матар'ялу рэзка контрастуе другая частка выданыня "Дакумэнты", якая прэтэндуе на навуковасць ці, прынамсі, на большы аб'ектывізм. Гэта па сутнасці збор раней не даступных беларускаму чытчу на Бацькаўшчыне дакумэнтальных съведчаныняў, якія глыбей развязваюць тэму беларускага нацыянальнага супраціву, надаючы ёй часам нават нечаканае гучаныне (напрыклад, упершыню друкуюцца захавалыя дагэтуль толькі ў рукапісе песні Першага Беларускага Штурмовага Зьвязу). Разам з тым, і прадстаўленыя гэтта матар'ялы тысяччу ніцяў звязаныя з галоўнай постаццю кнігі – беларускім военачальнікам і палітычным дзеячом Барысом Рагулем.

І яшчэ адна рэч, якую немагчыма абысьці ўвагай. Гэта тая мясьціна, дзе пераважна адбываецца дзеяньне – Наваградчына, сэрца зямлі беларускай, калыска нашай дзяржаўнасці, якая дала нашай радзіме і ўсяму сьвету гэтулькі славутых сыноў. Кніга ажно поўніцца маляўнічымі драбніцамі наваградзкіх краявідаў – во руіны наваградзкага замчышча, а во пекныя акалічныя вёсачкі з сваімі грудамі і ўзгоркамі.

Называючы спробы нацыянальнага будаўніцтва ў часе другой сусветнай вайны нягледзячы і, больш того, нават насуперак самым неспрыяльным варункам калябарацыяй зь нямецкімі нацыстамі, цяперашнія нашчадкі сталінскіх катав, далакопы беларускай дзяржаўнасці бачаць шанец знайсці апраўданыне сваёй антыбеларускай дзейнасці. За ўсімі гэтымі спэкуляцыямі і рыторыкай бачыцца ненажэрнае мурло расійскага шавінізму, яго амбіцыя і надалей сілкаваць беларускую гістарычную навуку сваімі імпэрскімі стэрэатыпамі і ідэалагемамі. Пакласці гэтаму канец можна толькі выявіўшы ўсю праўду пра ту ю ці іншую гістарычную эпоху. Дык усё ж такі што дзеялася ў Беларусі падчас другой сусветнай вайны? – на гэтае і іншыя пытаныні чытачы кнігі знайдуць адказы на яе старонках.

Валерка Булгакаў

Прадмова

Гэтая кніга не зьяўляецца біяграфіяй чалавека, хоць ён – тая постаць, вакол якой разгортваюцца падзеі і, што найбольш важна, залежаць ад яе. Гэтая кніга – не гістарычнае дасылаваныне, хоць гаворка пойдзе пра гістарычныя падзеі, да таго ж малавядомыя ці, хутчэй, вядомыя з аднаго боку. І разам з тым – кніга і чалавека, і пра гісторию. З тых часоў, пра якія

пойдзе аповед, не захавалася дакумэнтаў, прынамсі, для дасьледнікаў без пагонаў: цалкам магчыма, што яны па-ранейшаму схаваныя ў архівах КДБ і, некалі выдрукаваныя, адкарэктуюць напісане на бачынах гэтай кнігі. Тым часам адзіная крыніца інфармацыі – сам чалавек, імя якога Барыс Рагуля.

У 1994-1995 гадах падчас сумеснай працы над кнігай мэмуараў пра беларускае студэнцтва на эміграцыі (Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на эміграцыі. Лёндан (Канада) – Ню Ёрк, 1996) мы ня раз у гутарках закраналі пытаньні падзей ранейшых, асабліва жыцьцё ў часы другой сусьветнай вайны. Так і складаўся, зъбіраўся матар'ял для гэтай кнігі – з размоў, успамінаў, разважаньняў Барыса Рагулі.

Лявон Юрэвіч

Частка 1. ЗГАДКІ

Разьдзел 1. Сталенъне.

Мой бацька памёр, калі мне было паўтара годзіка, і маці засталася з двумя дзецеямі на руках бяз гроша ў кішэні, бяз дому і без нічога. Праз два тыдні памёр і мой брацік. Маці прыйшлося вярнуцца ў Любчу да бацькоў. Ёй прыходзілася шчыраваць у полі з ранняга ранняня да позняга вечару – хоць яна й была настаўніцай па адукацыі, але яе, як праваслаўную, на працу ня прымалі, бо палікі разглядалі праваслаўных як людзей другога гатунку. Кожную нядзельку яна брала мяне за ручку й вяла на бацькаву магілу. Па дарозе дахаты мы заходзілі да адной сяброўкі маці. Я страшэнна не любіў хадзіць туды, бо гаваркай каляжанка займала маці размовамі не на адну гадзіну, тым самым адрываючы яе ў мяне. Дык аднойчы, каб адпомсьціць, я ўзяў нажніцы і неўпрыкмет парэзаў ёй хварушок. Але маці не ўкарада за гэта – яна ніколі не карала мяне.

Замуж маці больш не пайшла, а ад мяне яна вельмі хацела, каб я пайшоў бацькаваю дарогаю і вывучыўся на лекара. Я быў яе адзіным сыночкам, а яна была самым блізкім мне чалавекам, дык ня дзіўна, што нашы стасункі былі вельмі цеснымі.

Пражыць зь сялянскай працы было нялёгка, таму маці вырашыла запісацца на вучобу на курсы мэдсясьцёў у Варшаву, але трэ было знайсьці гроши на аплату за вучэньне, а яшчэ больш, каб недзе там у Варшаве жыць і харчавацца. Дапамаглі ёй мае дзядзькі Кастусь Бітус і Базыль Рагуля, які быў пэўны час паслом Сэйму, а пасля сэнатарам. Была й яшчэ адна проблема – маці кепска ведала польскую мову. Усё ж яна выпраўлялася ў Варшаву. Была яна там бязвыезна цэлы год, бо грошай, каб прыязджаць дахаты на вакацыі ў яе, ясная рэч, не было. Я ж на цэлы год застаўся зь дзедам-бабаю, а яны мяне надта любілі і за год зусім распэцкалі. Мне ні ў чым не было адказу. Увечары баба прыходзіла й чухала мне сьпінку, пакуль я не засынаў. Дзед з бабаю былі вельмі пабожнымі людзьмі. Адзін выпадак чамусьці асабліва запаў мне ў памяць: бабуля малілася сьвятому Ільлі, сьвятому Язэпу, сьвятому Міколу, і я спытаўся ў яе: чаму ты ня молішся наўпрост самому Богу, а молішся розным людзям? Бога часта турбаваць ня трэба, тлумачыла яна, а для кожнай дробнай рэчы ёсьць свае сьвятыя заступнікі: адзін здароўе дае, другі сьцеражэ ад пажару, трэці ад вады, чацверты ад ліхога чалавека ў дарогах. Я ж, малы, ня надта разумеў гэтую філозофію, і, помню, усё разважаў: дык Бог адзін ці іх шмат?

Бабуля хацела, каб я пайшоў у сьвятары, а таму ў восем ці дзесяць гадоў я ўжо прыслугоўваў у царкве. Любчанскі бацюшак быў расейцам і, як на мой цяперашні разум, гэта насамрэч быў агент савецкай тайнай паліцыі, якому

ўдалося патрапіць у сэмінарыю. Ад царквы, ад съвятароў, іх двурушнасьці, замкнёнасьці, жорсткасьці, праваслаўна-расейскага шавінізму ў мяне засталося самае непрыемнае ўражанье – ад усяго гэтага мне давялося пацярпець асабіста. Асабліва крыйдна мне было, калі съвятар прашыпеў мне, каб я ніколі болей не гаварыў у царкве на мужыцкай мове. Ну ж, неўзабаве я яму адпомсьціў, арганізаваўшы – першы і апошні раз у сваім жыцьці – страйк. Справа была якраз на Ільлю, калі ў Любчу зъехалася шмат съвятароў і епіскап. Усе хлопчыкі-служкі паўцякалі перад абедняй, і служба аказалася як перабітая. Бабулю гэта так уразіла, што яна пасъля доўга хадзіла ў царкву штовечара і малілася там у зямным паклоне, каб Бог дараваў мне маё блюзънерства. Маці ж дазволіла мне болей у царкву не хадзіць. Маці, дарэчы, была сябрам Беларускай сялянска-работніцкай грамады.

Бога я ўсё ж ня зрокся. Калі я быў малым, Нёман здаваўся мне Богам, Нёман-бацька, дзе я купаўся, лавіў рыбу, сустракаў съвітанкі і ночы.

Я скончыў школу ў Любчы ў той самы год, калі маці скончыла свае курсы ў Варшаве. Ёй знайшлася праца ў Наваградку, і мы перабраўся туды. Жылі мы з маці ўдваіх у малюпасен'кім пакойчыку пры шпіталі. Ня дзіва, што я пачуваўся ў шпіталі як дома і з малых гадоў прызычыаўся да мэдыцыны. Шпіталь, дарэчы, стаяў побач з астрогам, дзе былі ўвязненыя шматлікія беларускія патрыёты. Лета я праводзіў у Любчы, жывучы там звыклым жыцьцём вясковага хлапчуга. Асабліва я любіў лавіць на Нёмане рыбу. Мы яе смажылі проста на вогнішчы, на беразе, прыносілі дахаты, клалі напразапас у лядоўню да нашага суседа-жыда, а яшчэ й прадавалі, мянялі на цукар, надзвычай дарагі ў тыя часы.

Каб беларускую гімназію ў Наваградку не закрылі, трэ было набіраць па 35 студэнтаў. Агітацыя ў гімназію і стала маім першым удзелам у беларускім руху. Нам удалося знайсьці 45 абітурыентаў, але ўсё ж гімназію зачынілі. Гэта быў вялікі ўдар – толькі што на грошы беларускіх сялянаў настаўнікі й навучэнцы сваімі рукамі ўзвяялі новы, харошы будынак. Так я ўпершыню ў жыцьці сутыкнуўся зь перасьледам беларускага. Балюча й прыкра было мне за лёс майго народу. У польскай гімназіі, куды нас перавялі, беларусы былі вучнямі другога гатунку. Гэтак я спазнаў, што такое дыскрымінацыя. Але ж мы трymаліся згуртаванай групай: я, Юзік Сажыч, Уладзік Набагез і Янка Гутар. У пятай клясе гімназіі я сустрэўся з Усеваладам – тады мы звалі яго Вовам – Родзькам, зь якім мне давялося прайсьці праз шматлікія выпрабаваньні.

Першым нелегальным актам барацьбы была дапамога ў ліставаньні зь вязнямі. Вакенцы камэраў выходзілі на шпітальны двор. Аднойчы на вуліцы да мяне падыйшоў незнамы, які прадставіўся сябрам маёй маці, і

папрасіў дапамогі. Я мусіў падбіраць загорнутыя ў запіскі каменьчыкі, якія выкідалі праз вокны зъняволеных, і перадаваць іх яму. Пасьля мне давялося перадаваць цыдулкі і з волі ў турму – а гэта ўжо была сур'ёзная рызыка.

Неўзабаве за "антыпольскую дзейнасць" заарыштавалі майго дзядзьку Базыля Рагулю. Мы з маці наведвалі яго ў турме. Маці абшукалі, а мяне не абшукалі. Запіску для яго я трymаў у роце, і перадаў яму з вуснаў у вусны пры пацалунку, і ўсё гэта на вачох у ахойнікаў!

Пасьля гімназіі, паводле новага польскага закону, нас усіх мусілі забрыць у школу рэзэрвістаў Войска Польскага. Адтэрміноўку атрымлівалі толькі тыя, хто йшоў вучыцца на лекара. Тым дазвалялася працягваць вучобу, а на афіцэраў іх бралі вучыцца ўжо па сканчэнні ўніверсytetu. На сто месцаў на мэдычным факультэце было 600 прэтэндэнтаў, прычым толькі 5 мейсцаў з 100 прызначаліся для прадстаўнікоў нацыянальных меншасцяў: беларусаў, летувісаў, жыдоў. І я стаў адным з гэтых пяці! Мы з маці танцавалі, атрымаўшы гэту добрую навіну! Разам з мной паступілі Ўсевалад Родзька й Янка Гутар. Павучыцца нам, аднак, не ўдалося. Па даносе наваградзкай ваяводзкай адміністрацыі трох беларусаў, што трапілі на прэстыжны факультэт, забралі ў войска, у афіцэрскую школу, у Зэмбруў. Ну, аднак жа, мы вырашылі не губляць часу і атрымаць добрую вайсковую падрыхтоўку. Сытуацыя ў Эўропе была такая, што сумнявацца не выходзіла: хутка гэтая падрыхтоўка нам добра спатрэбіцца. мы і ў школе рэзэрвістаў былі першымі па ўсім, як некалі ў гімназіі.

Між тым у Эўропе гусьцелі хмары. Я разумеў гэта, як ніхто. У адрозненіне ад сваіх таварышаў, я добра валодаў нямецкай мовай і ўпотайкі слухаў нямецкае радыё. Памкненыні Гітлера не былі для нас сэкрэтам. Між тым у Польшчы шырылася патрыятычная прапаганда, ствараўся культ Рыдз-Сыміглага, наступніка Пілсудзкага. Зь іншага боку, да кожнай вінтоўкі нам выдавалі толькі па пяць патронаў, і з гэтага нам рабілася ясна, што справы йдуць ня так доўга, як гэта съпяваюць у патрыятычных песнях пра Рыдз-Сыміглага – пераможцу Чэхаславаччыны. У адпустку ўжо не пускалі, і адному мне дазволілі адзін раз зъезьдзіць у Наваградак, калі маю маці параніла – на наш шпіталь упаў польскі бамбavік. На шчасце, раненыне было ня надта цяжкім.

У чэрвені 1939 году я выйшаў з школы з сержанткімі лычкамі і быў прызначаны ў 42-гі полк у Беласток. 27 жніўня мяне паставілі камандаваць эскадронам, абвесыціўшы, што ўсім сержантам з школы рэзэрвістаў прысвойваюць званыне лейтэнантаў. Адразу ж наш полк выступіў у накірунку мяжы з Усходнім Прусіям. Душным вечарам трывалаць першага жніўня ўзвод капаў акопы першай лініі абароны сярод разлогу палеткаў.

Гэтай ноччу я ня мог заснуць, пытаныні не выходзілі ў мяне з галавы: што я тут раблю? Чаму я маю рызыкаваць жыцьцём дзеля польскага ўраду, які прыцясьняе мой народ? Прачнуўся я ўжо ад артылерыйскай кананады. Данесылі, што немцы прасоўваюцца наперад. Ззаду і съпераду рваліся снарады. І раптам мне стала страшна. За сябе, за сваё жыцьцё. Я проста трэсцяся і ня мог стрымаць сябе. Бліжні жаўнер пабачыў мой стан і прапанаваў мне цыгарэту. Паленіне, і праўда, дапамагло. Калі разьвіднела, стала канчаткова ясна, што немцы рухаюцца наперад, а неўзабаве наляцелі нямецкія самалёты. Трэцяя ж бомба разьбіла кулямёт у нас на правым флянгу. Яшчэ праз гадзіну быў выведзены з строю кулямёт зьлева. Мы засталіся з трыма лёгкімі кулямётамі і дапатопнымі віントоўкамі, на кожную зь якіх нам выдалі па пяць патронаў. Я нават ня мог спраўдзіць, колькі байцоў мы згубілі, толькі бачыў, што справа ад мяне трое загінулі, а сямёра атрымалі параненныні. Справы ішлі ўсё горш... Вось ужо заціх наш астатні кулямёт, немцы насядалі, а загаду на адход усё не было. Немцаў ужо прыходзілася адбіваць у рукапашную. Ажно нарэшце апоўдні прыйшоў загад адыходзіць. Ня ведаю, як мы яшчэ змаглі больш-менш арганізавана адышыці – у нас ужо не заставалася патронаў, каб прыкрываць адыход. Толькі цяпер загаварыла польская артылерыя. Пад другую на кані прыскакаў палкоўнік, патрабуючы, каб мы контракавалі і адкінулі немцаў назад за мяжу. Ён сам павёў нас у атаку. Мы атакавалі з такім напорам, што немцы сапраўды адкаціліся назад. На першай лініі абароны мы спыніліся й пратрымаліся там да ночы, калі прыйшоў загад пад покрывам цемры адступіць. Во так мы ваявалі: недакормленыя, недаапранутыя, недаўзброенныя. Адкуль жа браўся наш нязломны баявы дух? Ці то быў калектывны гіпноз, ці то масавая гістэрыя? Так усё і працягвалася. Удзень мы ўпарты адбіваліся, а ўначы адступалі на Зэмбруў. Паступова мы згубілі контакт з суседнімі дывізіямі, пасъля з штабам нашага палка. Кожны батальён, рота, узвод мусіў змагацца сам.

На раніцу 17 верасьня, калі мы трапілі ў нямецкае акружэніне, ў маім узводзе заставалася толькі 37 чалавек з 60. У другі раз за вайну мне стала сапраўды страшна. Польская пралаганда сцьвярджала, што немцы палонных не бяруць, а ўсіх забіваюць. Але выйсьця не было. "Гендэ гох!" – крычалі нам немцы. Я пацалаваў свой навюткі, харошы бэльгійскі рэвалвер і выйшаў ім настуроч з узянутымі рукамі. Гэта быў момант страшэннай ганьбы.

Нямецкі капитан абвесціў нам, што мы знаходзімся пад аховай Жэнэўскай канвенцыі і што, калі мы ня будзем супраціўляцца і ўцякаць, з намі нічога ня зробяць. Калі капитан даведаўся, што камандзір узводу – я, ён спытаўся, хто я такі. Ён быў вельмі зьдзіўлены, чаму я, беларус, змагаюся зь

немцамі, сябрамі беларускага народу. Мне не было чаго яму адказаць. Мне не было чаго й сабе адказаць.

Раздзел 2. Ваеннапалонны.

Мы выступілі, і потым былі ўзъяднаныя зь іншымі групамі супраціву й накіраваныя ў бок Усходняй Прусіі. Колькі мы йшлі – сказаць не магу дакладна. Памятаю, што за мяжой мяне ўразілі прыгожыя фермы, чыстыя вёскі й файнныя хаткі. Я ўзгадаў польскую пропаганду, якая сьцвярджала, што ў немцаў не было дастаткова ежы й што іхныя танкі былі зробленыя з кардону. Цяпер я бачыў, што гэта было няправдай. Нас накіравалі на бульбяное поле, і, паколькі не было вады, мы распалілі вогнішчы й пяклі бульбу. На трэці дзень немцы прывезлі ў лягер некалькі кухняў і зварылі для нас нешта накшталт супу з бульбай і далі крыху хлеба. Я сустрэў паплечніка, таксама беларуса, з 42 палка. Яшчэ адзін чалавек з нашай групы, зь якім я пазнаёміўся, быў палякам з Познані, і ён заўсёды казаў, што мы мусім трymацца разам, усім дзяліцца й дапамагаць адзін аднаму, бо, магчыма, мы застанемся ў лягеры для ваеннапалонных да канца жыцця. Мы сабралі ў месца непарушны запас і дзяліліся ўсім, што было. Аднойчы нам удалося атрымаць дадатковыя порцыі супу, і калі мы адышлі, каб падзяліць іх, наш польскі "сябра" сказаў, што кожны сам за сябе. Зь беларусам мы дзялілі ўсё, што ў нас было, але тое, што мелася ў паляка, прызначалася толькі яму. Я ніколі ня бачыў яго пасъля, але гэны выпадак быў для мяне добрым урокам у тым, што датычыцца даверу, сяброўства й чалавечай натуры.

Праз два дні шмат хто з нас быў пераведзены ў лягер для ваеннапалонных пад назовай "шталяг 1A", недалёка ад Кёнігзьбергу, ва Ўсходняй Прусіі. Гэта быў вялікі лягер з кулямётамі, усталяванымі праз кожныя сто ярдаў і ачэплены падвойным дротам. Нас накіравалі ў адзін з баракаў, дзе мы мусілі спаць на ложках з саломы на падлозе і, як сотні іншых палонных, раздумлялі пра сваю будучыню. На палудзень і вячэр у немцы раздавалі нам ежу: палову буханкі хлеба, маргарын і суп – даволі скupы паёк, але яго было дастаткова, каб мы не памерлі з голаду.

Мой сябра Косцік, які вучыўся ў тэхнічнай школе да таго, як яго прызвалі ў армію, мог няблага маляваць, а я, у сваю чаргу, умеў па-нямецку. Такім чынам, мы вырашылі распачаць у лягеры промысел, каб палепшиць сваё жыццё. Алоўкам Косцік намаляваў "Омега" на майт танным гадзінніку, каб той выглядаў даражэй, а я выправіўся прадаць яго альбо вымяняць у ахоўнікаў на хлеб, кілбасу, цыгарэты ці што яшчэ. Гэта было даволі небяспечна, бо калі б мяне злавілі, то расстралялі б. Аднойчы я блукаў па лягеры й адзін нямецкі салдат спыніў мяне й спытаў, што за гадзіннік я

маю. Я адказаў яму, што гэта бацькаў падарунак. Салдат заўважыў надпіс "Омега" і прапанаваў купіць у мяне гадзіннік, бо палічыў, што ён сапраўдны, швэйцарскі. Я адмовіўся, бо, быццам бы, гадзіннік гэны быў мне дарагі як памяць аб бацьку. Тады салдат прапанаваў мне два боханы хлебу й фунт кілбасы. Я йзноў адмовіўся. Немец расшчэдрыйся на тры боханы хлеба й два фунты кілбасы, на што я заўважыў: "Што карысці ад успамінаў, калі чалавек, які мусіць іх захоўваць, ня зможа выжыць". Такім чынам, я памяняў свой гадзіннік на хлеб і кілбасу!

Некаторыя з нас былі пазней накіраваныя на палявую працу на ферму ў суседний вёсцы Візандорф, каля сямідзесяці пяці кілямэтраў ад Кёнігзьбергу.

Нас разьмесцілі ў нейкай старой хаце з саломай на подлозе замест ложкаў. Адзін немалады ўжо салдат, Хэрман, які, дарэчы, нагадваў мне персанаж Шульца ў тэлевізійным шоў "Героі Хогана", быў даволі добразычлівым і звяртаўся да мяне проста, бо я разумеў па-немецку. Ён параў нам не рабіць ніякіх глупстваў, накіталт уцёкаў, бо мы й так будзем амаль вольнымі на гэтай ферме. Яшчэ ён растлумачыў, што будзе запіраць нас на ноч, а зранку будзіць. Ён пакінуў нас са словамі, што, калі мы будзем сябе добра паводзіць, то й ён таксама будзе спагадлівым да нас. Я паабяцаў, што, пакуль ёсьць ежа й годнае стаўленыне да нас, мы будзем стараннымі хлопцамі.

Я радаваўся, што мы ня ў лягеры. Сям'я, на якую мы працавалі, паставілася да нас добра й нават выдавала нам чыстую бляізну. Дзякаваць гэтаму, у нас, прынамсі, не было вошай, хоць мы й павінны былі насіць сваю старую вайсковую форму. Акрамя таго, мне было прыемна бавіць дні на прыродзе, побач з коньмі. Я араў некалі на зямлі свайго дзеда, але тамака ў мяне быў прости плуг на аднаго каня, а тутака давялося мець справу з двумя коньмі й падвойным плугам. Было цяжкавата кіраваць гэнымі коньмі, але, каб выжыць, мне трэба было наўчыцца рабіць гэта добра. Пасля пары крывых баразён, гаспадар падахвоціў мяне, паказаўшы, як трэба кіраваць коньмі, і я пачаў набіраць спрыту.

Гаспадару было недзе каля шасцідзесяці, і ён жыў са сваёй жонкай і дачкой Хельгай на ферме, а два ягоныя сыны былі на той час у арміі. Праца на ферме нагадала мне, як маленъкім хлопчыкам я бывала йшоў за плугамі свайго дзеда й размаўляў зь ім. На нейкі момент я забыўся, што быў ваеннапалонным. Але, калі надышоў вечар і мы пайшлі ў хату на вячэр, а дзверы за намі зачынілі, я ўспомніў, што быў падняволным.

Аднойчы ноччу я й Косьцік вырашылі сплянаваць уцёкі. Паколькі Косьцік быў адказным за фермерскую кухню (дзе харчавалася вялікая колькасць

работнікаў, шмат зь якіх таксама былі ваеннапалоннымі), ён мусіў забясьпечыць ежу. Я ж – распрацаваць маршрут, зрабіць усе неабходныя прыгатаваныні й прызначыць дату. Напачатку мы спыніліся на дваццатым лістапада, што дазволіла б нам зьнікнуць, пакуль ня выпадзе сънег і нашыя съяды будзе лёгка знайсьці.

Па начох мы, у моцным узбуджэнні й прадчуваньні, шэптам абмяркоўвалі свой плян. Гэныя пачуцьці вярнулі нас да жыцьця, і мы не маглі спаць – толькі размаўлялі да позняй ночы. Мы марылі, як цудоўна гэта будзе: вярнуцца дадому, вучыцца. Мне – на лекара, а Косьціку – на інжынера. Як файнага будзе йзноў пабачыць свае сем'і, жыць дома, быць вольнымі.

Хельга прыносіла нам ежу на поле. Я стараўся трymацца ад яе далей і не падаўжаць нашыя кароткія сустрэчы, пазъбягаў усялякіх намёкаў. Я адчуваў, што гэная дзяўчына мела нешта да мяне, як, па-праудзе, і я да яе. За палуднем я сустракаў позірк ейных блакітных вачэй, заглядаўся на ейныя съветлыя валасы й файнную, хаця ў цяжкаватую крыху, фігуру. Для немкі яна была нават занадта прыгожай. Хельга звычайна апранала шырокую спадніцу й вузкую кашулю. Мне выдавала, што ейныя грудзі бы спрабуюць выскачыць з вузкага станіка. Але, калі дзяўчына глядзела на мяне, я апускаў вочы, каб не прыцягнуць увагі ейнага бацькі. Ня думаю, што гэна было каханье – хутчэй, фізычнае прыцяжэнне. Да таго ж, хаця Хельга й была ладна складзенай, маладой, здаровай жанчынай, поўнай жыцьця й энергіі, ценъ віселіцы стаў эмацыйным тормазам для маіх мараў.

Адным лістападаўскім вечарам я працаваў у гумне. Сонца ўжо заходзіла, дзьверы гумна былі адчынены, і я с'вістаў – малады, здаровы, перапоўнены спадзяванынямі на ўцёкі, гатовы да дзеяння. Раптам я заўважыў, што да мяне набліжаецца Хельга, павольна пагойдваючы клубамі. Сонца асьвятляла яе ззаду, і я, надзіва, мог бачыць ейнае цела праз спадніцу. Я бачыў ейныя съцёгны. Мне здавалася, я мог бачыць ейныя похвы, але гэна, відаць, была толькі гульня ўяўлення. Я кінуў працаваць – стаяў у дзвярах і глядзеў, як Хельга падыходзіць да мяне. Яна ўсё набліжалася й набліжалася, і нарэсьце ейныя грудзі датыкнуліся да маіх. Яна была крыху ніжэйшай за мяне, і я паглядаў на яе зверху ўніз і ня бачыў нічога, акрамя ейных вусен – прыадкрытых, чырвоных, спакушальных. Ейныя грудзі былі цяжкімі і, здавалася, рухаліся ўверх-уніз. Яна спыталася, як я пачуваюся, і я адказаў, што добра, але што я хвалуюся, бо гэта вялікая рызыка – стаяць зь ёй вось гэтак побач, таму што мяне могуць павесіць, калі знайдуць разам зь ёй. Я папярэдзіў яе, што яна таксама рызыкуе, бо сустрэне толькі зьнявагу й непрыманье з боку сваёй грамады, і што яны паголяць яе ў пакаранье. Але яна проста глядзела на мяне й не прамаўляла ні слова. Я ня бачыў у ейных

вачах ні страху, ні няўпэўненасці. Хельга ўсё мацней прыціскалася да мяне грудзямі. Я ня мог даць ніякай рады й паклаў ёй руку на задок, пругкі й крэпкі. Мая рука шукала забароненае месца, і мне здалося, што яно павільготнела. Хельга дрыжэла ад узбуджэння й падштурхоўвала мяне да сена. Мне спатрэбілася шмат фызічных намаганьняў, каб вызваліцца зь ейных абдымкаў і пабегчы. Я рынуўся ў нашую хатку, кінуўся на салому й гатовы быў заплакаць ад злосці й зьнявагі. Увайшоў Косьцік, каб даведацца, што адбылося. Мне спатрэбіўся нейкі час, каб супакоіцца й распавесці сваю гісторыю. Косьцік выказаў думку, што Хельга можа ўзлавацца на мяне й зрабіць што-небудзь такое, што зашкодзіць нашым уцёкам. Ён лічыў, што мы мусім паскорыць свае пляны, і мы вырашылі сысьці наступнай ноччу.

А нараніцу, перад тым як мы выйшли на працу, мы заўважылі, што нейкія два жандары размаўляюць пра нешта з нашым наглядальнікам. Пасьля невялікай спрэчкі наглядальнік падышоў да нас з Косьцікам і паведаміў, што нас пераводзяць назад у лягер. Мы абодва зъяялелі. Можа нехта, напрыклад, Хельга, пасыпей данесці на нас? І можа, нас пакараюць съмерцю, калі мы вернемся ў лягер?

Мы сабралі свае невялікія пажыткі, затым нас накіравалі ў паліцэйскі ўчастак, а потым – назад у шталяг 1A. Вароты зачыніліся за намі, і мы йзноў апынуліся за калочым дротам, у атачэнні аховы й кулямётаў.

Упершыню ў жыцці на мяне навалілася дэпрэсія. Я ляжаў на саломе ў бараку, зь яшчэ больш як пяцьцюдзесяцьцю шумнымі й няветлівыми ваеннапалоннымі. У вачах у мяне стаялі сълёзы. Я спрабаваў вызначыць, як гэта ўсё адбылося. Верагодна нехта чуў, як мы плянавалі ўцёкі й данес на нас наглядальніку альбо фермеру.

Праз два дні нашыя целы наводнілі вошы. У нас усё съярбела. Раз на тыдзень нас адпраўлялі на дэзынфекцыю, але на наступны дзень пасьля гэтага вошы з'яўляліся йзноў. Я пачуваўся так, як быццам вошы выбралі мяне ў якасці сваёй ахвяры, бо дэпрэсія не адступала. Я страціў усялякую надзею й дэградаваў псыхічна й фізычна.

Мае думкі ляцелі дадому, да маёй маці. Апошні раз я сустракаўся зь ёю ў лячомніцы, пасьля гэнага здарэння. Мне пачалі съніцца пра маці сны – некаторыя прыемныя, некаторыя жахлівыя. Калі я бачыў іх сярод ночы, я ня мог ужо заснуць. Аднойчы мне прысынілася, што маці кліча мяне дадому. Гэта абудзіла ўва мне ўспаміны майго дзяцінства, але вось будучыні ў мяне, здаецца, ужо не было. У мяне не было ніякай моцы дзейнічаць, ніякага жаданьня падымацца раніцай. Я толькі валяўся на саломе ў чаканыні ежы,

прытым што ў мяне зусім не было апетыту. Я ўставаў толькі на ранішнія й вячэрнія перазовы.

Некалькі польскіх афіцэраў і лекары зь мясцовага лягернага лазарэта заклікалі мяне згуляць зь імі ў карты й наўчыцца гуляць у брыдж. Я пайшоў да іх, але ня мог сачыць за гульнёй. Мяне нішто не цікавіла. Я зранку да вечара блукаў па лягеры безь ніякіх пачуцьцяў альбо мэты. Аднойчы я ўзгадаў, як падчас майго візіту ў лячомніцу да маці, яна спыталася, ці пабачыць мяне яшчэ калі-небудзь, і я запэўніў яе, што я яшчэ занадта малады, каб паміраць. Я ўспомніў, як паабяцаў ёй і сабе, што стану лекарам і раптам усьвядоміў, што не магу болей губляць часу й мушу й надалей плянаваць свае ўцёкі.

Плянаваныне ўцёкаў – гэта сапраўднае збавеніне для ваеннапалонных, бо ты ўжо ўяўляеш сваё жыцьцё зьмененым, робісся больш жвавым і не зважаеш ні на што, акрамя сваіх плянаў.

Недзе напрыканцы лістапада Косьцік таксама вярнуўся жывым і мы ўзнавілі падрыхтоўку да ўцёкаў з усімі дробязнымі дэталямі. Нам былі патрэбныя кусачкі, компас, мапы й ежа. Мы накуплялі танных гадзіннікаў, Косьцік падрабіў іх пад "Омега", якія я потым прадаваў. Я, канечне, рызыкаваў сваім жыцьцём, але мы працягвалі падманваць немцаў. Гэта была небяспечная, але захапляльная гульня, і яна нам падабалася. Падманваць немцаў ня грэх, і мы іх не шкадавалі. Мы складі ліст дабравольцаў з тых людзей, якія хацелі дапамагчы нам зьбіраць ежу, а потым далучыцца да ўцёкаў. Нам патрэбна было ексы на пяць-шэсць дзён, каб трапіць да мяжы з Усходнім Прусіям, а адтуль – у Савецкі Саюз.

Тым часам, 17 верасня 1939 Чырвоная Армія акупавала Захаднюю Беларусь, і была ўтвораная Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. Гэная падзея была прадстаўленая як вызваленіне беларускага народу. Заходнікі не разумелі, што азначала гэная акупацыя. Яны думалі, што Беларусь застанецца незалежнай дзяржавай і што пасъля ўзъяднаныя яны будуць уважацца за першарадных грамадзянаў сваёй уласнай краіны. Хутка пасъля акупацыі заможныя сяляне (кулакі) былі абвінавачаныя ў tym, што эксплуатуюць іншых людзей, каб зарабіць сабе багацьце. Саветы не трывалі фінансавай незалежнасці, а таму саслалі тысячи "кулакоў" у Сібір, а астатніх сялянаў сагналі ў калгасы. З Усходнім Беларусі саветы запрасілі тых настаўнікаў і кіраўнікоў, якім давяралі. Трансфармацыя адбылася вельмі хутка, бо вельмі эфектыўна ўжываліся тэрор і падаўленіне ўсялякіх свабодаў. Людзі даволі хутка ўсьвядомілі, што любога кшталту пярэчаныне савецкім уладам прывядзе адное да імгненнага зынікнення пры дапамозе

сакрэтных службаў. Што датычыцца беларускай інтэлігенцыі, то яна разглядалася як небясьпечны элемент і таксама была рэпресаваная.

Да лягеру дайшла чутка, што ў Беларусі былі адчыненныя ўсе школы і што кожны мог вучыцца ва ўніверсітэце. Я пачаў марыць пра тое, каб вывучаць медыцыну. Маё жаданьне зъбегчы як мага хутчэй рабілася ўсё больш і больш моцным і з дэпрэсаванага чалавека пераўтварыла мяне ў энергічны, ваяўнічы дух. Я быў поўны надзеяў і нават зацікавіўся тым, як гуляць у брыдж! Калі выключалі съяцло, мы з Косьцікам мармыталі нашыя пляны, і нас не пужала тое, што, як лічылася, зъ лягеру, зъ ягоным падвойным дротам, назіральнымі вышкамі, аховай і кулямётамі, немагчыма было зъбегчы.

У лягеры праз кожныя сто мэтраў праходжваліся паміж вышкамі ахойнікі. Мы засеклі, колькі ім трэба часу, каб прайсці гэтую адлегласць, і падлічылі, колькі нам спатрэбіцца часу, каб разрэзаць дрот.

Спачатку ўцёкі былі заплянаваныя на снежань, але мы не знайшли кусачкаў і малы і таму съяцковалі Ражаство ў лягеры. Я думаў тады пра сваю маці. Уяўляў, як яна ўзгадвае пра мяне на съяты й плача, што я ня вольны. Гэныя думкі толькі ўзмацнілі мой намер уцячы.

У лягеры зъ немцамі супрацоўнічалі эмісары, выбраныя з саміх палонных. Адзін зъ іх неяк зъвярнуўся да нас з прапановай запісацца дабравольцамі да немцаў. Ён паабяцаў, што калі мы зробім гэта, нас выпусцяць зъ лягеру й мы будзем больш-менш вольнымі. Канечне, мы заставаліся б замежнікамі, але нішто не выдавала б на тое, і мы маглі б вольна перамяшчацца на пазначаных тэрыторыях. Мяне вельмі раззлавала гэная прапанова, і я сказаў, што дабравольцы мусіць саромецца саміх сябе й таго, што працуюць на ворага. Магчыма, яны думалі, што тое, што яны робяць, у рэсьце рэшт найлепш. Яны вызывалялі беларусаў, бо, відаць, думалі, што тыя будуть потым лепш падрыхтаваныя для выкананьня заданьняў, калі немцы заваююць Беларусь.

Мой сябар Вова таксама быў у тым самым лягеры, што й мы з Косьцікам. Вову лепш кармілі, ён меў большую свободу перамяшчэння й доступ да рознага кшталту прыпасаў. Я аднойчы сутыкнуўся зъ ім і, пасля таго, як ён запэўніў мяне, што яму можна давяраць, папрасіў дапамагчы нам ва ўцёках. Вова на гэна сказаў, што мы мусім быць вар'ятамі, бо камуністы й Савецкі Саюз не пакінуць нас на волі. Я запярэчыў, што яму, відаць, немцы ўжо прамылі мазгі, але ён настойваў на тым, што ведае, пра што гаворыць. Ён падкрэсліў, што ў Савецкім Саюзе ня можа быць свабоды, бо чалавек тамака павінны сълепа падтрымліваць партыйную лінію. Я быў крыху агаломшаны

тым, што пачуў, але я ўжо болей ня мог заставацца ў палоне. Я хацеў вывучаць мэдыцыну й адчуваў, што калі ня здолею ўцячы, скончу жыцьцё самагубствам. Пабачыўшы, як я сумеўся, Вова пагадзіўся дапамагчы й раздабыць кусачкі, мапы й компас. Ён стрымаў сваё абяцаныне і дзясятага студзеня прыйшоў да мяне ў барак з усімі неабходнымі прыстасаваньямі. Вова пабаяўся сесьці на салому, бо ў яго не было вошай, і просеў на драўляную лаўку. Ён сказаў, што мае тое, што нам патрэбна, і запіхнуў нешта мне ў кішэню. Потым пачаў распытваць мяне пра нашыя пляны, але я ўхіліўся ад адказу, бо разумеў, што нават калі ў яго былі й добрыя намеры, ня трэба нікому давяраць такую інфармацыю. Ён даў мне кусачкі, компас і мапы, як я й прасіў, і я пачаў вельмі моцна хвалявацца. Я ня мог спаць, бо галава мая была перапоўненая йдэямі. Я ўжо бачыў, як уцякаю зъ лягеру й пераканаю крочу ўздоўж мяжы. Я ўяўляў сябе лекарам, разам са сваёй маці. Нарэсьце, я заснуў і съніў сны пра нашыя ўцёкі.

Мы вырашылі, што дванаццатага студзеня будзе днём пачатку апэрацыі. Мы распачалі агітацыю на кухні й знайшлі трох чалавек, якія захацелі да нас далучыцца. Яны пагадзіліся здабыць ежы на шэсць дзён (сыр, хлеб, кілбасу) у абмен на тое, што мы гарантуюм ім надзейныя ўцёкі. Мы паспрабавалі стварыць у іх пазітыўнае стаўленыне да нашай задумы, пераканаць у тым, што мы ўсё здолеем і што яны даведаюцца пра ўсе дэталі за два дні да ўцёкаў.

Сънег на той час быў глыбокім, а адлегласць паміж бліжэйшым баракам і агароджай была каля дзьвюхсот футаў і знаходзілася паміж дзвівома вышкамі з ахойнікамі й кулямётамі. У адпаведнасці з плянам, мы павінны былі абкруціцца прасцінамі з нашых саламянных ложкаў, прapaўзьці па сънезе да агароджы, перарэзаць яе, потым – другую й у спрыяльны момант уцячы. Галоўнай перашкодай былі рэйкі на ўзвышшы. Мяне непакоіла тое, што калі сънег занадта глыбокі, мы ня здолеем ускараскацца на насып, зрынемся й будзем застрэленыя. Аднак у нас не было выбару, бо гэнае месца было найболыш зручным праз сваю набліжанасць да баракаў. Нарэсьце мы прызначылі дакладны час: 9 вечара, 20 студзеня 1940 г.

Сямнаццатага студзеня ў мяне падскочыла тэмпература ажно да 40 градусаў. Мяне адправілі ў лазарэт, дзе пад наглядам немцаў працавалі польскія лекары. Яны падазравалі, што ў мяне запаленыне лёгкіх. Але я пачуваўся не так ужо й дрэнна. У мяне балела ўсё цела, галава, вочы – бы гарэлі, але я мог нармалёва дыхаць.

Я ведаў, што мне трэба выбірацца са шпіталю, і я пераканаў сябе, што да дваццатага мушу паздаравець.

Васямянцатага тэмпература была ўсё яшчэ высокай. Да мяне неяк падышоў адзін польскі афіцэр і спытаўся, ці не прыгнечаны я нечым. Я адказаў, што ў мяне ўсё ў парадку, але на самой справе я быў моцна расчараваны.

Дзевятнаццатага тэмпература панізілася да 38,5 градусаў. Да палудня я прыняў рашэнне, што, што б ні здарылася, мы будзем уцякаць дваццатага. Косьцік прыйшоў наведаць мяне ў шпіталі й прапанаваў адкласцыі нашую апэрацыю, але я настаяў на tym, што наш плян мусіць застацца нязъменным. Косьцік паведаміў мне, што повар і ягоныя два памочнікі таксама да ўцёкаў. Косьцік сказаў, што яны робяць уражанье надзеіных, сытых, моцных і крэпкіх людзей. Ён павінен быў запэўніць іх, што ўцёкі будуць удалымі і што, калі нас зловяць, нам нічога не пагражает. Пакуль на нас уніформа, немцы нічога ня могуць нам зрабіць, акрамя як вярнуць у лягер. Канечне, яны могуць нас неяк пакараць за спробу збегчы, але не забіць. Аднак, калі мы здолеем уцячы і будзем апранутыя ў цывільнае, яны ўжо будуць уважаць нас за шпіёнаў і расстряляюць. Мы праверылі ўсе нашыя прыстасаваныя й вынайшлі, што нам патрэбны чырвоны ліхтарык, бо ягонае съяцло ня гэтак заўважнае, як у звычайнага. Мы запыталі Вову наконт таго, ці можа ён нам дапамагчы.

Надышоў вечар, і лекар запытаўся ў мяне, ці не жадаю я згуляць у брыдж. Я ўжо крыху наўчыўся гэтай гульні да гэнага часу, але ня мог засяродзіцца на ёй, кінуў гуляць і пайшоў спаць. Лекар адчуваў, што я быў сам ня свой, і хацеў даведацца, што мяне турбавала. Я зманіў яму, што заклапочаны сваёй хваробай і хачу як мага хутчэй вярнуцца да сваіх сяброў у барак. Я быў упэўнены, што лекар мне ня верыць і што ён ужо зразумеў, што ў мяне іншыя пляны.

Я паклаўся ў ложак і паспрабаваў заснуць, але ня змог за думкамі пра ўцёкі. Я пракруціў іх у галаве сотні разоў. Я быў галоўным арганізаторам, адказваў за ўсіх астатніх і ня меў права памыліцца. Калі-нікалі я шкадаваў, што мы вырашылі ўзяць з сабой яшчэ трох палонных, бо збегчы ўпяцёх значна складаней, чым удваёх. Так ці йначай, але рашэнне ўжо было прынятае й ўсё мусіла быць добра арганізавана.

Я марыў пра тое, як патраплю нарэсьце дадому, дзе мяне пяшчотна сустрэне маці й я ўбачу съёзы ў ейных прыгожых вачах. Я быў нават няўпэўнены ў tym, ці ведае яна, што я жывы. Мы спрабавалі даслаць аб сабе весткі дадому, але невядома, ці дайшлі яны. У рэсьце рэшт я заснуў.

А сёмай раніцы нас пабудзілі на съяданак, што мне ў гэnym лазарэце вельмі падабалася. Потым, а дзевятаі раніцы, прыйшоў нейкі ахоўнік, і я

адчуў, што маё сэрца вось-вось спыніцца. Ахойнік размаўляў з лекарам, а той ківаў галавой у знак згоды. Калі ахойнік пайшоў, лекар сказаў мне, што мяне жадаюць бачыць у камэнданта. Я, відаць, зъялеў на той момант, бо лекар спытаўся, як я пачуваюся. Я адказаў, што гэтая нечаканая сустрэча будзе, напэўна, вельмі непрыемнай. Лекар зразумеў мае падазрэнныі й запэўніў, што ахойнік быў даволі прыязным.

Праз паўгадзіны мяне наведаў Вова, і я паведаміў яму, што мне патрэбны чырвоны ліхтарык. Вова адказаў, што ў яго якраз ёсьць гэткі й ён прынясе яго на наступны дзень, але я запярэчыў, што ліхтарык мне патрэбны тэрмінова. Вова паабяцаў прынесці яго пасля палудня.

Потым я быў выкліканы ў кабінэт камэнданта, але ня мог знайсці ў сабе моцы, каб падняць руку й пагрукаць у дзъверы. Нарэсце я глыбака ўдыхнуў і пагрукаў. Камэнданта тамака не было, але затое прысутнічалі ягоны памочнік і нейкі лейтэнант. На другім баку стала сядзеў Чаняўка, які раней хацеў завербаваць нас да немцаў. Ён размаўляў са мной па-беларуску, і ў мяне было такое адчуванье, як быццам бы ён спрабуе прымусіць мяне падпісацца. Ён запэўніваў мяне, што я, са сваім веданьнем нямецкай мовы, мог бы атрымаць добрую працу, нават кабінетную, а не фізычную, і свабоду перамяшчэння. Я запярэчыў, што маё веданьне нямецкай мовы даволі абмежаванае, але, калі мне дадуць некалькі дзён, я абмяркую гэту прапанову. Я сказаў, што мушу парадзіцца са сваім сябрам Косьцікам, зь якім баўлю шмат часу. Я намякнуў, што, магчыма, запішуся ў памагатары немцам, бо ўжо стаміўся ад вошай і астрожнага жыцця ўвогуле. Чаняўка выглądaў вельмі задаволеным, бо вырапыў, што пераканаў мяне, і сказаў праз дзень-два паведаміць аб сваіх намерах праз Вову, які быў іхным чалавекам у лягеры. І толькі тады я сам даўмеўся, чаму Вова меў доступ да прыпасаў і лепшы статус у лягеры. Спачатку я пачуваўся вельмі ўдзячным Вову за тое, што ён рызыковаў сваім палажэннем, але потым западозрыў, што, магчыма, ён хацеў перашкодзіць нам уцячы. Маё сэрца моцна забілася. Я развязаўся з Чаняўкам так, каб ня выдаць сваіх пачуццяў. Я вельмі добра ўсьведамляў, што Чаняўка – зраднік, які адкрыта супрацоўнічае з немцамі, але ў мяне хапіла розуму нічога з гэтага не сказаць яму ў твар.

Я вярнуўся ў шпіталль недзе каля паўдня. Зъявіўся Вова зь ліхтарыкам, перадаў яго мне, паціснуў мне руку й пажадаў удачи. Вова падабаўся мне, таму што ён быў вельмі інтэлігентным і мне чымсьці імпанавала ягоная неразборлівасць у сродках і безразважнасць учынкаў. Я быў удзячны яму за дапамогу й упэўнены, што ён падтрымлівае нас.

Дзень ледзь цягнуўся. Я глядзеў на свой гадзіннік і быў перакананы, што стрэлкі ня рухаюцца. Што датычыцца пляну, то нам не было чаго

абмяркоўваць, бо кожная дэталь была ўжо абдуманая. Усё, што мы маглі рабіць, – гэта чакаць.

Я ляжаў у ложку. Лекар якраз памерыў мне тэмпературу, якая была тады 37,5. Прыйнесці вячэру. Я ня мог есьці, але прымусіў сябе, бо ведаў, што ем нармалёва апошні раз перад уцёкамі.

Надышло 7:30, тады 8:00 вечара. Па пляне мы мусілі сабрацца ў 9:00 вечара, як пачнецца камэнданцкая гадзіна. У 8:15 я спытаўся ў лекара дазволу схадзіць да сяброў у барак. Ён зауважыў, што ўжо набліжаецца камэнданцкая гадзіна. Я паабяцаў, што доўга не затрымаюся і што я буду вельмі ўдзячным, калі мне дазволяць сустрэцца зь сябрамі. Лекар пагадзіўся. Паглядзеў не мяне доўгім позіркам і чамусьці пачінуў мне руку. Я думаю, ён здагадваўся, што я не зьбіраюся вяртацца. Я склаў свае съцілывы пажыткі й накіраваўся да барака. Косьцік ужо ўвесь знэрваваўся.

А дзянятай у бараках патушылі съятло. Было ціха, і тэмпература знадворку была – 40 градусаў па Цэльсіі. Гэна была адна з самых халодных зімаў за некалькі гадоў. Гэта моцна разахвочвала, бо калі б нам прыйшлося хавацца ў лесе некалькі дзён, мы абавязкова б абмарозіліся. Але спыняцца ўжо не было як. Мы адчынялі дзверы баракаў і выходзілі па адным.

У кішэнях у нас ляжала ежа. Мы абарнуліся прасыцінамі, каб быць нябачнымі на сънезе. Неба было чыстым, і зоркі съяцілі вельмі ярка. Наперадзе, каля дзвюхсот футаў ад нас, ахойнік крочыў ва ўсходнім накірунку. Мы папаўзьлі па сънезе, і сэрцы нашыя моцна біліся. Усхваляванье надавала нам энергіі, і, хаця noch была халодная, я ўвесь спацеў. Мы павольна рухаліся наперад: адна рука – другая рука, адна нога – другая нога. Ахойнік набліжаўся да нас. Мы замерлі. Ён прайшоў, і мы прапаўзьлі яшчэ пяцьдзесят футаў. Ён вярнуўся, мінуў нас, і мы пропаўзьлі яшчэ пяцьдзесят футаў. І яшчэ раз мы ўмерзьлі ў сънег, як праходзіў ахойнік. Ён спыніўся на нейкі момант, і я быў упэўнены, што маё сэрца таксама спынілася. Ён запаліў цыгарэту й пакрочыў далей, да заходняй вышкі. Мы пакрылі апошнія пыцьдзесят футаў і апынуліся перад першым радам калючага дроту. Вярнуўся ахойнік і прайшоў недзе футах у дзесяці ад нас. Я не магу апісаць тое ўзбуджэнье й напружанасть, якія мы адчувалі, калі ён мінаў так блізка. Ён пакрочыў далей, і, калі ён апынуўся футаў за сто ад нас, я дастаў кусачкі й перашчыкнуў дрот. Гук ад гэтага быў такім моцным, што я быў упэўнены ўтым, што ахойнік яго пачуў і насыцярожыцца, але той спакойна рухаўся ў другі бок. Да таго часу, як ён дасягнуў заходняй вышкі, я ўжо пасьпей перарэзаць унутраную агароджу. Мы йзноў застылі, як ён праходзіў. Калі ён накіраваўся далей, я пачаў перашчыкваць дрот, які быў панамотваны паміж дзівум агароджамі. Я здолеў зрабіць гэта да таго

моманту, як ахоўнік ізноў наблізіўся да нас, і мы апынуліся паміж дзъвюма агароджамі. Шляху да вяртаньня не было. Трэба толькі перарэзаць яшчэ адну агароджу. Кроў стукала ў мяне ў вушах. У мяне трэслься руکі, але я здолеў перарэзаць апошні бар’ер паміж намі й свабодай.

Мы дамовіліся, што калі я дам каманду йсьці, мы палезем па эскарпе да жалезнай дарогі, праз рэйкі, і пабяжым у лес, які недзе ў трох або чатырохстах футах ад іх. Мы прызначылі сустрэцца на перакрыжаваныні дарог крыху далей. Мы былі ўпэўненыя, што калі мы зможем перайсьці праз рэйкі, нам ужо нішто ня будзе пагражаць. Я папярэдзіў сваіх сяброў, што калі зь імі нешта здарыцца, напрыклад, яны зваляцца або будуць параненыя, ніякай дапамогі яны не атрымаюць – тут кожны мусіў быць сам за сябе.

Апошні дрот на агароджы быў перашчыкнуты, і мы ціха ляжалі, калі ахоўнік мінаў футах у пяці ад нас. Які напружены момант! Нарэсьце ахоўнік прайшоў, і я скамандаваў: "Пайшлі!" Ня ведаю, адкуль узялася моца ў нашых нагах. Сынег быў вельмі глыбокім, а на нас былі апранутыя даўгія польскія шынялі. Мы караскаліся па эскарпе й чулі выкрыкі "Стой! Стой!" і гукі страляніны. Калі я дапяў да вяршыні, я ўжо ня бачыў астатніх. Я дабег да рэек, і тады побач упала съятло з вышкі й пачалі страляць з кулямёта. Кулі съвісталі каля маёй галавы, і ад іх разъляталіся іскры, калі яна траплялі ў рэйкі. Нарэсьце, я перабраўся праз рэйкі. Мне падалося, я бачыў, як Косьцік і яшчэ нехта з правага боку беглі разам са мной. Мы не спыняліся аж да самага лесу. Мы толькі беглі й беглі. Не магу сказаць дакладна, як доўга. У рэсьце рэшт мы дабраліся да прызначанага месца, і, як высыветлілася, усе пяцёра былі тамака – стомленыя, але ў прыўзянутым настроі.

Гэта было неверагодна! Мы съмяяліся, абдымаліся, паціскалі адзін аднаму рукі. Я заўважыў, што ў нас не так ужо й шмат часу й што мы павінны вырашыць, куды йсьці. Пры дапамозе компасу й мапы я высыветліў, дзе мы знаходзімся. Тры хлопцы з кухні маліліся на каленях на сънезе, бо былі добрымі каталікамі. Яны запрапанавалі й мне далучыцца да іх, але я сказаў, што памалюся, калі мы пярэйдзем мяжу.

Затым мы рушылі й хутка перабягалі адкрытыя месцы. У небе съяціў і адлюстроўваўся на сънезе поўны месяц, і я баяўся, што нас лёгка будзе заўважыць. Аднак ў нас не было ніякага выбару й мы мусілі йсьці далей. Мы прашпацьравалі, можа, дваццаць пяць, а то й трыццаць кіляметраў, што даволі шмат, калі ўлічыць, які быў сънег і мароз. Я думаю, мароз быў нам нават на карысьць, бо ён прымушаў нас рухацца, як мага хутчэй, каб сагрэцца.

Недзе каля шасьці раніцы мы вырашылі спыніцца. Толькі мы выбралі шчыльна парослае лесам месца, як пачаў ісьці сънег. Гэта было вельмі дарэчы, бо сънег мусіў скаваць нашыя съяды. Мы прытуліся пад некалькімі елкамі й менавіта *паспрабавалі* паесьці, бо ежа замерзла й мы павінны былі скрабсьці сыр і хлеб зубамі й глытаць сънег у якасьці вадкасці.

Надышоў дзень, і мы чулі, як абуджаюцца жывёліны на ферме паблізу. Недалёка чутныя былі чалавечыя галасы. Мы мусілі перачакаць у лесе, пакульnoch не дазволіць нам рушыць далей. Сядзець пад дрэвамі ў саракаградусны мароз было няпроста. Мы павінны былі ўвесь час рухацца й не дазваляць сабе заснуць. На той момант я ня мог сабе ўявіць, што мы здолем ісьці яшчэ адну noch без патрэбнага адпачынку. Мы вырашылі адпачываць па чарзе – па два за раз – па дваццаць хвілінаў. Глыбока ў сънезе мароз падаваўся не такім моцным, а вечер быў лёгкім, бо сковішча нашае было зарослае дрэвамі. Ногі ў нас намоклі й зусім зъмерзлі. Мы стараліся пастаянна рухацца, каб не замерзыці да съмерці. І дзень цягнуўся вельмі-вельмі доўга, пакуль надышла noch.

Я сплянаваў, як мы дабяромся да савецкай мяжы. Я вырашыў, што мы знайдзем якое-небудзь гумно альбо іншае месца, дзе можна будзе скавацца, каб сагрэцца й высушыць адзежу, ды й пазьбегнуць абмаражэння ўвогуле.

Мы рушылі хуткай хадой і прайшлі недзе каля трывцаці кіляметраў. Я зъдзівіўся таму, колькі ў нас было энергіі, бо нас, відавочна, не перакормлівалі ў лягеры. Мы йшлі ўсю noch. Мы нічога ня елі й не пілі, але ўсё ж такі мы былі здольныя шпарка ѹсьці. Нягледзячы на фізычную стому, нейкая энергія дапамагала нам перастаўляць ногі. Эмацыйны ўздым быў, відаць, той моцай, што рухала намі. Мы йшлі настурч сваёй свабодзе. Я пачуваўся такім вольным, што быў гатовы кryчаць ці съпяваць.

Недзе каля пяці раніцы мы наблізіліся да вялікага хлява. Дзъверы былі адчыненыя, і мы зайшлі ўнутр. Мы ўзлезлі на самы верх, дзе трymаліся салома й сена для скаціны. У загоне было так цёпла й прыемна. Мы падаілі недзе зь пяць кароў, і, мне здаецца, нішто ніколі ў мaim жыцьці не было смачнейшым за тое малако. Мы зашыліся глыбока ў сена й хутка заснулі. Празь нейкі час мы пачулі галасы ўнізе. Гэта работнікі зь фермы прыйшлі, каб выканаць свае ранішнія абавязкі: дзяўчаты – падаіць кароў, а хлопцы – пачысьціць стайні. Я пачуў, як адна зь дзяўчат сказала па-нямецку, што ў каровы няма малака. Нехта з хлопцаў заўважыў, што, пэўна, нейкая жывёла прыходзіла ноччу й высмактала малако. Дзяўчына адказала, што ніколі ня ведала, што нешта накшталт можа здарыцца. Мяне дужа забаўляла слухаць разважаныні некаторых дзяўчат пра тое, чаму ў некалькіх кароў не было

малака. Потым мы замерлі, бо той-сёй з хлопщаў палез зь віламі наверх, каб скінуць крыху сена скаціне на корм. Вось цяпер сапраўды трэба было маліцца. Дзесяць-пятнаццаць хвілінаў яны скідалі сена, і, дзякаваць Богу, ніхто з нас ня быў праколаты. Яны спусьціліся, пакармілі кароў і пакінулі нас, нарэсьце, у спакоі. На працягу дня яны ўвесь час то заходзілі, то выходзілі – ажно пакуль не надышла ноч.

Гэна была яшчэ адна марозная ноч, але мы, прынамсі, адпачылі й добра пачуваліся. Мы ўзнавілі наш паход і нават съвісталі ад задавальненіня, бо ведалі, што праз два дні апынемся на савецкай мяжы. Сынег валіў усю ноч, а на раніцу да таго ж не знайшлося ні ляску, ні хлява, дзе можна было б схавацца. Калі мы падышлі да рачулкі з высокімі берагамі, сынег перастаў. Мы вырашылі спыніцца тамака, пад берагамі. Вада ў рацэ была вельмі съюдзёнай, а плынь хуткай. Але ў нас быў хоць нейкі прытулак ад ветру, і мы мусілі перажыць яшчэ адзін дзень.

Каля дзевяці мы пачулі стрэл – такі моцны для ранічнай цішы. Потым стала ціха й нейкі голас па-нямецку загадаў нам выходзіць з-пад берага з узънятymі рукамі. Мяне бы маланкай працяла: мы пакінулі сляды на снезе. Я меркаваў, што стрэл быў зроблены з паляўнічай двухраднай стрэльбы й там меўся цяпер толькі адзін патрон. Я сказаў астатнім, што ўсё гэта выдае на канец, але я паспрабую дамовіцца. Я выйшаў. Паляўнічы, гатовы да стрэлу, стаяў недзе футах у сарака ад мяне. Астатнія выходзілі, пакуль я размаўляў зь ім. Я даводзіў яму, што, паколькі ў яго толькі адзін стрэл, ён можа забіць толькі аднаго з нас, але астатнія ўчыняць расправу над ім. Я сказаў, што мы не злачынцы, а ваеннапалонныя, якія йдуць сабе дадому. Я папярэдзіў яго, каб ён не падштурхоўваў нас да скрайніх мераў, і не ствараў сітуацыі, якая зашкодзіць яму самому. Ён апусьціў стрэльбу, але заўважыў, што, хаця ён і пойдзе зараз, але рана ці позна нас зловяць. Ён павярнуўся й пайшоў прэч.

Я разумеў тады, што нашай свабодзе надышоў канец. Мы апынуліся ў атачэнні фермаў і дарог, па якіх ездзяць як сяляне, так і паліцыя. Адзінай надзея была, што гэны паляўнічы не данясе на нас. Зь цяжкім сэрцам я чакаў ночы. Сэрца маё балела, але не было ўшчэнт разъбітым. Я вырашыў, што калі мы будзем уцякаць наступным разам, мы ўжо апранемся ў цывільнае. Гэта мела б горшыя паследствы для нас, у выпадку, калі б нас злавілі, але рызыкаваць было варта, бо я ўжо ня мог бы трываць палон.

Недзе праз гадзіну на адлегласці пачуліся крыкі. Гукі ўсё набліжаліся й набліжаліся, і я зразумеў, што паляўнічы сапраўды данес на нас. Празь дзесяць хвілінаў нас абкружылі фермеры з гаспадарчымі прыладамі й жандары з вінтоўкамі й у шаломах. Нам загадалі выходзіць з узънятymі

рукамі. Гэным разам я ўжо не адчуваў ніякага адчаю. Я ведаў, што гэта апошні раз, калі я падымаю руکі ўгору. Я быў упэўнены, што аднойчы я атрымаю свабоду.

Мы паціху выходзілі са свайго сковішча й паварочваліся тварамі да жандараў. Адзін зь іх пачаў біць нас. Тады я закрычаў па-нямецку, што мы ваенапалонныя, захопленыя ў ваеннай форме, і знаходзімся пад пратэкцыяй Жэнеўскай канвенцыі. Я сказаў, што яны мусіць адправіць нас назад у лягер і карміць па дарозе. Жандар зъдзіўлены зірнуў на мяне. Немцы вельмі добра ведалі ўсялякія правілы й прадпісаныні. І хаця яны, магчыма, ніколі ня чулі пра Жэнеўскую канвенцыю, яны ўсё ж такі кінулі зьбіваць нас. Іхны камандыр падышоў да нас, паведаміў, што яны будуть пратрымлівацца Жэнеўскай канвенцыі, але мусіць абшукаваць нас. Гэта быў даволі непрафесійны вобыск. Яны праверылі нашыя торбачкі й хутка прабегліся рукамі па целах. Моўчкі яны павялі нас у паліцэйскі пастарунак у бліжэйшай вёсцы. Яны прынесці нам хлеба й малака й былі даволі ветлівымі. Мае хітрыкі з Жэнеўской канвенцыяй, здаецца, спрацавалі.

Мы паведамілі, зь якога лягера ўцяклі, і праз палову гадзіны нас у крытым грузавіку адправілі ў шталяг 1A.

Мы ўбачылі вароты лягера ўпіскэ здалёк. Але тое, што я адчуваў тады, было ня роспаччу, а цвёрдым намерам у рэсьце рэшт зьбегчы адтуль назаўсёды.

Мы ўвайшлі ў вароты й былі накіраваныя да камэнданта. Тамака ўжо быў Вова. Ён хутка падышоў да мяне й папрасіў вярнуць компас і мапы. Я запіхнуў іх яму ў кішэню. Мы выцягнуліся па струнцы, калі камэндант наблізіўся да нас, але пазіралі на яго даволі дзёрзка. Нейкі час ён проста ўглядаўся ў нас. Ён быў высокім і хударлявым, зь сівымі валасамі й разумным тварам. Ён не выдаваў на прафэсійнага салдата і, відаць, быў прызваны ў армію. На ім была форма Вермахту (узброеных сілаў), і я парадаваўся, што няма прадстаўнікоў СС. Безь ніякай злосці ў голасе камэндант спытаўся, хто быў завадыром. Якраз калі я зрабіў крок наперад, Косьцік заяўіў, што гэта ён быў адказным за ўсё. Камэндант заўважыў, што ня трэба курчыць зь сябе герояў. Яму, маўляў, важна ня тое, хто завадыр, а як мы здолелі зьбегчы. Я адказаў, што не паведамлю ніякіх дэталяў, бо гэта зашкодзіць нашым наступным уцёкам. Я думаю, камэндант быў уражаны маёй мэтанакіраванасцю. Ён усміхнуўся й расказаў, што шмат гадоў таму, у Першую сусветную, таксама быў ваенапалонным, але здолеў уцягчы й быў склоплены. Ён дадаў, што зьбег якраз перад прыпыненнем баявых дзеянняў у 1918 годзе і што ён разумее нашыя памкненіні, але гэта быў ягоны абязвязак – скапіць нас, і гэтым разам ужо ён пераможца. Я нахабна адказаў, што так, ён перамог, але будзе й наступны раз, і тады ўжо мы пераможам.

Немец пажадаў нам удачы і паведаміў, што нас пераводзяць у іншы лягер, на захадзе Германіі. Камэндант таксама дадаў, што, згодна з патрабаваньнямі, мы будзем два дні абыходзіцца бязь ежы й нас будуць муштраваць па чатыры гадзіны на дзень. Камэндант адпусціў нас, і Вова выйшаў разам з намі. Ён паціснуў нам руکі й сказаў, што захапляеца нашым учынкам. Я падзякаваў яму й паабяцаў, што наступная спроба будзе больш удалай.

У лягер мы вярнуліся героямі. Шмат хто з палонных быў уражаны ўжо тым, што мы хаця б паспрабавалі ўцячы. Яны пачаставалі нас ежай і цыгарэтамі, і мы ўвечара бавілі час тым, што съпявалі й распавядалі пра свае прыгоды. Мы забаўляліся й забыліся на лягер, на вошы й на вечны голад, які мы адчувалі.

Назаўтра, а другой гадзіне, пачалася муштра. Мы ня надта пакутвалі праз адсутнасць ежы, і пакаранье, можна сказаць, сталася вельмі лёгкім. Праз некалькі дзён нас ізноў выклікалі да камэнданта й паведамілі, што нас перавядуць на наступны дзень. Мы вярнуліся ў барак і спакавалі свае пажыткі. Іх было так мала, што выдавала, быццам мы рыхтуемся прыняць ванну, а не зьбіраем усё, што маем.

Нас пасадзілі ў грузавік, каб адправіць на чыгуначную станцыю. Ля варотаў я сутыкнуўся зь лекарам зь лягернага лазарэта. Ён сказаў мне, што ведаў пра ўцёкі, але ўважаў гэную справу за вельмі цяжкую, асабліва калі прыняць да ўвагі стан майго здароўя. Лекар пажадаў мне ўдачы. Вова таксама прыехаў на станцыю. Ён параіў мне зъяўніцца да камэнданта з прапановай супрацоўніца зь імі, маўляў, тады я буду мець свободу перамяшчэння і мне будзе лягчэй уцячы. Я адказаў, што не могу гэтага зрабіць, бо гэта тое самае, што здацца. Я дадаў, што, спадзяюся, мы назаўсёды застанемся сябрамі й яшчэ сустрэннемся на волі.

Нас разьмесцілі ў вагоне трэцій клясы. У куце сядзелі яшчэ некалькі ваеннапалонных, але салдаты не дазвалялі нам размаўляць. Паслья некалькіх гадзінаў перастук рэяк дазволіў мне расслабіцца. Мне было добра й утульна. Я не пачуваўся прыгнечаным і ні аб чым не шкадаваў. Я быў перакананы, што наступным разам усё пройдзе больш паспяхова.

Мы прыехалі ў Кёнігзьберг і сустрэлі тамака суцэльны гармідар, бо ў вагоны пагружалі танкі. Паўсюль сноўдалі салдаты. Мы чакалі каля дзвіюх гадзінаў, а потым былі пераведзеныя ў іншы цягнік і яшчэ да надыходу ночы накіраваліся на захад.

Я ня ведаў, як далёка нас везьлі. Нам не давалі ніякай інфармацыі. Я думаў, што, магчыма, мы рухаемся ў накірунку заходняга фронту. Відаць,

нешта перамянілася ў становішчы на ім. Можа, ангельцы ці французы пахінулі немцаў?

Нейкім чынам, менавіта Англія й Францыя былі для нас бастыёнамі дэмакратыі. Мы спадзяваліся, што яны нарэсьце нападуць на немцаў на заходнім фронце. Я думаў, што свабода можа быць вельмі блізкай.

Мы ехалі, прыблізна, яшчэ дванаццаць гадзінаў. У рэсьце рэшт мы дасягнулі станцыі пад назвай Бокальт. Я нават не ўяўляў, у якой частцы Германіі гэта знаходзіцца. Нас ізноў пасадзілі ў грузавік і прывезьлі ў новы лягер.

Лягер быў гэткім самым, як і шталяг: падвойны дрот, вышкі, баракі і г.д. Нас накіравалі да камэнданта, дзе праверылі імёны й нумары. (Гэтая інфармацыя была запісаная на алюміневых мэдалеёнах. Мой нумар быў 5747.) Мы ўвайшлі ў барак, і ягоны стараста коратка растлумачыў нам, што, дзе й як. У кожным бараку быў свой стараста, які быў адказны за раздачу ежы й клопат пра палонных. Ён прызначыў нам саламяныя ложкі на падлозе.

Ізноў пацягнуліся манатонныя дні, ажно пакуль аднойчы стараста не спытаўся, ці ня мае хто з нас досьведу працы лекарам. Ён паведаміў, што ім патрэбныя асыстэнты ў лягерным лазарэце, і я адказаў, што вывучаў медыцыну. Канечне, мой досьвед быў абмежаваным й я не пасыпей дасягнуць майстэрства, але я быў упэўненым у сваіх здольнасцях. Да таго ж я бачыў, як мая маці працавала ў лячомніцы: брала кроў, рабіла ўколы і г.д.

Такім чынам, я стаў санітарам. (Ён мусіў выконваць абязядкі медсястры: дапамагаць лекару рабіць перавязкі, уколы і г.д.) Я атрымаў у лазарэце сапраўдны ложак. Больш ніякай саломы, ніякіх вошай. Адзіны недахоп быў у tym, што я мусіў пакінуць Косыціка ў бараку, але я абыцаў падтрымліваць зь ім сувязь і клапаціцца пра яго.

Пачалося новае жыцьцё. У самым пачатку мяне папрасілі зрабіць перавязку. Але пацыэнт скардзіўся на боль, і лекар загадаў зрабіць яму ін'екцыю – 10 мг морфію. Я пахаладзеў. У мяне дрыжэлі рукі. Я не ўяўляў, як гэта робіцца. Я паспрабаваў заставацца спакойным і ўзгадаць, як мая маці рабіла гэта. Я ўсадзіў шпрыц у ампулу, выцягнуў зь яе вадкасць, Даставаў шпрыц і пырскануў. Я адчуваў, як па съпіне ў мяне ліецца пот. Пацыэнт глядзеў на мяне ў надзеі, што я ведаю, што раблю. Я съцягнуў яму парткі, пацёр скуру, крыху пырскануў вадкасці й зрабіў укол. Нічога дзіўнага – я ж у рэшце рэшт студэнт мэдыцыны!

Лекар сказаў, што я магу далучыцца да пастаяннага пэрсаналу і што я буду адказны за харчаваньне. Я пралічыў, што гэта дасыць мне магчымасць цягніц пакрыху ежу для Косьціка.

Праз пару дзён мяне накіравалі на галоўны склад, каб я прынес ежы для 65 ваеннапалонных, якія знаходзіліся тады ў лазарэце. Галоўны лекар, які быў палякам і працеваў пад наглядам лекара-немца, падказаў мне, што ня трэба адразу дакладваць пра съмерць пацыэнтаў, а чакаць некалькі дзён, каб атрымліваць на іх харчы. Я ня ведаў, наколькі гэта этычна, але прапанова гучала вельмі заманліва. Раз альбо два на тыдзень у мяне зьяўляліся лішкі ежы, якія я аддаваў Косьціку. У мяне самога папраўляўся фызічны стан, я набіраў вагу й, увогуле, пачуваўся вельмі добра.

Аднойчы, красавіцкай ноччу, Косьцік прыйшоў наведаць мяне й абмеркаваць уцёкі. Я сказаў, што хаця я й маюся добра, але далучуся да Косьціка ў ягоных плянах.

Цяпер нам патрэбны быў час, каб з'арыентавацца. Я ўжо даведаўся, што лягер знаходзіцца на мяжы з Галіндыяй і што толькі ў гэтым накірунку мы можам збегчы. Косьцік жа чуў, што немцы шукаюць людзей, якія згодныя працеваць па-за межамі лягера – на фермах і нейкіх там усталяваньнях. Я сказаў, што гатовы пакінуць сваю працу ў шпіталі, хоць яна мне й вельмі падабаецца, каб узнавіць падрыхтоўку да ўцёкаў.

Праз два дні Косьцік прыйшоў да мяне, каб паведаміць, што немцам патрэбныя садоўнікі для аднаго кляштара. Косьцік няшмат разумеў у садоўніцтве, але бачыў, як ягоны бацька працеваў на іхным маленъкім лапіку зямлі, і мог паспытаць шчасьця. Я крыху наўчыўся сялянскай працы, калі летам наведваў свайго дзеда, але, што датычыцца садоўніцтва, я ня меў уяўленыя, што да чага. Але калі ім былі патрэбныя садоўнікі, мы маглі выконваць і гэту працу. У рэсьце рэшт, я стаў студэнтам медыцыны, хаця й не вучыўся ва ўніверсітэце, а садоўніцтва – справа лягчэйшая за лячэньне людзей.

Праз некалькі дзён нас выклікалі да камэнданта. Камэндант сказаў, што па Косьціковых словах, я быў добрым садоўнікам, і што ён хацеў бы даведацца болей пра мой досьвед. Я зманіў, што мой бацька быў садоўнікам у вялікім маёнтку ў Польшчы і што я дапамагаў бацьку, калі быў хлопчыкам. Камэндант загадаў нам быць гатовымі адправіцца ў кляштар нараніцу. Я вярнуўся ў лазарэт і паведаміў лекару, што мяне прызначылі садоўнікам, і ён даў мне дазвол пакінуць шпіталь.

Наступная раніца была ѥўплай і сонечнай. Нас пасадзілі ў грузавік і адправілі ѿ каталіцкі кляштар, які, як мы пралічылі, знаходзіўся кілямэтрах у трывцаці ад галяндской мяжы. Нас сустрэў манаҳ, брат Ёзаф, якому было недзе крыху за трывцаць. Я ня мог вызначыць, да якога ордэну ён належай – магчыма, езуітаў. Ён спытаў, ці мае мы досьвед у садоўніцтве, і мы запэўнілі яго, што так. Мы намякнулі, што калі будзем выконваць сваю працу ня гэтак, як ён чакае, то гэта таму, што мы валодаем іншай тэхнікай, але можам хутка навучыцца. Манаҳ адвёў нас у нашыя пакоі, якія не былі нават зачыненыя! Ён паведаміў нам, што адказвае за нас і ня будзе запіраць дзвіверы, але, калі мы надумаем зьбегчы, то ваенныя ўлады спытаюць у першую чаргу з манаҳаў. Ён папрасіў нас не падкладаць ім такую съвіньню. Мы запярэчылі, што ня мае місія намераў зьбегчы й вельмі ўдзячныя яму за тое, што ён прыняў нас на працу.

Атмасфера тамака была вельмі мілай і прыязнай. Брат Ёзаф прыносіў нам з кухні ежу, а мы мусілі самі прыбіраць у пакоях, дзе спалі. Мы маглі мышца й мяняць бялізну. Мы пачуваліся вольнымі людзьмі – на съвежым паветры, у садох. Набліжанасць да прыроды абудзіла нас і надала прагу поўнай свабоды.

Мэтады нашай працы былі зусім бязглаздымі. Я ня ведаў нават, як карыстацца нажніцамі для абстрыганья кустоў ці падразаць траву. Брат Ёзаф толькі спагадліва ўсьміхаўся ѹпакоіў нас наконт таго, што мы можам застацца, нават калі ня ёсьць садоўнікамі. Мы зразумелі, што вытрымалі іспыт і мае місія цяпер усе шанцы зьбегчы. Мы прызначылі ўцёкі на адзінаццатае траўня.

Цяпер дастаць усе неабходныя прыстасаваныні не было для нас праблемай. Мы здабылі мапу й компас, а да мяжы трэба было йсьці толькі адну ноч. Усё было выключна проста. Але раптам мы пачалі заўважаць, што непадалёк ад нас канцэнтруецца вялікая колькасць узброеных сілаў. Нават каля кляштара была разьмешчаная рота. Мы ніяк не маглі даўмецца, што адбываецца. Можа, ангельцы ці французы меліся атакаваць?

Дзесятага траўня раніцай мы прачнуліся й пачулі па радыё, на кухні ѿ кляштары, што нямецкія войскі перайшлі мяжу з Галяндый і пасьпяхова рухаюцца на захад бяз значнага супраціву. Маё сэрца ёкнула. Можа, гэта была памылка? Няужо ж яны сапраўды напалі на Галяндыю і Бельгію, якая захоўвала нэйтраплітэт? І можа, ангельцы й французы хутка выганяць іх адтуль?

Аднак зводкі па радыё рабіліся ўсё больш пэсымістычнымі. За адзін дзень немцы здолелі акупаваць амаль палову краіны. Я не могу зараз узгадаць

дакладныя даты падзеяў, але, здаецца, за тыдзень яны акупавалі Бельгію, перайшлі мяжу паўночнага фронту, мінулі славутую лінію Мажыно (пра якую французы казалі, што яе нават птушка ня здолее пералящець) і, нягледзячы на нэйтралітэт, прамаршыравалі праз Бельгію. Фронт здаўся за трох тыдні. Ангельскія экспедыцыйныя войскі вярталіся ў Англію. Вайна на заходнім фронце, здаецца, скончылася. Немцы кожны дзень перадавалі па радыё навіны пра свае посьпехі. Спачатку мы думалі, што гэта магла быць пропаганда, але брат Ёзаф паведаміў нам, што немцы акупавалі паўночную частку Францыі, а Парыж быў абвешчаны адкрытым горадам. Французы вырашылі ўтварыць у Вішы ўрад, які мусіў супрацоўнічаць зь немцамі, і такім чынам уратаваць астатнюю частку Францыі ад акупацыі.

Нашая мара была разбураная. Была ўжо сярэдзіна траўня, а мы пачуваліся зусім зъянтэжанымі. Мы ведалі, што трапіць з Заходнім Германіі ва Ўсходню – задача ня зь лёгкіх, але мы не зьбіраліся адмаўляцца ад сваіх плянаў, толькі не ўяўлялі, як іх рэалізаваць.

Аднойчы да нас ізноў прыйшлі нямецкія агенты, якія запрапанавалі нам далучыцца да іх. Яны сказалі, што нашае жыцьцё мала чым будзе адрознівацца ад таго, што мы маєм, але мы будзем лічыцца вольнымі, насіць цывільную вopратку й мець пасьведчаныне асобы, дзе нас пазначаць як замежнікаў. Ня будзе ніякіх зынешніх знакаў, што мы ваенапалонныя, і ў нас будзе больш свабоды. Яны запэўнілі нас, што мы будзем пераведзеныя ў Польшу, у спецыяльны лягер для ваенапалонных у Торуні, які быў далучаны да Германіі.

Мы пераглянуліся. Торунь знаходзіцца ў Польшчы, і ў нас будзе больш шанцаў уцячы. Безь ніякіх ваганьняў мы падпісалі пагадненіне супрацоўнічаць зь немцамі. Нам сказалі, што калі нас перакінуць у Торунь, тамака нам дадуць пасьведчаныні асобы, зробяць праверку на надзеінасьць і г.д. Але мы не зьбіраліся чакаць да Торуня, бо мы спадзяваліся зъбегчы значна раней.

Неяк у ліпені нас, разам зь іншымі ваенапалоннымі – усе ў польскай уніформе – пагрузілі ў вагоны для скаціны. Летам ехаць у вагонах для скаціны было й ня так ужо жахліва. Нас прыстойна кармілі, і мы спыняліся на розных станцыях, дзе маглі памыцца й набраць вады.

Нарэсьце, мы прыехалі на польскую мяжу. Польшча не была нашай радзімай, але, калі мы пабачылі гэтую славянскую зямлю, зь ейнымі вёскамі, хутарамі, гаспадаркамі, значна бяднейшымі за нямецкія фермы й менш разьвітымі ў тэхнічным пляне, усё падалося нам такім знаёмым і блізкім.

Мы прыбылі ў Торунь і былі накіраваныя ў лягер пад назовам Форт Хэрман фон Зальца. Мы ўвайшлі ў вароты, і ў мяне ёкнула сэрца: у лягер былі зямлянкі, ён быў умацаваны высокімі съценамі з калючым дротам наверсе й кішэў нямецкімі ахойнікамі. Мы з Косьцікам пераглянуліся. Мы абодва былі зъдзіўленыя й расчараўваныя, але, прынамсі, мы знаходзіліся на "нашай" тэрыторыі. Лягер разъмесціўся на заходнім беразе ракі Вістулы, і калі б мы здолелі ўцячы, здабыць цывільную вопратку, мы маглі б згубіцца сярод польскага насельніцтва, якое, мы спадзяваліся, добра паставілася б да нас. Але як ж нам выбрацца зь лягеру?

Памяшканыні, дзе мы мусілі жыць, знаходзіліся на ніжэйшым узроўні. Тамака не было натуральнага съятла – толькі электрычныя лямпачкі, – і спаць нам трэба было на саламяных матрацах. Лягер быў перапоўнены, і большасць палонных былі палякамі. Таксама меліся тамака брытанцы з Экспедыцыйных войскаў, бельгійцы, французы й галіндцы. Гэта была сапраўдная інтэрнацыянальная грамада, і мне было вельмі цікава сустрэць прадстаўнікоў іншай культуры.

У адрозненіне ад палякаў, ангельцы, французы, бельгійцы й галіндцы атрымлівалі дапамогу ад Чырвонага Крыжа, якую дасылалі з Англіі. Ім прыходзіў чакаляд, цыгарэты, бялізна, мыла для галеніня, тытунь і г.д.

Упершыню ў жыцьці я пашкадаваў, што вывучаў не ангельскую й не французскую мовы, бо апошнія адкрылі б мне зусім іншы съвет. Хаця я не губляўся, спрабаваў вучыцца й камунікаваць з астатнімі палоннымі.

Праз некалькі дзён мы з Косьцікам пачалі вывучаць мясцовасць, каб сплянаваць уцёкі. Мы агледзілі высокія съцены й пралічылі, колькі нам спатрэбіцца папругаў ці вяровак, каб пералезці праз яе. Шанцаў на гэта, здаецца, ніякіх не было. Другая проблема была знайсьці цывільную вопратку.

Мы былі поўнасцю ізаляванымі ад навакольнага съвету. Аднойчы, калі я стаяў у чарзе на кухні, я падслушваў, як адзін палонны казаў, што яму праз Чырвоны Крыж даслалі вопратку. Да мяне таксама даходзілі чуткі, што ў брытанцаў мелася арганізацыя, якая дапамагала палонным уцякаць. Мы пачалі разглядацца й шукаць сувязяў.

Брытанскія ваеннопалонныя мелі ўласных камандзіраў, якіх вельмі паважалі, і стараліся рабіць усё, каб атрымліваць ад немцаў тое, што было належным. Да таго часу я ўжо ўмей крыху па-ангельску й аднойчы наважыўся падысьці да брытанскага афіцэра. Я паведаміў яму, хто я такі, як

спрабаваў зьбегчы са шталягу 1A, і што пляную зь сябрам новыя ўцёкі. Магчыма, афіцэр не зразумеў усяго, што я распавёў на сваёй беднай ангельской мове, але ён убачыў маю рапушчасць зьбегчы. Я папрасіў яго парашаць, з кім можна звязацца, каб атрымаць дапамогу. Афіцэр пачаў распытваць мяне пра маё мінулае, нямецкую систэму, жыцьцё ў нямецкім лягеры й г.д. Я запэўніў брытанца, што ён можа мне давяраць, і мы дамовіліся абмяняць колькі ежы на цывільную вопратку. Афіцэр папярэдзіў мяне, што ўцякаць з гэтага лягера даволі рызыкоўна ў што разумней было бы напрасіцца на нейкую працу й тады паспрабаваць зьбегчы.

Неўзабаве, напрыканцы ліпеня, да нас прыйшлі немцы ў паведамлі, што шукаюць пяць чалавек, якія хацелі бы чысьціць туалеты нямецкіх войскаў. Гэта была ня вельмі прыемная праца, але, прынамсі, па-за лягерум. Мы ледзь не падскочылі ад радасці й сказалі, што пагодзімся чысьціць туалеты, калі яны нам будуть даваць больш ежы. Немцы адказалі, што павялічаць паёк хлеба ў цыгарэтаў, калі мы будзем старанна працаваць. Мы запэўнілі іх, што ёсьць сапраўднымі знаўцамі ў чыстцы туалетаў, ня кажучы ўжо пра садоўніцтва, медыцыну ў гандаль гадзіннікамі.

На наступны дзень, а дзвеятай раніцы, нас, разам з трymа іншымі палоннымі, накіравалі чысьціць туалеты. Мы сьвісталі ў съпявалі, як быццам бы нам насамрэч падабаліся нашыя абавязкі.

Нам трэба было заваяваць давер немцаў, паказаць, што мы надзейныя хлопцы, і таму мы вызваліся рабіць і іншыя рэчы, кшталту мыцця падлогі, бялізны, чысткі ботаў. Мы рабілі ўсё магчымае, каб як мага даўжэй не вяртацца ў лягер. Мы здолелі ўцерціся немцам у давер і сталі сачыць за іхным перамяшчэннем. Мы зауважылі, што яны спачатку йдуць пяцьдзесят-семдзесят мэтраў у адзін бок, а потым – столькі ж у другі.

Таксама мы атрымалі магчымасць агледзець навакольле ў зауважылі, што недалёка ад Вітулы – дрыгва ў нізіна, парослая кустамі ў густым падлескам. Яшчэ мы разгледзелі, што наўкола поўна кустоў, а само месца агароджанае нізкім плотам. За плотам была брудная дарога, якая вяла да Вітулы.

Згодна з нашым плянам, мы павінны былі апрануць цывільную вопратку пад уніформу, потым зьняць апошнюю ў пайсыці ўздоўж плоту да ракі пад выглядам цывільных.

Мы прызначылі ўцёкі на восьмае жніўня. Нам здавалася, што гэта вельмі хутка, але мы ня ведалі, як доўга нам прыдзецца працаваць на вайскоўцаў. Мы паведамлі астатнім тром палонным пра свае намеры, бо лічылі, што ня можам кінуць іх, і яны вельмі ўзрадаваліся пэрспектыве вызваліцца.

Мы здабылі цывільную вопратку й раніцай восьмага апранулі яе пад уніформу. Мы выглядалі крыху раздутымі, але ў нас не было выбару.

А дзевятай гадзіне нас пастроілі ля варотаў, і ахоўнік праверыў кожнага з нас. Мне здавалася, што я перастаў дыхаць, але спрабаваў усміхацца, каб быць натуральным. Але чым больш я стараўся, тым горш у мяне атрымлівалася. Аднак нічога ня здарылася, і нас вывелі з варотаў.

Мы пачалі працаваць. Мы вызначылі, што паспрабуем сысьці недзе каля пяці вечара, таму што будзе яшчэ дастаткова съветла, каб бачыць дарогу, але ўжо блізка да ночы. Мы ўсьведамлялі, што пяці чалавекам будзе цяжка зьбегчы адначасова, і таму вырашылі падзяліцца на дзьве групы. Тры хлопцы, якія ўжо пасыпелі стаць нашымі сябрамі, мусілі сышодзіць першымі. Мы з Косьцікам павінны былі працягваць працаваць і далучыцца да нашых прыяцеляў, калі надарыцца нагода.

Каля чатырох мы ўжо былі гатовыя йсьці, але нямецкі афіцэр замінаў нам, бо якраз падаўся ў глыб лягеру, каб пазагараць. Праз колькі хвілінай, праўда, ён кінуў гэную справу, і я даў хлопцам знак, каб яны йшли. (Яны павінны былі перабрацца за кусты й рухацца ў паўднёвым накірунку, а мы б пайшли ў паўночным.) Хлопцы сыйшли, і якраз вярнуўся ахоўнік. Мы пачалі мітусіцца, хадзіць туды-сюды – рабіць выгляд, што старанна працуем. Ахоўнік ізноў пакінуў нас, і тады мы пераскочылі праз кусты, за секунду скінулі ўніформу, закінулі яе пад кусты. Потым мы пралезълі пад дротам і выбраліся на дарогу. Адразу ж мы пабачылі двух нямецкіх капралаў, якія ехалі да лягеру на раварах. Калі немцы міналі нас, мы ўскінулі рукі, каб адсалютаваць. Капралы таксама павіталі нас і паехалі далей.

Была ўжо палова на пятую, і недзе каля пяці, мы думалі, нашая адсутнасць мусіць быць зауважаная. Мы паскорылі хаду, дасягнулі кустоў, якія былі вельмі калючымі й падрапалі нам усе руки й ногі. Потым мы пайшли па дрыгве, і ногі нашыя зацягвала на трэ-чатыры футы. Раптам мы пачулі, як у лягеры завішчэлі сірэны, і вымушаныя былі залегчы ў балота, так што ў нас тырчэлі толькі раты й насы, каб можна было дыхаць. Мы замерлі ў чаканьні. Часам мне здавалася, што дрыгва мяне заглыне. Я ўзгадаў гісторыі пра балоты ў нас дома, як людзі й коні зьнікалі тамака, бо ў балотаў, быццам бы, няма дна. Я баяўся, што ўжо ніколі ня выберуся. Я чуў, як на пэўнай адлегласці крычаць немцы, але яны рухаліся ў адваротным накірунку.

Час ледзь цягнуўся. Нарэсце апусцілася цемра, і наўколя стала ціха й мірна. Я ня ведаў, колькі ўжо было часу, бо мой гадзіннік сапсаваўся. Мы

вылезълі з дрыгвы, памылі потым нашую вогратку ў рацэ й рушылі ўзжоўж яе, пазьбягаючы дарог.

Перад съвітанкам мы трапілі на нейкі хутар. Мы зазірнулі ў хлеў, узялі нейкія сельскагаспадарчыя прылады й закінулі іх на плечы, каб выдаваць на сялян, якія йдуць на працу.

Празь нейкі час мы наблізіліся да яшчэ адной гаспадаркі, дзе пачулі польскія галасы. Мы падышлі да гэных людзей і спытаўшыся, ці не патрэбныя ім працоўныя руки. Гаспадар адказаў, што яму якраз патрэбныя работнікі, каб пакласці проса ў гумно. Мы падумалі, што без проблем маглі б пабыць сялянамі, і пагадзіліся.

Калі мы працавалі, да нас у гумно прыйшла дачка гаспадара – пекная дзяўчына гадоў дваццаці, са съветлымі валасамі й блакітнымі вачмі. Яна спытаўшыся, ці не патрэбная нам дапамога, і я адкрыўся ёй, што мы ваеннаўпалаонныя, уцекачы, і што нам трэба дабраца да мяжы. Дзяўчына папярэдзіла нас нікому пра гэта не казаць, асабліва ейнаму бацьку, бо ўсе баяцца быць пакаранымі немцамі за дапамогу ўцекачам. Дзяўчына паабяцала нам, што папросіць бацьку наняць нас, і тады ў нас будзе дастаткова ежы, каб зьдзейсьніць свае пляны. Яна пайшла, а празь некаторы час вярнулася й паведаміла, што ўсё атрымалася.

Мы шмат у гэны дзень працавалі й добра пад'елі. Блізка да вечару дзяўчына паведаміла нам, што ўсё ў парадку, а яшчэ, што на большасці хутароў і ў большасці вёсак жывуць палякі, якія ненавідзяць немцаў. Яна дала нам адressesы й імёны вяскоўцаў, якія маглі б нам дапамагчы, і паказала, дзе можна пераплыць Вістулу, якая была пад наглядам немцаў. Яна сказала таксама, як клічуць паромшчыка, які б мог нам даць човен пераплысьці раку. Мы падзякавалі дзяўчыне й рушылі далей.

Мы йшлі ўдзень, падраблялі ў якасці батракоў, а калі дайшлі да пераправы на Вістуле, растлумачылі паромшчыку, што нам трэба. Ён паабяцаў, што ноччу перавязе нас у маленькім чоўне на ўсход. Такім чынам, гэней ноччу мы перасеклі Вістулу. Паромшчык высадзіў нас на другім беразе, пажадаў удачы й загадаў вяртацца назад з саветамі, каб тыя вызвалілі ягоную краіну.

Мы рухаліся далей, да савецкай мяжы, да якой, як мы думалі, было кілямэтраў трыста-чатырыста. Мы йшлі на ўсход па ўскраінах і пазьбягалі вялікіх гарадоў. Мы становіліся ўсё больш і больш нядбайнімі ў гэным паходзе праз Польшчу, і на адным хутары сын гаспадара нагадаў нам, што мы мусім быць больш асыцярожнымі. Ён паведаміў нам, што шмат у якіх

раёнах немцы ўзмацнілі вышук уцекачоў і польскіх падпольшчыкаў. Ён таксама дадаў, што немцы могуць без папярэджаньня праверыць, ці маем мы дазвол вандраваць. Мы пачуваліся такімі вольнымі на прыродзе, без агароджы й ахоўнікаў, што занадта расслабіліся. Папярэджаныні хлопца вярнулі нас да рэчаіснасці, і мы ўспомнілі, што знаходзімся ў вышку ѹ нас могуць злавіць. Мы распыталі хлопца пра сітуацыю ў Польшчы, а ён нас – пра тое, як немцы ставіліся да нас у лягеры.

Хлопец распавёў нам, што немцы стварылі ў Польшчы часовы ўрад, які меў пэўную адміністратыўную ўладу ў гарадох і вёсках, але насамрэч гэта не яны, а ўсемагутныя СС, у чорных кашулях, і СА, уrudых, трымалі Польшчу пад залезнай пятой. Але палякі аказаліся вельмі патрыятычнымі й не здаліся так хутка, як на тое спадзяваліся немцы. Таксама палякі мелі вельмі моцны ѹ добра арганізаваны падпольны рух, які называўся Армія Краёва. Калі немцам удавалася скапіць падпольшчыкаў, іх адразу адпраўлялі ў канцэнтрацыйныя лягеры. Але, незалежна ад генага тэрору, польскі народ заставаўся перакананым, што ён ня прыме нямецкай акупациі, і верыў, што ѿ рэсьце рэшт ангельцы прыкладуць больш намаганняў у барацьбе з фашистамі й, разам з французамі, перамогуць іх. Хаця хадзілі чуткі, што ангельцы й французы адступаюць і што хутка й сама Англія будзе акупаваная. Атрымаць жа дакладную інфармацыю было вельмі цяжка, бо немцы забаранілі друк і кантролівалі афіцыйнае радыё. Але, незалежна ад таго, чуткі гэна былі альбо праўда, сітуацыя сапраўды заставалася напружанай, і мы сталі паводзіць сябе больш асьцярожна.

Дзень пры дні мы йшлі хуткай хадой і нарэсьце дасягнулі Варшавы. Мы абмінулі горад і прабавілі вечар у хляве, недалёка ад мяжы. Гаспадар даў нам ежы й пакінуў нас у спакоі.

Мы размаўлялі пра тое, як спраўдзім свае мары, калі дайдзем дадому. Косьцік гаварыў пра тое, як пойдзе вучыцца на інжынера, а я – на лекара. Ноччу я прысьніў сябе студэнтам, які плённа працуе, атрымлівае дыплом, а потым – пасаду лекара. Я бачыў сваю маці, зь ейнымі карымі вачмі. Як яна падахвочвае мяне й просіць ніколі не здавацца, якой бы цяжкой ні падавалася справа. На раніцу Косьцік сказаў мне, што я размаўляў у съне пра розныя там школы, лячомніцы, пра маці й бацьку, і мой сон ізноў вярнуўся да мяне. Мне стала так хораша, я пачуваўся такім бадзёрым.

Гаспадар пакарміў нас, даў тое-сёе ѿ дарогу й сказаў, што да савецкай мяжы трэба йсьці яшчэ, прыкладна, дзень. Але ён таксама паведаміў нам, што, па чутках, мяжа зачыненая й абмен палоннымі прыпынены. Каб трапіць на той бок, трэба прыйсьці спецыяльную праверку. Ён падкрэсліў, што гэта ўсяго толькі чуткі, але мы ўсё ж такі мусім іх ведаць. Мы падзякавалі яму за гасціннасць і паабяцалі, што калі Польшча й Беларусь

будуць ізноў вольныя, мы вернемся, каб расплаціцца за ягоную дабрыню. Мы пакінулі ягоную гаспадарку зь віламі й косамі ў надзеі, што выдаем на звычайных сялян.

Недзе кілямэтраў праз тыццаць мы падышлі да ўзгорка, зь якога ўжо было відаць мяжу. Там, з поўначы на поўдзень, было поўна вышак, якія стаялі праз сотню мэтраў.

Мы пайшлі далей і недзе каля шасыці прыйшлі на адзін падворак, зайшлі ў гумно й пачалі абмяркоўваць, што рабіць. Раптам зъявіліся, і надта спужалі нас, дзьве дзяўчыны, якія выдавалі на сясьцёр. Адна зь іх была вышэй, са светлымі валасамі, курносым носам, прыгожай, ладнай, але крыху цяжкой, відаць ад працы на зямлі, фігурай. Другая дзяўчына была маладзей, гадоў, можа, сямнаццаці, і не такой пекнай, але з прыемным тварам і цёмнымі валасамі, якія ляжалі на ейнай белай кашулі, на грудзях. Яна здавалася такой мілай, прывабнай, маладой і свежай. (Магчыма на той момант усе дзяўчыны й усе грудзі падаваліся мне прывабнымі і спакушальнымі, бо я ўжо зусім згаладаўся.) Дзяўчаты запыталіся, хто мы такія, і мы адказалі, што ёсьць ваеннопалоннымі й уцячаем ад немцаў. Старэйшая сястра, Ванда, пацікаўлася, ці ў польскай арміі мы служылі й, калі так, то ў якім палку. Мы адказалі, што былі ў 42 палку, у 71 дывізіі польскай арміі. Мы распавялі, што нас азялі ў верасьні, што мы адзін раз ужо спрабавалі ўцякаць, але былі скопленыя, і цяпер зьбеглі ўжо ў цывільным, і, калі нас скопяць, то заб'юць. Я паказаў ёй свой мэдалён ваеннопалоннага. Ванда сказала, што верыць нам і спытала пра нашыя пляны. Яна была вельмі разумнай дзяўчынай і хацела вучыцца ва ўніверсітэце. Мы паведамілі ёй, што зьбіраемся перайсьці мяжу й дабрацца дадому. Ванда папярэдзіла нас, што мяжа зачыненая й моцна ахоўваецца й што ўсіх, хто спрабуе перайсьці яе, адпраўляюць на некалькі гадоў у лягеры ў глыб Рәсей. Я быў у шоку. Я ня мог паверыць, што саветы так ставяцца да тых, хто ўцякае ад немцаў. Дзяўчына паціснула плячыма й сказала, што проста перадае, што чула сама. Аднак увогуле яна вельмі адмоўна ставілася да пакту, які падпісалі Германія й Савецкі Саюз і такім чынам падзялі паміж сабой Польшчу. Яна папярэдзіла нас, каб мы не казалі ейнаму бацьку, хто мы такія на самой справе, бо той моцна баіцца немцаў. Тым больш, калі яны западозраць, што ейны бацька хавае ўцекачоў, то яго адправяць ў концлягер. Ванда прapanавала нам і далей маніць, што мы батракі, якія шукаюць працы. Якраз быў час збору ўраджаю, і патрэбная была дапамога ў гаспадарцы. Ванда падкрэсліла, што праца на палёх, набліжаных да мяжы дасыць нам магчымасць назіраць за нямецкім патрулём і выбраць найлепшы час для пераходу мяжы. Дзяўчына таксама паабяцала, што пазнаёміць нас са сваім бацькам пасля вячэры. Увесь час Ванда размаўляла са мной, але глядзела на Косьціка, які быў бландынам і нашмат вышэйшым за мяне. Ён узіраўся ў яе

такімі галоднымі вачыма, што гэта, магчыма, уразіла мяне. Я не раўнаваў, але згаладаўся ня менш за яго й мяне таксама ўзбуджала гэтае прывабнае маладое жаночае цела. Я амаль адчуваў пах ейнага поту, і гэты пах быў такім спакушальным, што я ледзь не раззлаваўся на Косьціка за тое, што ён ёй больш падабаўся. Зося, малодшая сястра, была неяк па-дзіцячы больш фрыволайнай і больш патрыятычнай. Яна сказала, што яны дапамогуць нам, бо мы, відавочна, героі, якія змагаюцца за свабоду Польшчы. Мне гэта пасавала. Пакуль нам прапаноўвалі дапамогу, я мог пагадзіцца на што заўгодна.

Недзе каля шасьці Ванда вярнулася, каб пазнаёміць мяне са сваім бацькам. Калі мы зайшлі ў хату, дзяўчына сказала, што я шукаю працу дзеля ежы й начлегу й, магчыма, пары злотых у дзень. Ейны бацька спытаўся, ці зъ сялянскай сям'і я паходжу. Я запэўніў яго, што дапамагаў свайму дзеду па гаспадарцы, ведаю ўсё, што ад мяне патрабуецца, асабліва пры зборы ўраджаю. Гаспадар пагадзіўся наняць мяне й сказаў, што я могу есьці зъ імі ў хаце, але спаць мушу ў гумне. Пакуль я еў і размаўляў з гаспадаром, Ванда пайшла аднесьці Косьціку паесьці. Дзяўчына зьнікла на даволі працяглы час, і я здагадваўся, што тамака адбываецца, а таму не съпяшаўся вяртацца назад. Я папрасіў Зосю паказаць мне гаспадарку ў надзеі пабачыць, што адбываецца на мяжы. Так мы гулялі каля гадзіны. Калі съцямнела, мы з Зосаяй наблізіліся да гумна, і я кашлянуў і моцна загаварыў у знак папярэджанья. Выйшла Ванда, і мне падалося, што яна зачырванелася – і ня ведаю, што гэта было: захад сонца, альбо дзяўчына засаромелася. Ейныя валасы зблыталіся й спадніца была крыху зблочанай. Мы моўчкі мінулі адзін аднаго. Дзяўчаты вярнуліся дахаты. Косьцік ляжаў на сене, углядзе ў столь і ўсміхаўся. Я нічога не пыталаўся ў яго, але моцна раўнаваў.

Нараніцу гаспадар загадаў мне ўзяць каня й запрэгчы яго ў брычку. Я вельмі разгубіўся, бо ў іх была іншая систэма, чым у нас у Беларусі, і я ня мог даўмецца, як гэта зрабіць. Калі я нарэсьце, здавалася, прыстасаваў вупраж, і гаспадар сказаў: "Но! Пайшоў!" – конь рушыў, але брычка засталася стаяць, як і раней. Гаспадар пагляздзеў на мяне й сказаў: "Я думаў, што ты селянін". Тады я пачаў запэўніваць яго, што ў нашай мясцовасці проста іншая систэма. Гаспадар павертыў мне, паказаў, як трэба запрагаць, і мы паехалі. Я спытаўся, што гэна за вышкі ў далечыні, хаця й ведаў дакладна, што тамака мяжы. Селянін адказаў, што гэна савецкія кантрольныя вышкі й паўтарыў усё, што Ванда паведаміла нам раней. Я пацікавіўся, каму можа спатрэбіцца пераходзіць мяжу, і ён адказаў, што шмат хто з палякаў лічыць, што гэта адзіны шлях уцячы ад немцаў, але ён асабіста ўпэўнены, што раней ці пазней паміж Германіяй і Савецкім Саюзам таксама пачнецца вайна.

Я старанна працаваў, але здолеў заўважыць, што нямецкі патруль, у складзе двух-тroph чалавек, ходзіць па съцежцы, якая знаходзіцца ярдах у стах ад мяжы. Немцы паводзілі сябе даволі разъняволена, нават спыніліся, каб павітаць нас і пагутарыць. Я зразумеў, што мы можам скарыстаць гэта на сваю карысць. Я агледзеў і другі бок мяжы, каб даведацца, якім чынам яна ахоўваецца, але ня здолеў пабачыць шмат. Наўкола было поўна кустоў, і яшчэ я заўважыў, што перад мяжой ёсьць разараная плугам лінія. Я спытаў селяніна, што гэна такое, і ён адказаў, што саветы разаралі зямлю, каб адразу пабачыць, калі хто захоча перайсьці мяжу.

Лідэрства не заўсёды аплочваеца па заслугах. Косьцік бавіў час у кампаніі Ванды, а я мусіў мірыцца з гэтым, таму што маё жаданьне ўцячы было мацнейшым за сэксуальныя памкненіні. На другі дзень, пасля вячэры, я сказаў Зосі й Вандзе, што мы мусім ісьці. Ванда хацела, каб мы пабылі яшчэ колькі дзён. Косьцік таксама пачаў даводзіць, што мы не павінны съпяшацца, а мусім лепиш азнаёміцца зь мяжой. Я запярэчыў, што ўжо дастаткова добра вывучыў яе і што мы павінны сысьці а дзясятак вечара. Косьцік вельмі добра ведаў мяне й разумеў, што я не зъмяню свайго рашэння, і пагадзіўся. Пазней ён прызнаўся мне, што ўпіраўся, бо яго прываражыла Ванда, і ён хацеў правесці яшчэ хаця б дзень зь ёй пасля такой галадухі. Дзяўчаты выйшлі, каб прынесці крыху ежы, і потым вярнуліся раззвітацца. Ванда даволі страсна раззвіталася з Косьцікам, а Зося зачырванелася, падышла да мяне й сказала, што ганарыцца тым, што сустрэла мяне, і прызналася, што яна ледзь не закахалася ў мяне. Яна пяшчотна пацалавала мяне, і я сумеўся, бо яна была ўжо не дзіцём, але яшчэ й не дзяўчынай. Гэта разварушыла мае пачуцьці – я згроб яе ў ахапак, моцна сыцінуў, пацалаваў у шчаку й выйшаў.

Мы з Косьцікам апынуліся адны ў цемры й пачалі павольна рухацца да мяжы. Мы спыняліся й хаваліся за кожным кустом, які міналі. Каля адзінаццаці вечара футах у трыццаці-сарака ад нас прайшоў нямецкі патруль. Яны размаўлялі вельмі моцна й пачуваліся даволі ўпэнена на сваёй тэрыторыі. Немцы аддаліліся, і мы рушылі далей да мяжы. Калі мы яе дасягнулі, я паведаміў Косьціку пра разору й прапанаваў ісьці задам наперад. Такім чынам, калі разору агледзяць, падумаюць, што гэта нехта ўцёк з Савецкага Саюза ў Польшчу, і за намі ня будзе пагоні. Мы так і зрабілі й, калі перайшлі мяжу, шпарка рушылі далей. Праз некаторы час мы спыніліся, паглядзелі адзін на аднаго й закрычалі, ад радасці, што йзноў вольныя. Я чую раней, што людзі, якія вяртаюцца з выгнаньня, укленчваюць і цалуюць родную зямлю. Я заўсёды думаў, што гэна былі рамантычныя выдумкі, але тады мяне настолькі перапаўнялі пачуцьці, што я таксасама прыпаў да зямлі й пацалаваў яе. Гэта была мая зямля. Мая краіна, дзе жыў мой народ. Мы былі ўдзячныя Богу, што апынуліся на свабодзе. Мы вярнуліся ў Беларусь!

Разьдзел 3. Свабода?

На досьвітку мы прыйшлі на падворак, які стаяў убаку ад дарогі. Мы падышлі да хаты, пагрукалі ў дзъверы й чакалі адказу. У дзъвярах зъявіўся спужаны чалавек і спытаўся, хто мы такія. Мы адказалі, што ёсьць ваеннапалоннымі, уцяклі ад немцаў і толькі-толькі апынуліся на радзіме. Мы папрасілі яго расказаць нам пра тое, што чуваць у краіне. Селанін паглядзеў на нас і сказаў: "Ідыёты! Вяртайцеся да немцаў і прыходзьце разам зь імі, каб вызваліць нас!" Я пачуваўся так, як быццам у мяне трапіла маланка. Мы адкрылі раты ад здзіўлення. Мы не разумелі, што ён кажа. Мы збеглі ад немцаў на радзіму, у нашую ўзъяднаную краіну! Дык чаму ж ён загадвае нам пайсьці ў вяртацца зь немцамі? Няўжо ён ня ведае, што значыць быць у палоне? Селянін на гэна спытаўся, ці ведаюмы, што такое жыць пад савецкай акупацыяй. Ён параіў нам ісьці прэч, забыцца пра ягоны падворак і тримацца далей ад саветаў. Ён дадаў, што мы зрабілі найвялікшую памылку, калі уцяклі ў Савецкі Саюз.

Мы моўчкі стаялі ла дзъвярэй. Гэта было неверагодна!. Ня можа быць, каб гэта адбывалася з намі! Мы вярнуліся на сваю ўлюблённую радзіму, каб жыць вольнымі й зьдзейсніць свае мары. І што тутака робіцца?!

Я запрапанаваў пайсьці ў Беласток, дзе ў Косыціка была сям'я й дзе нам маглі тое-сёе растлумачыць. Мы йшлі вельмі асьцярожна, і нам спатрэбілася два дні, каб трапіць да Косыцікавага дзядзькі. За гэты час мы моцна стаміліся, былі галоднымі, зъбітымі з панталыку, але не спыняліся нідзе, бо памяталі слова селяніна. Калі мы прыйшлі ў Беласток, Косыцік ледзь не звар'яцеў: ён ведаў кожную вуліцу, кожны куток і рухаўся проста да хаты свайго дзядзькі.

Калі мы пагрукалі ў дзъверы, было каля дзесяці раніцы. Дзъверы адчыніла Косыцікава цётка й застыла на месцы, бо не чакала нас убачыць. Калі ж яна ўпусціла нас у хату, радасць сыйшла зь ейнага твару, і відаць было, што яна пасумнела й нечага баіцца. Я спытаўся, што яе турбуе, але цётка адказала, што ейны муж зможа лепш растлумачыць сітуацыю. (Косыцікаў дзядзька працаваў у гарадзкой адміністрацыі й лепш ведаў палітычнае становішча.) Мы прынялі гарачую ванну, якую цётка прырыхтавала для нас, і гэта было так прыемна – быць чыстым. Праўда, мыла было вельмі дрэннай якасці, і я спытаўся, ці ня знайдзеца ў цёткі іншага, але яна адказала, што калі прыйшлі саветы, мыла, соль і цукар зьніклі. Нам далі чистую бялізну, і мы памылі сваю вопратку. Потым мы пагаліся й нарэсіце маглі пачувацца людзьмі.

Косьцікаў дзядзька вярнуўся дахаты й разгубіўся. Ён згроб Косьціка ў абдымкі са съязьмі на вачох. Дзядзька паведаміў нам, што Беларусь была "вызваленая" 17 верасьня 1939 году. Савецкія войскі ўвайшлі ў краіну, і Беларусь зрабілася часткай Савецкага Саюза. Па ягоных словах, беларусы спачатку добра паставіліся да гэтага, але вельмі хутка ўсё зъмянілася. Пасъля "вызвалення" быў праведзены плебісцыт, і адзінадушна (што магчымае толькі ў Савецкім Саюзе) было вырашана, што заходняя частка далучаеца да ўсходняй з мэтай утварэння адзінай рэспублікі. Заможныя сяляне ("кулакі") разглядаліся як эксплуататары, "непажаданыя элементы" й высыпаліся ў Сібір. (Заможнымі лічыліся тыя сяляне, у каго было больш за дзьве каровы, альбо два каня й мелася больш за дзесяць гектараў зямлі.) Косьцік ціха спытаўся пра сваіх бацькоў, якія былі даволі багатымі. Дзядзька нейкі час памаўчаў, а потым сказаў, што яны зьніклі. Аднойчы ноччу да іх хаты пад'ехаў чорны варанок, нейкі чалавек даў ім дзьве гадзіны, каб сабрацца, а затым яны зьніклі. Пасъля пра іх нічога не было чуваць. Косьцікаў бацька не зрабіў саветам нічога дрэннага – ён працягваў працуваць на чыгунцы й урабляць сваю зямлю разам з жонкай і сынам, якога, па чутках, адправілі ў лягер у Сібір. Мы ня верылі сваім вушам.

Я спытаў Косьцікавага дзядзьку, што я, на ягоную думку, мушу рабіць. Ён адказаў, што дасьць мне сотню рублёў на дарогу, і папрасіў забыцца на тое, што я наведваў ягоны дом, і што ў мяне ёсьць сябар Косьцік. Я пачуваўся так, як быццам бы ён даў мне абухом па галаве. Я думаў, што ўва ўсім гэным маецца нейкая памылка. Я ўцёк з палону й вярнуўся на радзіму, каб вывучаць медыцыну, а тутака... Косьцікаў дзядзька абняў мяне й сказаў, што праз нейкі час я змагу зразумець становішча лепиш.

Нашае разьвітанье з Косьцікам было вельмі эмацыйным, бо мы столькі перажылі разам! Мы паабяцалі пісаць адзін аднаму, як толькі ўсё ўсталюеца. Дамовіліся як-небудзь сустрэцца й за чаркай узгадаць свае прыгоды. Мы абняліся. Нашыя вочы напоўніліся съязьмі, і я выйшаў. Я адчуваў, што ўжо ніколі не пабачу яго.

Я накіраваўся на чыгуначны вакзал. Я добра запомніў папярэджанье дзядзькі ня ехаць пасажырскім, каб не апынуцца ў бядзе, бо вельмі часта праводзіцца праверка пашпартоў. Ізноў я не разумеў гэтага. Нашто ім трэба было правяраць уласных грамадзянаў? Але мне прыйшлося прымірыцца з сітуацыяй. Я ня мог рызыковаць, бо самым галоўным на той момант было вярнуцца дамоў і пабачыць маці.

Разам з пасажырскім меліся яшчэ вагоны для перавозкі зборжжа: саветы ў вялікай колькасці вывозілі яго зъ Беларусі й Украіны ва ўнутраныя раёны

Савецкага Саюза. Гэта мяне зъдзівіла, бо я думаў, што ў Савецкім Саюзе мусіць быць дастаткова збожжа. Я вырашыў не купляць квіток, а прабрацца ў адзін з такіх вагонаў.

Ноччу мы прыбылі ў Баранавічы, і я злез зь цягніка. Усё выглядала такім знаёмым, такім утульным. Я пачуваўся так упэўнена, што пайшоў і купіў у касе квіток да Наваградка. А чацвертай вечара мы выехалі, і я пабачыў знаёмыя пейзажы. Мае сэрца моцна забілася, а вочы напоўніліся съязьмі, але я стараўся хаваць свае эмоцыі, каб не прыцягнуць увагі. Празь некалькі гадзінай цягнік прыбыў у Наваградак.

Я ведаў, што мае маці жыве ў кватэры на вуліцы Карэліцкай. Калі я дайшоў да рогу вуліцы, то аслупянеў: футах у дзесяці ад мяне стаяла маці, якая дагэтуль нават ня ведала, мёртвы я ці жывы. Мы абодва разгубіліся. Потым кінуліся адзін аднаму ў абдымкі й заплакалі. Мы не маглі вымавіць ні слова, але нарэсьце маці, якая ўсё яшчэ трymала мяне, сказала: "Пойдзем дадому, сынок". Мы былі моцна ўзрушаныя й спрабавалі зразумець, што адбываецца. Моўчкі мы накіраваліся да двухпакаёвой кватэры маёй маці.

Кватэр было так мала, што ніхто ня меў права жыць асобна, і разам з маёй маці жыла медсястра з Савецкага Саюза. Калі мы прыйшли, яе не было, і мы пачалі размаўляць, съмяяцца й плакаць. Мы трymалі адзін аднаго за рукі, і нам спатрэбіўся пэўны час, каб супакоіцца. Маці згатавала мне паесыці й сказала, што ня можа ўжыцца са сваёй суседкай і думае, што тая працуе на КГБ. Людзі былі перакананыя, што ўсе, каго прысылаюць з Савецкага Саюза, – гэбісты й мусяць паведамляць саветам пра ўсё, што чуюць альбо што падаецца ім падазроным. Яны павінны былі даносіць на ўсіх, асабліва на патрыётаў.

Мая маці намалявала вельмі сумную карціну ў дачыненьні да становішча ў краіне. "Вызвален'не" прынесла толькі савецкую акупацыю. І яна была больш небяспечнай і шкоднай, чым папярэдняя польская акупацыя. Палякі, прынамсі, паважалі грамадзянскія права беларусаў. Пад палякамі мы, ва ўсякім разе, маглі выбіраць сваіх прадстаўнікоў, друкаваць кнігі, перыядычныя выданні, выказваць патрыятычныя настроі. Але, калі прыйшли Саветы, людзі пабачылі сапраўдны твар камунізму й бальшавізму. Заможныя сяляне, шмат настаўнікаў, былыя актыўісты, палітыкі бясьследна зьніклі. Некаторыя потым апынуліся ў лягерух у паўночных раёнах Савецкага Саюза. На Беларусь апусцілася заслона цемры. Паўсюдна панавалі маўчаныне й страх, і нават сямейныя зборы сталі нейкімі штучнымі. Усе так баяліся абмяркоўваць падзеі, што нават членам сям'і ўжо ніхто не давяраў.

Цяжка зразумець, як дакладна паўстала такая сітуацыя. Талстай аднойчы заўважыў, што ён баіцца зъяўлення Чынгіс Хана з тэлефонам. Сталін якраз і стаў новым Чынгіс Ханам, у распараджэнні якога знаходзіліся сучасныя тэхнічныя сродкі. Ён кантроліваў Усходнюю Эўропу й пераутварыў яе, па сутнасці, у турму, дзе былі падаўленыя ўсе свабоды. Ягоная вядомая канстытуцыя, якая гарантавала права збораў і свабоду слова зъяўлялася фарсам. Фіранкамі. На самой справе, гэта толькі Камуністычны партыі было гарантаванае вяршэнства ў палітыцы, эканоміцы, науцы і іншых сферах жыцця. Эканоміка была цэнтралізаваная ў Маскве й, як вынік, пагаршалася год ад году. Усе тавары, якія раней можна было набыць у Захадній Беларусі, вельмі хутка зьніклі. Салдаты Чырвонай Арміі, агенты акупантаў (настаўнікі, адміністраторы, партыйцы) былі замежнікамі – у асноўным з Рәсей. Яны ніколі ня ўмелі размаўляць па-беларуску й невідушча падпраадкоўваліся свайму начальнству ў Маскве. Беларускі ўрад у Менску складаўся з марыянэтак Масквы. Напачатку, напрыканцы 1920-х гадоў, беларускі рух перажыў уздым, але быў спынены чысткамі 1930-32 гадоў. Лідэры руху былі рэпресаваныя, і большасць зь іх – забітыя. Некаторыя памерлі ў савецкім ГУЛАГу. Мала хто выжыў. Я ўзгадаў, як чую у Польшчы, што савецкая ўлада забівае сваіх уласных дзеячоў і што тыя прызнаюць сваю віну й, здаецца, паміраюць дабравольна. Тады я думаў, што гэна была антысавецкая прапаганда, створаная палякамі. Аднак цяпер я пабачыў, што, магчыма, памыляўся.

Мае маці адкрыта выказала свае страхі ў хваляваньні. Яна загадала мне пайсьці да гарадзкіх уладаў, каб зарэгістравацца ў атрыманыя дакументы. Яна баялася, што маёй гісторыі не павераць і я могу апыніцца ў астрозе альбо ў лягеры на ўсходзе Савецкага Союза.

Каля шасьці вечара вярнулася медсястра. Яна была высокай, хударлявой, з прыгожай таліяй і маленькім задком у шчынкай спадніцы. У яе былі маленькія грудзі, і, здаецца, я мог бачыць саскі пад сіней кашуляй. У яе былі карыя очы і тонкія выгнутыя бровы. Яна была пекнай, але нечага не хапала. У ёй не было жыцця.

Калі яна ўвайшла, маці прадставіла мяне, і медсястра зъёгку ўсміхнулася, хаця выдавала на тое, што я яе не зацікавіў. Потым яна павярнулася ў свой пакой. Праз нейкі час яна з'явілася ўзвоў, папіла з намі гарбаты і вярнулася да сябе.

Паколькі ў кватэры цяпер знаходзілася медсястра, размова зъмянілася. Мы з маці пачалі гаварыць пра нашую сям'ю ў Любчы і абмяркоўваць, што мне лепш зрабіць: застацца тутака альбо падацца туды. Я сказаў, што, хутчэй, паеду ў Львоў, які знаходзіўся тады ў Савецкай Украіне, дзе меўся

ўніверсітэт і дзе мае сябры, Язэп Сажыч і Янка Хутар, вывучалі медыцыну. Я хацеў, каб мяне залічылі да верасьня.

На наступны дзень я рана падняўся й пайшоў наведаць аднаго добрага сябра, зъ якім мы вучыліся ў польскай гімназіі – Янку Плескача. Янка быў на дзве клясы старэй за мяне, але ў нас былі вельмі давяральныя адносіны й мы заўсёды адкрыта абмяркоўвалі нашае стаўленье да палітычнай сітуацыі ў Польшчы. Янка зъяўляўся антыкамуністам і выступаў за свабоду слова й правы чалавека. Ён змагаўся за права беларускіх меншасцяў, кшталту жыдоў. Ён зрабіў накід гісторыі Беларусі, дзе падкрэсліваў, што нашая краіна захоўвала вернасць дэмакратыі й заўсёды давала прытулак тым, хто спрабаваў унікнуць перасльеду, напрыклад, французскіх пратэстантаў і гішпанскіх жыдоў. Янка моцна зьдзівіўся, калі пабачыў мяне, бо чуў, што я загінуў на фронце. Я запэуніў яго, што ёсьць жывым і здаровым і надта прагну вярнуцца да вучобы, каб займацца медыцынай, і што зъ нецярпеннем чакаю таго дня, калі Беларусь будзе йзноў вольнай. Янка сур'ёзна паглядзеў на мяне й запрасіў прысесыці. Ён растлумачыў мне, што інфармацыя, якую ён зараз паведаміць мне, зъяўляецца прыватнай і што яго арэштуюць і адправяць у Сібір, калі нехта даведаецца, што ён гэтай інфармацыяй валодае. Янка коратка абмаляваў мне сітуацыю, якая панавала ў Беларусі, што было падобным да таго, што распавяла мне маці. Ён пацвердзіў, што саветы падаўляюць вальнадумства й зынічтажаюць усіх і ўсё, што нейкім чынам звязана зь беларускім нацыяналізмам. Ён паведаміў, што студэнты, якіх польская паліцыя акрэсліла як камуністаў, былі арыштаваныя ў зыніклі. Янка лічыў, што я моцна памыліўся, што вярнуўся. Ён параіў мне пайсьці ў гарадскую адміністрацыю й пабачыцца зъ дзяўчынай пад прозвішчам Абрамовіч. Яна вучылася ў адной клясе са мной у польскай гімназіі й, паколькі была жыдоўкай, хутка атрымала адміністратыўны пост у гарадzkіх ворганах кіраваньня. Савецкі ўрад і КГБ выказвалі шмат сымпатыі да жыдоў, што разыходзіліся з антысеміцкай палітыкай пры Польшчы. Саветы абвесцілі жыдоў раўнапраўнымі грамадзянамі, якія атрымалі нават болей правоў за ўсіх астатніх, бо яны цяпер займалі амаль усе адміністратыўныя й больш-менш уплывовыя пасты.

Я накіраваўся ў пашпартны стол, дзе працавала Абрамовіч, і яна вельмі ўзрадавалася, калі пабачыла мяне. Калі я паведаміў ёй, што зъяўляюся ваеннапалонным, яна дала мне знак, каб я маўчаў і ня ўзгадваў нічога пра свае ўцёкі. Яна параіла мне зманіць, што я прыбыў зь іншага горада й хацеў бы зарэгістравацца ў Наваградку. Праз колькі хвілінаў я атрымаў пашпарт са сваім прозвішчам і адрэсай і зрабіўся пайнапраўным грамадзянінам Савецкай Беларусі. Абрамовіч запрапанавала сустрэцца крыху пазней, каб абмеркаваць некаторыя дэталі. Тым самым вечарам мы сустрэліся ў рэстарацыі, і Абрамовіч папярэдзіла мяне, што мы ня можам гаварыць пра

палітычную ситуацыю, і ўвесь час нэрвова азіралася па баках. Мы замовілі каву й гутарылі пра нашае мінулае ў польскай гімназіі й пра асабістасе жыцьцё Абрамовіч. Яна была заручаная з адным з маіх прыяцеляў. Значна пазней, калі я пабачыў Абрамовіч наступным разам, яна йшла ў калёне, якую эсэсаўцы вялі на растрэл.

Перад тым, як я выехаў у Львоў, мы з маці зъезьдзілі ў Любчу, каб пабачыцца з раднёй і пабываць на бацькавай магіле. Да мяне вярнуліся дзіцячыя ўспаміны пра папярэдня прыезды. Калі я быў малым, я шкадаваў, што ў мяне няма бацькі, але цяпер я ўжо быў дарослым і адчуваў, што не разумею, чаго мне не хапала. Маці, са съязьмі на вачах, павярнулася да мяне й сказала, што яна спадзяецца, што я буду гэткім жа, як і мой бацька. Яна сказала, што будзе маліцца за мяне, каб я патрапіў на медыцынскі факультэт і спраўдзіў сваю мару стаць лекарам. На той момант я быў упэўнены, што не падвяду яе. Я глядзеў на ейнае маленъкае цела, якое было такім моцным, і яна ў той дзень пераўтварылася ў волата ў маіх вачах. Я так любіў і паважаў яе. Яна столькім ахвяравала, каб дапамагчы мне. Мая маці была ня вельмі рэлігіёзнай. Яна наведвала царкву раз на год, на вялікодную службу. У ейным пакоі вісела йкона, і перад ёй – лампадка. Ікона заставалася вісець і пры польскай, і пры савецкай акупацыі. У большасці хат іконы зьніклі, калі прыйшлі саветы. Было вельмі лёгка пазнаць тых сълепакоў, якія раней наведвалі царкву кожную нядзелю й былі вельмі рэлігіёзнымі, але раптам, калі ўлада стала савецкай, прыбрали йконы, кінулі хадзіць да царквы й сталі атэістамі. Мая ж маці, як хадзіла да царквы раз на год раней, так і працягвала рабіць гэта й за саветамі. Яна была жанчынай зь цвёрдымі прынцыпамі.

Мы вярнуліся ў Наваградак, і я сеў у цягнік, каб пабачыцца са сваімі сябрамі ў Львове.

На жаль, я спазніўся на медыцынскі факультэт. Mae сябры парайлі мне запісацца на які-небудзь іншы, хаця яны й баяліся, што я разгублюся ў такім вялікім горадзе, як Львоў, і не змагу жыць тамака без апекі. У выніку, яны прапанавалі мне вярнуцца ў Беларусь, хаця й разумелі, што ў Наваградку вельмі хутка змогуць вылічыць, адкуль я зьявіўся, і рэпрасаваць. Да мяне таксама даходзілі ўжо чуткі, што ўсе, хто вярнуўся з Германіі, лічыліся ненадзейнымі й высыпаліся ў Сібір. Нягледзячы на ўсё гэта, мы зь сябрамі прабавілі некалькі цудоўных дзён разам у Львове. Мы размаўлялі адкрыта, бо давяралі адзін аднаму, і сыйшліся на тым, што камуністычная рэчаіснасць ёсьць турмой, дзе пралетарыят – раб савецкай систэмы. Мы падзвіліся таму, як Сталін здолеў унушыць страх і пакорнасць мільёнам людзей.

Празь некалькі дзён я вярнуўся ў Наваградак, а потым знайшоў у Любчы месца выкладчыка нямецкай мовы ў рускай школе. Я вырашыў год папрацаваць тамака, а наступным – падаваць дакументы на медыцынскі факультэт. Я ад'ехаў у Любчу недзе напрыканцы верасьня 1940 году. Я быў моцна расчараваны тым, што не патрапіў на медыцынскі факультэт, але я пачуваўся яшчэ больш расчараваным у дачыненыхі да савецкай систэмы. Навіны пра ўсемагутную Камуністычную партыю й КГБ рабіліся ўсё больш жахлівымі й неверагоднымі.

Калі я прыехаў у Любчу, мне падалося, што час спыніўся. Мяне ўразіла мірная атмасфера на берагах Нёмана, і я бавіў шмат часу, назіраючы, як мае вучні ловяць у гэтай рацэ рыбу, плёскаюцца на лодках.

Мая бабуля, здаецца, не зъмянілася. Яна падавалася мне ўсё гэткай жа старой, спагадлівой, клапатлівой. Мой дзед зрабіўся крыху лядашчым і ніяк ня мог прыстасавацца да пераменаў, асабліва да новага часу, пераведзенага на дзіве гадзіны наперад. Я памятаю, як дзед неяк сядзеў на ложку, драмаў з адчыненым ротам, а потым раптам прачнуўся й спытаўся, колькі часу. Я адказаў, што дзесяць гадзінай, але дзед хацеў даведацца, па якім часе – новым альбо старым. Я супакоіў дзеда, што па старым, і толькі тады ён заснуў ізноў. Яму зусім не падабалася новая сітуацыя, і ён заўсёды бурчэў наконт яе. Ён цяпер згубіў уладу саматужнага адваката й дарадцы, бо зъмяніліся законы. Ён больш ня меў права слова ў грамадzkім жыцьці, бо цяпер усім кіравала Камуністычная партыя. На дзедава месца былі прызначаныя новыя людзі, якія прыехалі здалёк, і мяне непрыемна ўразіла тое, што яны ўсе размаўлялі выключна па-расейску.

Школа, дзе я выкладаў, разъмяшчалася ў старым маёнтку сям'і Набокавых. Нашыя заняткі праходзілі ў прыгожых, але крыху занядбаных пакоях. Шкада было бачыць, што гэныя пэрлы архітэктуры барока выкарыстоўваюцца ў мэтах русіфікацыі. Усе каштоўнасці з маёнтка зьніклі, бо тады было звычайнім тое, што гістарычныя каштоўнасці вывозяцца зь Беларусі ў Расею.

Набокавы былі дваранамі, якія паходзілі ад рускіх і немцаў. Малады Набокаў якраз і зъяўляецца аўтарам "Лаліты" й іншых твораў. У дзяцінстве Набокаў увесе час спрабаваў збегчы са сваіх харомаў, каб пагуляць з намі, але яго заўсёды вярталі назад і папракалі нянькі, якія не хацелі, каб яго "запэцкалі" простыя людзі. Блакітнавокі, съветлавалосы Набокаў быў добра выхаваным і вельмі прыязна да нас ставіўся. Ён заўсёды прасіў прабачэння за тое, што ня можа запрасіць мяне дадому, бо гэта парушыла б усталяваныя правілы. Ён часта таемна прыходзіў да нас, бо ў нас была вельмі ўтульная атмасфера, што яму так падабалася, і мы частавалі яго чым-небудзь. Ён

некалькі разоў казаў мне, што не хацеў бы вяртацца дадому, а лепш застаўся б у нас і жыў тым жыцьцём, якое было ў мяне. Пасля "вызвалення" саветамі сям'я Набокавых некуды зьнікла, відаць, апынулася ў Сібіры. Аднак мой сябар здолеў уцячы ў Германію і адтуль – у ЗША, дзе ён памёр у 1987 годзе.

Я накіраваўся ў школу, каб абмеркаваць сваё назначэнне. Дырэктар школы, Міхайлаў, таксама размаўляў па-расейску. Усе настаўнікі спрабавалі ўвесці гэтую мову ў выкладанье. Я папрасіў прабачэння за тое, што па-расейску не размаўляю, і выказаў зьдзіўленыне з нагоды таго, што ў Любчы, горадзе з трыма тысячамі насельнікаў, семсот зь якіх былі жыдамі, а астатнія – беларусамі па этнічным паходжаньні, усе размаўляюць па-расейску. Дырэктар быў моцна зьдзіўлены маёй заўвагай і незадаволены. Ён спытаў, ці ня ёсьць я адным з тых нацыяналістаў, якія адмаўляюцца гаварыць па-расейску. Мне гэнае пытанье падалося крыху правакацыйным, і, паколькі я помніў папярэджаныні свайго дзядзькі аб палітыцы русіфікацыі ў Савецкім Саюзе, адказаў, што не зьяўляюся нацыяналістам, але мне падаецца зусім натуральным, што людзі павінны размаўляць на сваёй роднаё мове, калі ўжо мая краіна была вызваленая саветамі й аўтэнтычнай пад назвай Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. Я заявіў, што назва "Беларуская" ўказвае на тое, што мы ёсьць асобнай рэспублікай, і што, на маю думку, мы мусім мець пэўныя прывілеі й права, кшталту, размаўляць на роднай мове. Я сказаў, што ня маю нічога супраць таго, каб вывучаць рускую, нямецкую, лацінскую й іншыя мовы, але настойваю на тым, што мы мусім мець права размаўляць па-беларуску. Я, натуральна, зрабіў на дырэктара дрэннае ўражанье й баяўся, што ён вырашыць высьветліць маё паходжанье.

Наступным днём дырэктар спытаўся ў мяне, ці ня ёсьць я пляменынікам Базылю Рагулю, які выкладае рускую мову ў той самай школе. Я пацвердзіў гэта, і дырэктар парай ѿ мене пераняць съветапогляд дзядзькі. Мой дзядзька Базыль атрымаў адукацыю ў Рэспубліцы Беларусь і размаўляў па-расейску. Ён вельмі добра ведаў рускую літаратуру. Калі я спытаў яго, чаму ён, беларускі патрыёт, так захапляеца рускай літаратурай, ён адказаў, што яна надта прыгожая. Я ня стаў пярэчыць дзядзьку й нічога ня меў супраць таго, каб ён размаўляў па-расейску, каб выказаць свае думкі й пачуцьці. У польскім парлямэнце й сенаце ён абараняў права беларусаў і заўсёды размаўляў па-беларуску дома. Дырэктару я адказаў, што дзядзька Базыль ня мае на мяне ніякага ўплыву ў дачыненіі да нацыяналістычных і палітычных поглядаў і, здаецца, запэўніў дырэктара.

Навучанье ў школе, дзе я працаваў, грунтавалася на праграме дзесяцігадовай адукацыі. У вялікіх гарадах школьнія адукацыйныя

стандарты былі значна вышэйшымі й па заканчэнныні школы вучні былі лепш падрыхтаваныя да паступлення ва ўніверсітэт. Аднак нават у вялікіх гарадох стандарты не былі такімі высокімі, як у польскай гімназіі.

Я пачаў працаваць настаўнікам, але незадаволены гэтым абавязкам, я арганізоўваў спартыўныя мерапрыемствы. Я ўвёў гімнастыку, баскетбол, волейбол, лыжны спорт. Малады расейскі настаўнік Міша быў моцна ўражаны маімі намаганьнямі. Ён зъяўляўся камсамольцам, членам камуністычнай моладзевай арганізацыі, якая была першым крокам на шляху да членства ў кампартыі. На прыступку ніжэй за камсамольцаў знаходзіліся піянеры, своеасаблівы эквівалент скаўтаў. Усе гэтыя арганізацыі выпрацоўвалі ў членах камуністычны дух невідушчага падпарафаваньня кіраўнікам арганізацыяў.

Мая дзейнасьць зацікаўляла Міхаіла, і аднойчы, калі ў мяне быў дзесяціхвілінны перапынак паміж заняткамі, Міша адвёў мяне ўбок і запрасіў прагулянца й пагутарыць пра тое-сёе. Ён спытаўся, як мне падабаецца мая праца, і паведаміў, што ён уражаны тым, што я арганізују спартыўныя мерапрыемствы для вучняў. Ён сказаў, што я раблю карысную, але безнадзейную рэч, таму што яе не падтрымліваюць наверсе, бо я ня ёсьць камсамольцам. Я спытаў, ці не прапануе ён мне ўступіць у камсамол, і Міхаіл адказаў, што гэта было б нядрэнна. Ён растлумачыў, што калі я зраблю гэта, то ў мяне будзе больш шанцаў самарэалізавацца, і яшчэ я змагу потым ўступіць у кампартыю. І калі я ўжо здолею апошніе, то будучыня будзе маёй, па словах Міхаіла. Ён гаварыў з такім запалам, што мне на нейкі момант падалося, што я сапраўды мог бы стаць членам партыі. Я помніў папярэджаныні свайго дзядзькі пра дзейнасьць Камуністычнай партыі. Я ніколі ня меў дакладнага ўяўлення пра ейную дзейнасьць, але я памятаў пра тое, што зьнікалі кулакі й нават удзельнікі Грамады, якая, лічылася, супрацоўнічае з камуністамі. Падазрэнныні й ненавісьць да камуністаў усё ўзмацняліся ўва мяне, і я ніяк ня мог уяўіць сябе камсамольцам. Я таксама ведаў, што ў дачыненіні да ўсіх, хто хацеў ўступіць у камсамол, праводзілася праверка мінулага, бацькоў і дзядоў. Я баяўся, што, калі яны даведаюцца, што я нелегальна вярнуўся ў Беларусь, то мяне таксама залічаць у "непажаданыя элементы". Я падзякаваў Мішу за ягоную шчодрую прапанову, але заўважыў, што не заслужыў яшчэ пачэснай магчымасці стаць касамольцам, бо ёсьць пакуль ідэялягічна непадрыхтаваным. Мне спатрэбіцца час, каб абмеркаваць усё гэта. Я паабяцаў, што празь нейкі час дам Мішу больш пэўны адказ. Ён папрасіў доўга ня думаць і дадаў, што спадзяеца, я дам станоўчы адказ.

Тым самым днём, за вячэрай, я паведаміў сваёй сям'і, што здарылася. Мая цётка Люба проста скамянала. Яна сказала, што я не змагу пазъбегнуць

уступленъя ў камсамол, а той факт, што Базыль Рагуля – мой дзядзька, скончыцца для мяне непрыемнасьцямі. Я на гэна заўважыў, што яны ўжо ведаюць пра нашае сваяцтва, і выказаў сваё зьдзіўленъне тым, што Базыль яшчэ тутака. Я дадаў, што ведаю пра кампартыю шмат дрэнных рэчаў і што ніколі не ўступлю ў яе. Позна вечарам прыйшоў мой дзядзька Базыль, і я распавёў яму пра свае клопаты. Дзядзька падкрэсліў, што я не павінны ўступаць ў партыю, бо, калі я зраблю гэта, то аддамся ў рукі систэмы, ад якой ужо ня здолею адкараскацца. Рашэнье было прынятае, і цяпер стаяла пытанье, як адзыцягнуць размову з Мішам і як адмовіць яму.

Жыцьцё тым часам працягвалася, і я нейкім чынам зрабіўся абыякавым да падзеяў, што адбываліся наўкола. Я рыбачыў, а калі ў лістападзе выпаў сынег, катаўся на лыжах у лесе непадалёк. Мне падабалася назіраць за жывёламі, і я ніколі не забіў нічога большага за зайца. Нягледзячы на армейскую падрыхтоўку, я ня быў добрым стралком. Аднойчы я забіў зайца і ня мог нават знайсьці ранку. Я прынес яго дадому, і мае пачалі кпіць зь мяне, што заяц памер ад страху, калі пачуў стрэл. Але я ня надта захапляўся паляваньнем. Мне больш падабалася хадзіць на лыжах, бавіць час на самоце, калі я мог упарадковаць свае думкі.

Памятаю, як мой дзядзька сказаў, што мы не заўсёды атрымліваем тое, на што спадзяємся, і што Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка не была беларускай, а толькі новым набыткам Савецкага Саюза. Калі мы былі пад польскай акупацыяй, то змагаліся за тое, каб захаваць свае школы, сваю мову й сваю культуру. Але мы адкрыта размаўлялі па-беларуску, чыталі беларускія кнігі й, да 1932 году, нават мелі штотыднёвае персыядычнае выданье. Мы друкавалі й перавыдавалі кнігі сваіх знакамітых паэтаў і пісьменнікаў, у тым ліку Янкі Купалы й Якуба Коласа. Але жыцьцё пад саветамі аказалася ня тым, чаго чакалі людзі. Замест вызваленія саветы прынеслы новую хвалю тэрора, русіфікацыю, матэрыйальны заняпад і нечуваны зьдзек з боку партыі й КГБ.

Нарэсьце надышоў час даць адказ на прапанову стаць камсамольцам. Аднойчы да мяне прыйшоў намесьнік дырэктара, каб абмеркаваць са мною курс нямецкай мовы. Я паскардзіўся, што мне цяжка вучыць дзяцей бяз кніг і іншых дыдактычных матэрыялаў. Намесьнік паабяцаў дапамагчы. Потым ён дадаў, што ніколі ня меў магчымасці пагаварыць са мной пра маё мінулае й што ён, увогуле, хацеў бы даведацца пра мяне крыху больш. Ён сказаў, што чуў, што я быў ваеннапалонным у Германіі, і пацікавіўся, як я здолеў вярнуцца ў Беларусь. Я адказаў, што гэна ўсё старая й непрыемныя ўспаміны, і я не лічу, што яны такія ўжо цікавыя. Я распавёў, што чуў, быццам у Беларусі йзноў адчыніліся школы, да таго ж я хацеў вывучаць медыцыну й таму сплянаваў уцёкі. Намесьнік спытаўся, ці былі ў мяне

цяжкасці зь пераходам мяжы. Я адказаў, што не, бо нямецкія патрулі знаходзіліся далёка, а потым я накіраваўся ў Беласток і там сеў у цягнік на Наваградак. Намеснік зьдзівіўся, што саветы не спынілі мяне для кантролю й не арыштавалі мяне. Я зманіў, што ня думаў, што ваеннапалоннаму трэба нечага баяцца. Я скончыў словамі пра тое, што Нямеччына ўжо ў мінулым, што я нарэсьце дамогся свабоды й цяпер хацеў бы спакойна працаваць у школе. Намеснік хацеў дазнацца, ці паведаміў я пра свае ўцёкі ўладам. Я адказаў, што хадзіў у гарадзкую адміністрацыю ў Наваградку. Натуральна, я не ўзгадаў Абрамовіч. Некаторы час панавала цішыня, бо намеснік, відаць, чакаў яшчэ нейкіх прызнаныняў ад мяне. Маё сэрца пачало моцна біцца. Я стараўся не выдаваць сваёй трывогі, але мне здавалася, што рэчы съціскаюцца вакол мяне. Я ўжо чуў, што парушальнікаў мяжы адпраўляюць у лягеры на трэх гады, згодна са 120 артыкулам. Потым намеснік дырэктара павярнуўся да мяне й спытаўся, ці прыняў я рашэнье наконт камсамолу. Я адказаў, што мне яшчэ патрэбна крыху часу, каб вывучыць гісторыю Камуністычнай партыі й ведаць тыя рэчы, якія ён ужо ведаў. Я дадаў, што не хачу быць навабранцам, які нічога ня ведае пра гісторыю Кампартыі й ейную дзейнасць у Савецкім Саюзе. Намеснік адказаў не адразу. Ён заявіў, што разумее мяне, але ягоны голас гучаў ня надта пераканаўча. Я быў упэўнены, што намеснік гэбіст і што ён яшчэ будзе абмяркоўваць маю будучыню ў пэўнай установе.

Дома я ўсім расказаў, што адбылося, і павісла маўчаныне. Цётка Любка, якая ўсхвалявалася больш за ўсіх, парада міне пакінуць Любчу й пайсьці туды, дзе мяне ніхто ня ведае. Але я падумаў, што калі я гэта зраблю, будзе выдаваць на тое, што я вінаваты ў нечым і спрабую пазыбегчы расплаты за грахі, хаця на самой справе ніколі іх не ўчыняў. Я вырашыў застацца, што аказалася няўдалым рашэннем, і працягваў працаваць настаўнікам, займацца з вучнямі спортом, у першую чаргу лыжамі.

Незадоўга перад Ражаством 1940 году я наведаў свайго стрыечнага брата Вальтэра, сына цёткі Любкі. Я на лыжах пайшоў да яго ў лес, дзе Вальтэр служыў лясынічым. Гэна было вельмі ціхае месца, і я прарабавіў там шмат часу за размовамі пра маё мінулае, маю будучыню й пляны майго брата. Ён быў сыцілым чалавекам, безь ніякіх асаблівых памкненіняў. Вальтэр скончыў польскую гімназію, вучыўся ў Варшаве, здаецца, на ветэрынара. Але ён сышоўся з благімі людзьмі, магчымы, нават ужываваў наркотыкі й алкаголь і так і не атрымаў адукцыі. Вальтэр вярнуўся дадому й пачаў працаваць у якасці лясынічага. Ён быў прыемным чалавекам, гадоў на шэсцьць старэй за мяне, і адзіным сябрам-мужчынам, які ў мяне тады меўся. У мяне не было бацькі, а дзядзька Косьця быў чалавекам слабым, нерашучым, і я, хаця й любіў яго, але не паважаў, не ўважаў за прыклад мужчыны. Вальтэр быў адзіным чалавекам, зь якім я бавіў час: на рыбалцах, у вандроўках і г.д.

Ражаство ў Любчы было ціхім і прыемным. Сабраліся мая маці, дзядзька Базыль, Вальтэр і ягоная беспрацоўная сястра Ніна. Упершыню мы падрабязна абмяркоўвалі маю будучыню. Мая маці моцна хвалявалася за мяне і прапанавала мне паехаць у які-небудзь вялікі горад, дзе я мог бы згубіцца. Ізноў, я не ўяўляў, як гэта магчыма.

Прайшлі Ражаство ў Новы год, а я працягваў працаваць у школе ў зрэдку наведваў маці. Паміж тым, я пасябраваў з адной настаўніцай, якая, як і большасць зь іх, была з Савецкага Саюзу. (Савецкія ўлады лічылі, што мясцовым настаўнікам нельга давяраць выкладаньне камуністычных прынцыпаў.) Настаўніца неяк захварэла, і я стаў часцей бачыць яе: наведваць, прыносіць сочыва, якое зварылі мая цётка ў бабуля. Адносіны паміж намі пацяплелі. Дайшло нават да мілосьцяў і абдымкаў, але нічога сур'ёзнага паміж намі не было, і я ніколі ня меў ніякіх сур'ёзных намераў наконт яе. Калі дзяўчыне палепшала, яна прапанавала нам выпіць разам. Яна выцягнула бутэльку гарэлкі ў нейкі селядзец і заявіла, што мы п'ем за нашую будучыню, бо павінны хутка зарэгістраваць шлюб. (На той час ажаніцца было вельмі лёгка: трывалі — і вы ўжо муж і жонка, трывцаць — і вы разъведзеныя.) Я быў у шоку! Я сказаў дзяўчыне, што не зьбіраўся зь ёю жаніцца. Тады яна пачала распытваць мяне, чаму ж я прыходзіў, прыносіў ёй падарункі. Я адказаў, што гэта таму, што яна мне падабаецца і што я хацеў, каб яна пачувалася, як дома. Я паспрабаваў пераканаць яе, што ўвогуле не адношуся да тых людзей, якія жэняцца, ва ўсякім разе цяпер. Я зьбіраўся спачатку скончыць вучобу, зрабіць што-небудзь у жыцьці. Мне было тады дваццаць, а ёй — на два ці трывалі гады больш, і яна не магла альбо не хацела мяне зразумець. Яна пачувалася пакрыўданай. Для мяне гэта было нешта новенькае: жанчына прапануе мужчыну ажаніцца зь ёю. Гэта што, было вызваленіе жанчынаў? Можа, Савецкі Саюз зъмяніў прыроду жанчыны? Я не разумеў. Я цвёрда сказаў ёй, што хацеў бы застацца ейным добрым сябрам, але не жаніцца. Яна загадала мне пакінуць яе ў ніколі больш не прыходзіць. Я бачыў яе некалькі разоў у школе, але яна не падымала вачэй і рабіла выгляд, што ня ведае, хто я такі. Яна больш не прысаджвалася да мяне падчас школьніх перапынкаў, і я пачуваўся няўтульна. Так, як быццам зрабіў нешта дрэннае — але ж я ні ў чым ня быў вінаватым! Я быў упэўнены, што ніколі не абражай, не выкарыстоўваў яе, а толькі быў прыязным, спагадлівым. Мне падабалася жаночая кампанія, і магчыма, у нас што-небудзь атрымалася б, каб яна не зрабіла гэную рэзкую прапанову пабрацца шлюбам.

20 студзеня, калі я вячэраў, у хату ўвайшоў таварыш Сакалоў, які быў школьнім інспектарам, і сказаў, што мусіць абмеркаваць са мной пэўныя пропановы ў дачыненіні да спартовых мерапрыемстваў. Я адказаў, што даем

і тады сустрэнуся зь ім, але ён настойваў на tym, што гэта тэрміновая справа, і што яна зойме ня больш за паўгадзіны. Я апрануў зімовае паліто з футраным каўнерам і кучомку (падарунак маці), і мы рушылі ўздоўж Замкавай вуліцы. Мяне вельмі ветліва запрасілі зайсьці ў нейкі будынак, каб пагутарыць пра заняткі лыжамі. Я не ўсьведамляў, што гэны будынак – сядзіба КГБ, і што людзі, якія пераступаюць ейны парог, рэдка выходзяць адтуль вольнымі.

Начальнік КГБ спытаўся, ці не хацеў бы я вучыць новых рэкрутаў хадзіць на лыжах. Я адказаў, што заняты ў школе, але магу дапамагаць па выходных і пасля паўдня, калі буду вольны. Ён запрасіў мяне прайсьці ў кабінет, каб далей абмеркаваць гэную справу, і загадаў таварышу Сакалову пачакаць палову гадзіны. Начальнік вельмі ветліва запрасіў мяне ў пакой, ля дзвіярэй якога стаялі два салдаты зь вінтоўкамі. Я быў зьдзіўлены, але ўсё яшчэ нічога не падазраваў. Мне загадалі сесьці, хаця я й выказаў жаданьне пастаяць. Калі я сеў, гэбіст запусціў рукі ў мае кішэні, выцягнуў некаторыя дакументы й паведаміў, што я арыштаваны. Я быў агаломшаны. Я спытаў, за што, і начальнік адказаў, што гэта будзе вядома праз некалькі дзён. Я хацеў ведаць, у чым мяне абвінавачваюць альбо падазраюць. Мне адказалі, што ні ў чым, але я мушу застацца ў іхнай установе на ноч.

Мяне разъмесцілі ў цёмным пакоі, фугаў чатырох-шасці. Я ня мог спаць. Мае думкі круціліся вакол савецкага панятку "вызваленія." Тыя людзі, якім не давяралі, сыштэматачна, бясьсьследна зынікалі. Цяпер надышла мая чарга. Уся гэная вайна, усе гэныя ўцёкі – нашто яны былі? Я ўзгадаў чалавека, якога мы пабудзілі, калі перайшлі мяжу: "Ідыёты! Вяртайцесь да немцаў і прыходзьце зь імі, каб вызваліць нас". Я быў маладым, дваццацігадовым ідэалістам, і я быў моцна расчараваны.

Ночы мне прынеслі колькі хлеба й кавы. На раніцу мая стрыечная сястра Ніна прынесла мне крыху паесьці, бялізну, швэдар і настаяла на tym, каб развязацца. Каля 7:30 раніцы два ахойнікі адвялі мяне на чыгуначную станцыю. У цягніку я сядзеў паміж імі, і яны загадалі мне маўчаць і ні з кім не размаўляць, нават калі пабачу знаёмых. Я меў права адказваць на прывітаныні, але толькі не ўступаць у размову. Калі я аслухаюся, то ахойнікі мелі права ўжыць сілу, каб прымусіць мяне маўчаць. Гэта гучала даволі дзіўна, быццам яны размаўлялі са злачынцамі.

Спачатку мяне адвезылі ў Наваградак, а потым – у астрог у Баранавічах. Шнуркі й папругу ў мяне забралі, і нагавіцы боўталіся ў мяне на клубах. Таксама ў мяне адабралі гадзіннік, ярлык ваеннапалоннага й усе паперы, якія меліся. Мяне ўкінулі ў камеру, і я апынуўся каля цэбру з экспериментамі,

які мянялі, калі ён напаўняўся. Як навічку мне дасталося самае пачэснае месца.

Было недзе пяць вечара, калі прынеслы вячэру, якая складалася з надта салонай вэнджанай рыбы й нейкага кшталту вадкага ячневага супу. Хутка соль пачала паліць мне горла, бы агнём, але піць не было чага. Я пагрукаў у дзъверы й папрасіў вады. Мне адказалі, што дадуць вады, калі надыдзе на тое час, і рыкнулі, каб маўчаў. Раптам дзъверы адчыніліся, і было названае маё імя. Мне загадалі йсьці за ахойнікамі. Я выйшаў, і яны папярэдзілі мяне, каб я трymаў галаву апушчанай і адварочваўся, калі нехта будзе праходзіць. Яны дадалі, што я мушу выконваць іхныя загады, бо інакш са мной можа здарыцца ўсё, што заўгодна.

Як высьветлілася, мяне вялі ў пакой для допытаў. Ён аказаўся амаль пустым – там былі толькі стол, крэсла й савецкі съязг. Крэсла стаяла перад сталом і нагадвала, хутчэй, крэсла з бара. Мне загадалі сесьці. Я пачуваўся на надта каб утульна. Нехта ўвайшоў. Я зірнуў угору й пабачыў маёра КГБ. Ахойнікі выйшлі, і мужчына спытаўся, ці не хачу я цыгарэту. Я адказаў, што нам давалі надта салоную ежу й мне больш хацелася б вады. Гэбіст сказаў, што я атрымаю ўсё, што захачу, пасъля того, як ён высьветліць колькі пытаньняў. Ён спытаў маё імя, імя маёй маці, чым яна займаецца й усё пра маю сямью. На ўсё гэта спатрэбілася недзе каля гадзіны, і мяне ўсё мацней мучыла смага. Я сказаў, што ў мяне перасохла ў горле і што мне было б лягчэй гаварыць, калі б я папіў. Маёр парай ѿн быць такім нецярпівым, таму што хутка мне дадуць вады. Ён затым пачаў пытацца, як я трапіў у Любчу й ці зьяўляюся я ваеннапалонным. Я распавёў сваю гісторыю і нагадаў, што ім і так добра вядома, што я ваеннапалонны, бо яны забралі мае ярлыкі. Маёр паглядзеў на мяне й сказаў, што, хаця ён не мусіць называць "таварышам" чалавека, які можа быць шпіёнам, але ён верыць, што я не шпіён, і таму назаве мяне "таварышам". Маёр папрасіў мяне расказаць пра палон. І я распавёў яму ўсё, хаця й апусьціў той факт, што пераходзіў мяжу задам-напярод, а таксама папярэджаныні палякаў. Я сказаў, што палякі, наадварот, падбухторвалі мяне ўцячы дамоў і вярнуцца з саветамі, каб вызваліць іх ад немцаў.

Пасъля гадзінаў дзъвию допыту маёр пакінуў мяне й увайшоў другі гэбіст, які вельмі ветліва павітаў мяне. Ён сказаў мне, што ёсьць навічком, але прагледзеў ужо маю гісторыю наконт таго, як я перайшоў мяжу. Ён хацеў ведаць дэталі, а таксама, чаму я не паведаміў уладам пра сваё вяртанье, калі апынуўся ў Беларусі. Я паўтарыў, што не лічыў гэна неабходным, бо ўцёк зь нямецкага палону на радзіму. Я пачуваўся вольным у сваёй роднай краіне й хацеў дабрацца дадому, як мага хутчэй. Я паведаміў, што, як толькі я прыехаў у Наваградак, я пайшоў у гарадзкую адміністрацыю, атрымаў

дакументы й зьбіраўся паступаць ва ўніверсітэт у Львове. Я яшчэ раз распавёў гіторыю пра тое, як апынуўся настаўнікам у Любчы. Гэбіст на гэна заўважыў, што ўсё правільна, але немцы, магчыма, парушаюць пагадненне, падпісане Молатавым і Рыбентропам, і засылаюць у Беларусь шпіёнаў і агітатарам, каб падарваць палітычную стабільнасць у Савецкім Саюзе. Я пацікавіўся, пытаеца ён альбо съвярджае гэна як факт. Гэбіст парай мне падумаць над тым, што ён сказаў, і спытаўся, ці не заўважыў я чаго-небудзь падазронага, што выдавала б на тое, што немцы зьбіраюцца напасці на Савецкі Саюз. Я ветліва адказаў, што быў ваеннапалонным і што мы не абміркоўвалі там ваенну стратэгію Нямеччыны, і таму я не магу пацьвердзіць ягоныя падазрэнні. Гэбіст прамаўчаў. Ён прабег вачмі па запісах маёра. У роце ў мяне зусім перасохла, мне рабілася млюсна й я пачуваўся няўтульна на гэным крэсьле. Я папрасіў дазволу пайсьці ў прыбіральню, дзе я спадзяваўся папіць вады. Гэбіст даў мне дазвол, але, надзіва, ніякай вады там не было. Аднак я ўсё адно быў рады прайсьціся, разъмяцца, бо ў мяне ўсё цела здрэнцьвела ад пастаяннага сядзення.

Калі я вярнуўся, мне загадалі сесыі йзноў, так, каб ногі не даставалі да зямлі, і пакласці руکі на калені. Уся вага майго цела сканцэнтравалася цяпер на задзе, да таго ж я сядзеў на цвёрдым няўтульным крэсьле. Праз нейкі час гэбіст схапіў графін з вадой і пачаў піць так, што вада цякла ў яго па падбародзьдзі й крапала на кашулю. Гэны кат назваў мяне "Барысам Дзьмітрычам", што лічылася ветлівой формай, і запытаў, ці не хачу я папіць вады. Калі я адказаў станоўча, ён сказаў, што, калі я падпішу прызнанье, то атрымаю вады і мяне вызываць. Я не разумеў, як чалавека могуць выпусціць, калі ён прызнае, што зьяўляецца шпіёнам і займаецца контэрревалюцыйнай дзейнасцю, што да таго ж і няпраўда. Я з выклікам адказаў, што не хачу піць і што мне няма ў чым прызнавацца. Я апусціціў галаву й вырашыў больш нічога не казаць. Мінүт пэўны час, калі гэбіст спытаўся, ці не хачу я пацьвердзіць сваё жаданье служыць Савецкаму Саюзу і такім чынам атрымаць свободу. Я спытаўся, што яшчэ яны ад мяне хочуць. Як яшчэ я магу запэуніць іх, што хачу служыць Савецкаму Саюзу лепш, чым я гэта ўжо рабіў. Я працаваў настаўнікам, займаўся з вучнямі спортом і рабіў ўсё магчымае для выхаванья моладзі, што задаволіла б любую дзяржаву. Гэбіст заўважыў, што гэта файна, але было б яшчэ лепш, калі б я пагадзіўся даносіць на сваіх дзядзькоў Барыса й Шчатырку, каб запэуніць дзяржаву ў сваёй надзейнасці. Я быў агаломшаны і сказаў, што, калі я пагаджуся, нават ён ня дасць мне рукі, бо данос – гэта найбруднейшая справа. Тым больш што й даносіць не было пра што, бо яны ёсьць лаяльнымі грамадзянамі Савецкага Саюза й адданымі настаўнікамі. Я даў гэбісту зразумець, што ня стану шпіёнам у саёй сям'і. Вочы ў гэнага нахабніка шырока адкрыліся. Ён сказаў мне, што найлепшае, што я магу зрабіць для сваёй краіны, – гэта даносіць на антысаветчыкаў, і пацікавіўся,

ці не лічу я працу на карысцьць Савецкага Саюза ніжэй сваёй годнасьці. Ён распавёў мне пра Марозава, сямігадовага хлопчыка, які стаў героем Савецкага Саюза, бо данёс на сваіх бацькоў-контррэвалюцыянераў. Іх расстралілі, а ён стаў героем. Я падзякаваў, але заўважыў, што не лічу Марозава героем і не шукаю для сябе геройства такога кшталту. Съледчы адказаў, што я яшчэ пашкадую, што адмовіўся, але, калі я перадумаю, то мушу паведаміць аб гэтым.

Ён устаў, выйшаў, і затым увайшоў іншы съледчы. Ён сеў за стол, запаліў цыгарэту й пачаў піць ваду. Паверце, калі хто-небудзь хацеў піць гэтак сама, як я тады, той зразумеў бы, якая гэта пакута – глядзець на некага, хто п'е ваду. У мяне язык прысох да нёба, а цела гарэла. Мне было млюсна, мяне мучыла смага, і я ня ведаў, што рабіць. Съледчы зірнуў на мяне, і я заўважыў лютую жорсткасць у ягоных вачах. Празь нейкі час ён назваў мяне пабацьку й спытаўся, як я пачуваюся. Я зманіў, што добра. Ён спытаў, ці абдумаў я прапанову ягонага калегі. Я адказаў станоўча й дадаў, што маё рашэнне канчатковае й што я не хачу ўздымаць гэнае пытанье ўзвону. Ён заўважыў, што й не зьбіраецца гэтага рабіць, а проста хоча, каб я яшчэ раз распавёў гісторыю сваіх уцёкаў. Я спаслаўся на тое, што рабіў гэта ўжо два разы, але съледчы настойваў, бо я, быццам бы, пратусьціў нейкія дэталі. Ці можаце вы сабе ўявіць, што вам трэба распавяданць ту ю ж самую гісторыю, зь перасохлым ротам, паслья чатырох-пяці гадзінай допыту? Калі я пачаў, съледчы перарваў мяне й загадаў адразу перайсьці да дэталяў, кшталту імені першага чалавека, зь якім я размаўляў на тэрыторыі Савецкага Саюза. Я адказаў, што гэна была мая маці. Съледчы заяўіў, што я маню, і гэта праўда, але што я мог ведаць пра гэнага селяніна? Ды я й ня стаў бы ўблытваць яго. Я сказаў, што мы з Косьцікам разышліся, і я сеў на цягнік у Наваградак. Гэбіст хацеў ведаць, дзе я ўзяў грошы, і я зхлусіў, што Косьцік прынес мне іх на станцыю. Там мы разъвіталіся й ніколі больш ня бачыліся. Съледчы пачаў даводзіць, што я не дастаткова шчыры зь імі, у адрозненьне ад Косьціка. Я на гэна заўважыў, што, калі Косьцік казаў нешта іншае, то гэта таму, што яго прымусілі. Я вырашыў прытрымлівацца свайго варыянта падзеяў, бо калі я пачну мяняць усё больш і больш дэталяў, супраць мяне будзе больш авінавачаныя.

Допыт працягваўся. Съледчы хацеў даведацца пра маю дзейнасць у гімназіі й пра тое, як я падбухторваў вучняў зьбіраць грошы, каб пабудаваць школу. Гэбіст паведаміў, што я вядомы ім як беларускі нацыяналіст, і што немцы, магчыма, зьбілі мяне з панталыку сваёй нацыяналістычнай і антысавецкай пропагандай. Съледчы даводзіў, што немцы проста гулялі з маімі пачуцьцямі й перацягнулі мяне на свой бок, каб заслаць у Савецкі Саюз зь нейкім заданнем. Гэбіст хацеў ведаць канкрэтна, якія заданыні я

меў для дзядзькі Базыля, якога кшталту шпіёнскую дзейнасць я распачаў і якую зброю я хаваю ў Налібоцкай пушчы.

Допыты, здаецца, цягнуліся бясконца, а съледчыя мняліся раз на дзве гадзіны. Наступны ўвайшоў і прапанаваў цыгарэту. Я адмовіўся. Потым ён прапанаваў мне вады. Я ведаў, што ён ня дасьць мне яе, і йзноў адхіліў прапанову. Мне рабілася ўсё горш. Вочы ў мяне зыліпаліся. Пакой, здаецца, пачаў круціцца, і мне выдавала, што я падаю з крэсла. Я папрасіўся ўстаць, але гэбіст ня даў мне дазволу. Съледчы паліў цыгарэту, праглядаў запісы, съпяваў сабе пад нос папулярную савецкую песеньку й не зьвяртаў на мяне ніякай увагі. Усё было, як у тумане, і я ня ведаў, размаўляю я ўсlyх ці пра сябе. Мне здавалася, што я на рыбалцы, а потым – у арміі, што я ваенапалонны й спрабую ўцячы. Гэна было так, быццам у галаве маёй круціўся фільм. Затым я пачуў загад гэбіста распавесьці сапраўдную гісторыю сваіх уцёкаў. Я адказаў, што ўжо паведаміў ім усю праўду й не могу больш нічога дадаць. Ён парай мне добра падумаць, бо я падабаўся яму, таму што я, відаць, чалавек інтэлігентны. Ён парай мне падумаць пра маці, якая нават ня ведае, дзе цяпер ейны адзіны сын. Падумаць, што яна будзе адчуваць, калі даведаецца, што я контррэвалюцынер, які адмаўляеца служыць на карысць Савецкаму Саюзу. Падумаць, як шмат Савецкі Саюз зрабіў паслья рэвалюцыі, колькі людзей ахвяравалі сваім жыццём, каб працоўная кляса, зъ якой я паходжу, атрымала свабоду. Падумаць пра дыктатуру пралетарыята, і колькі было праліта крыві. Я сапраўды пачаў думаць пра тое, колькі крыві невінаватых людзей было праліта, колькі сялянаў, якія не хацелі ўваходзіць у калгасы, прафесароў, настаўнікаў было саслана, расстряляна, адпраўлена ў лягеры паміраць павольнай съмерцю. Я быў крыху разгубленым, бо ня ведаў, скізаў я ўсё гэна ўсlyх альбо не. Я згубіў арыентацыю ў часе, і мне здавалася, што я зараз страчу прытомнасць. Раптам съледчы падышоў да мяне, узняў і два разы ўдарыў па твары, каб прымусіць мяне гаварыць. Мне хацелася вырвацца й даць яму здачы, але я стрымаў сябе й не скізаў ні слова. Гэна ўзлавала гэбіста. Ён выцягнуў пісталет, прыставіў яго да маёй скроні і скізаў, што маё жыццё будзе каштаваць сем капеек, калі я не пагаджуся супрацоўнічаць. Затым ён націснуў на курок. Відаць, я зьнепрытомнеў ад страху альбо шоку, бо, калі я ачуняў, то заўважыў, што гэны съледчы выйшаў і яго замяніў новы. Ён выглядаў такім съвежым, шчасліва ўсьміхаўся, і допыт пачаўся ўзноў.

Тыя самыя пытаньні, нанова й нанова. Я ўжо не заўважаў, як мняюцца съледчыя. Нарэсьце ў вачах у мяне пацямнела, і калі я апрытомнеў, то апынуўся ўжо ў камеры з трыццацю-сарака іншымі зняволенымі. Я ляжаў каля цэбра, напоўненага фекаліямі й мачой. Каля мяне сядзеў чалавек, гадоў шасцідзесяці-шасцідзесяці пяці, з добрымі блакітнымі вачыма і прыемнай усьмешкай. Ён спытаўся, як мяне клічуць, і ветліва называў мяне Барысам

Дзьмітрычам. Стары заўважыў, што я дрэнна выглядаю й прапанаваў мне вады й крыху свайго хлеба. Пасьля таго, як я паеў і папіў, мне палепшала. Мяне моцна кранула абыходжанье старога. Ён паклаў мне руку на лоб і папрасіў расказаць, як я тутака апъинуўся. Я адказаў, што мне варта было паслухацца селяніна, які парай ѿ вярнуцца ў Польшчу й прыйсьці потым зь немцамі, каб вызваліць Беларусь ад саветаў. Я дадаў, што моцна расчараўваўся ў савецкай Беларусі, якая была цяпер усяго толькі калёніяй Савецкага Саюза, поўнай хлусьні й незаконнага перасъеду. Пасьля доўгай размовы, у якой я сказаў больш, чым, напэўна, усім астатнім людзям, бо мяне ўсхвалявала спагадлівасць старога, ён сказаў, што мне прыдзецца заплаціць па вялікім рахунку і што яму моцна мяне шкада.

Мы паспрабавалі заснуць на саломе. Мне прысынілася мая заплаканая маці й дзед з бабай, якія бядуюць пасьля майго арышту. Я даведаўся, што ў той час, як я быў у астрозе, гадзіне а сёмай вечара чатыры гэбісты без папярэджаньня, ледзь не зламаўшы дзвіверы, уварваліся ў хату маіх дзеда й бабкі, дзе жылі яшчэ мае цётка зь дзядзькам і іхныя дзецы. Усіх сагналі ў кут, прымусілі ўзыняць рукі ўгору й абшукалі на прадмет зброі. Маіх дзеда з бабкай таксама выцягнулі зь іхнага маленъкага пакойчыка й абшукалі разам з астатнімі. Гэта бязглувядзіца – падазраваць старых людзей у злачынствах супраць дзяржавы! Пакуль адзін з гэбістаў вартаваў маю радню, астатнія трох абшукалі хату. Яны пазрывалі пошыўкі, паракідалі пер'е, зламалі дзвіверцы ў шафах, ablazілі подпал. Я нават не магу апісаць геную жорсткасць, зь якой яны абшуквалі хату. Было праверанае ўсё: кнігі, лісты, нагаткі, – але знайсьці яны, натуральна, нічога ня здолелі. На шчасьце, ім ня трапіліся лісты ад Янкі Хутара, бо, інакш, хаця ў іх і ня мелася нічога сур'ёзнага, яго б, як і мяне, запісалі ў контррэвалюцыянеры. Маёй цётцы ледзь не зрабілася млюсна, а мая бабка, якая не магла даўмецца, што адбываецца, пачала маліцца. Адзін з гэбістаў абазваў яе дурніцай, бо Бог не дапаможа ёй, таму што ейны ўнук – контррэвалюцыянер і яго ўжо нішто ня выратуе. Калі гэбісты пакінулі наш дом, мая сям'я сядзела, бы паралізаваная. Моўчкі яны прыбрали ў хаце, і мая цётка прапанавала паведаміць пра ўсё маёй маці ў Наваградку. Усе замоўклі. Яны памяталі, як яна пакутвала, калі я знаходзіўся ў палоне, і нават ня ведала, ці жывы я. І цяпер, праз колькі месяцаў пасьля майго вяртаньня, мяне арыштавалі саветы. Надзеі, здавалася, не было ніякай. Савецкі ўрад, які ніколі нікім не абіраўся, тварыў страшнае зло ў краіне, якую заваяваў. Урад, які мусіць слугаваць свайму народу, пераўтварыў яго ў рабоў. Праз некалькі гадзінай, калі ўсё йзноў было ў парадку, прынамсі, зьнешне, цётка Люба прапанавала нараніцу звязацца з маёй маці. Яны спадзяваліся, што маці, магчыма, паспрабуе разьведаць, што са мной здарылася.

Наступным днём яны знайшлі маю маці ў лячомніцы, дзе яна працавала. Мне пераказвалі потым, што маці толькі-толькі выйшла з аперацыйнага пакоя й, калі ёй перадалі, што тэлефануюць з Любы, яна радасна пабегла да апарата, бо спадзявалася, што гэна я. Аднак гэна была ейная сястра, Люба, і яна паведаміла маці дрэнныя весткі. Маці зъялела й замоўкла, потым спыталася, дзе дакладна я знаходжуся, паклала слухаўку, а затым пабегла ў міліцыю, каб атрымаць даведку пра мяне. Яна расказала дзяжурнаму афіцэру пра мой арышт мінулай ноччу ў Любы й спыталася, дзе мяне трymаюць. Афіцэр адказаў, што яму нічога не вядома пра арышт і папрасіў больш не турбаваць яго. Але маці настойвала й дадала, што мяне арыштаваў КГБ, і што яна патрабуе, каб афіцэр патэлефанаваў каму-небудзь і спытаўся, што са мной здарылася. Ён загадаў ёй пакінуць яго ў спакоі, калі яна ня хоча непрыемнасьцяў, бо ім вядома пра ейны ўдзел у Грамадзе, беларускай нацыяналістычнай арганізацыі. Афіцэр папярэдзіў, што ёй лепш пакінуць іх дабравольна, інакш яе таксама возьмуць на допыт, і сілай выкінуў маці з участка. (Грамада зъяўлялася больш культурнай, чым палітычнай арганізацыяй, якая мела на мэце захаванье беларускай мовы й культуры й якая, відаць, была нейкім чынам звязаная з Камуністычнай партыяй, якая выкарыстоўвала Грамаду як буфер для сваёй дзейнасьці. Аднак згодна з мэмуарамі майго дзядзькі Базыля, Грамада была чиста нацыяналістычнай арганізацыяй, якая ня мела нічога агульнага з камуністамі.) Маці села на бліжэйшы цягнік на Любчу й пайшла ў мясцовы КГБ. Яна прадставілася дзяжурнаму й паведаміла, што, наколькі яна разумее, яны мінулай ноччу арыштавалі ейнага сына. Дзяжурны пацвердзіў гэна й дадаў, што ня можа нічога казаць, пакуль ня высьветліцца, якія абвінавачаныні мне прад'яўляюць. Маці заўважыла, што яны ня маюць права затрымліваць мяне, калі ў іх няма пэўных абвінавачаньняў, і папрасіла перадаць мне пакет з грашмі, але ёй адмовілі. Тады маці пайшла да дзеда й, відаць, упершыню ў жыцьці залілася съязьмі.

Я здолеў заснуць, але ночы адчыніліся дзъверы й было названае маё ймя. Мяне выклікалі з камеры. Я выйшаў, і мне загадалі апрануць паліто й начапілі наручнікі. Затым мяне вывелі ў цёмны двор, дзе ўжо чакаў грузавік. Там сядзелі два салдаты й адзін зньяволены.

Гэнай студзеньскай ноччу ярка сьвяцілі зоркі, бо было марозна. Наручнікі вельмі хутка пахаладнелі. Калі мы ехалі, у мяне ад марозу гарэў твар. Праз некалькі гадзінай мы прыехалі ў Менск – сталіцу Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Мы спыніліся каля вялікіх варотаў, якія зачыніліся, як толькі мы заехалі ў двор. Мяне адвялі ў будынак, упіхнулі ў нейкі пакой і абшукалі. Затым мне растлумачылі, што мяне прывезлы ў Менск для далейшага расcъследванья. Мяне абвінавацілі ў тым, што я лёкай беларускай нацыянальнай буржуазіі. Мяне таксама абвінавацілі ў

нелегальным пераходзе мяжы, контррэвалюцыйнай дзейнасьці, шпіянажы на карысцьць Нямеччыны, захоўваныні зброі й падрыхтоўцы ўзброенага паўстання супраць Савецкага Саюза. Мне загадалі падпісаць паперу, дзе казалася, што я прачытаў абвінавачаныні супраць мяне. Я адказаў, што ня буду падпісаць лухту. Мне загадалі замаўчаць і не адкрываць рота, пакуль мне не загадаюць. Мне паведамілі, што допыты будуць працягненыя, і, калі расесьледванье скончыцца, мне паведамяць пра вынікі.

Мяне павялі па шматлікіх лесьвіцах і я здагадаўся, што астрог быў пабудаваны кругам, з пляцам усярэдзіне. Гэна быў паўцёмны трох-чатырохпавярховы будынак, з ахойнікамі на кожным паверсе. Ахойнікі зазіралі ў камерныя вочки, каб праверыць зыняволеных. Мяне ўпіхнулі ў 17 камеру, і дзъверы за мной зачыніліся. Цяпер ужо знаёмы жахлівы грукат дзъвярэй адрэзаў мяне ад навакольнага съвету.

Я агледзеў камеру. Над дзъвярыма вісела моцная лямпачка, якая асьвятляла мой ложак. У адным куце стаяў стол, прыкручены да съцяны, і крэсла, а ў другім – параша. Камера была футаў чатырох-пяці ўшыркі й недзе дзесяці – у даўжыню. Высока ў съцяне знаходзілася вакно, але яно было зачыненая знадворку, і толькі ў самым версе была ледзь заўважная шчыліна. Стаяла нача, і цяжка было разабрацца, колькі съвятла трапляла праз вакно ўдзень. Я стаяў спіной да дзъвярэй, аглядаў камеру й думаў, колькі яшчэ мне прыдзеца пакутваць у йзалаць. Вочка ў дзъвярах адчынілася, і нехта гаркнуў, што я мушу распрануцца й пакласціся спаць. Ложак трэба было адкінуць ад съцяны, як у цягніку. Маграц быў саламяным, але мелася падушка. Я заснуў, але раптам прачнуўся, бо па мне нешта паўзло. Гэна былі клапы – сотні клапоў. Я падняўся з ложка, каб атрасці іх зь сябе. Потым я лёг на падлогу, але той самы голас загадаў мне ўзноў пакласціся ў ложак.

Раніцай я паскардзіўся, што мяне змучылі клапы, і мне далі нейкае прыстасаванье, з дапамогай якога іх можна было выгнаць з ложка ў шчыліну ў съцяне, дзе яны хаваліся. Да таго ж зъмянілі матрацы, і наступнай ноччу клапы мяне ўжо не турбавалі. Мне далі вады й нейкага адсырэлага ліпкага хлеба. Хлеб трэба было расцягнуць на цэлы дзень, бо на палудзень і на вячэру яго не давалі. Я сеў у куце за стол і скамянеў. Я больш нічога не адчуваў. Жыцьцё, здавалася, скончылася, мары разьбліліся, спадзяваныя ня спраўдзіліся. Я думаў пра сваю маці, пра сямью й разважаў, нашто трэба было ўцякаць з Нямеччыны.

Калі ўзышло сонца, я заўважыў, што шчыліна ў вакне была сантымэтра два-тры. Сонца асьвятляла съцяну, і я стаў пазначаць на ёй ня толькі дні, але й час съвітанку, паўднё й заход сонца. Прынамсі, я ведаў час.

Гэнай ноччу, каля дзесяці, мне загадалі легчы спаць, але праз гадзіну ахойнік адчыніў дзвіверы й загадаў ісьці за ім. Мяне павялі празь лябірінт калідораў і некалькі разоў я мусіў паварочвацца тварам да съцяны. Я тады адчуваў, што нас нехта мінае, магчымы, іншыя зъняволеныя. Мяне прывялі ў пакой бяз вокнаў са сталом і крэслам перад ім, як і раней. Увайшоў і прыязна заўсіміхаўся малады чалавек. Ён быў гладка паголеным і, увогуле, вельмі чысьценкам і акуратным. Ён зрабіў на мяне прыемнае ўражанье й назваў мяне Барысам Дзымітрычам. Ён сказаў мне, што мы аднагодкі й што ён хацеў бы называць мяне таварышам, каб падкрэсліць, што мы зь ім роўныя. Ва ўсякім разе, ў мяне ёсьць шанец стаць роўным. Шанец служыць Савецкаму Саюзу й абараняць яго, як гэта рабіў ён. Ён запэуніў мяне, што гэтыя ганаровыя абавязкі дапамогуць мне зрабіць кар'еру. Але пакуль ён устрymаецца ад того, каб называць мяне таварышам, але будзе з павагай звязтацца да мяне "Барыс Дзымітрыч". Ён спадзяваўся, што маё сумленыне яшчэ прачнецца й я раскаюся ва ўсіх памылках, што зрабіў. Ён дадаў, што разумее, што я мусіў перажыць у нямецкім лягеры, і ўяўляе, як немцы зьдзекваліся зь мяне, але ўсё цяпер залежала ад мяне. Я цяпер, быццам бы, меў шанец атрымаць прафесійне й пачаць ўсё з пачатку.

Я заўважыў перамену ў ягоным голасе, і выдавала на тое, што гэбіст зараз ізноў пачне задаваць пытаныні. Я сказаў, што мяне ўжо дапрошвалі некалькі гадзінай і што мне няма чаго дадаць. Ён спытаўся, ці ёсьць я пляменынікам Базылю Рагулю. Съледчы хацеў ведаць падрабязнасці пра майго дзядзьку, які ня надта спагадліва ставіўся да камуністаў, калі быў польскім сэнатарам. Я сказаў, што ведаю толькі, што дзядзька змагаўся за права беларусаў як этнічнай меншасці ў Польшчы й адседзеў за гэна два гады ў віленскай турме. Гэбіст заўважыў, што ўжо ведае ўсё гэта, а таксама тое, што мой дзядзька ніколі ня меў дачыненія да прагрэсіўнай кампартыі Заходніяй Беларусі. Я адказаў, што ня ведаю, наколькі гэнная партыя ёсьць прагрэсіўнай, але я ведаю, што ў нас мелася папулярная партыя Грамада, якая прываблівала шмат патрыётаў, бо змагалася супраць зънявагі беларускага народа ў Польшчы. Гэбіст паведаміў мне, што Грамада падтрымлівалася кампартыяй і што мой дзядзька адмовіўся ад гэнай дапамогі. Я адказаў, што мне гэна невядома. (Я памятаю, як дзядзька аднойчы сказаў мне, што яму прапаноўвалі далучыцца да Грамады, але ён адмовіўся, бо лічыў яе мастом да камунізму. Ён адказаў гэным людзям, што ён не камуніст і што ён мае права мець уласныя палітычныя погляды. Ён дадаў: "Калі я не зьбіраюся на другі бок ракі, то мне не патрэбны й мост".) Канечне, я ня мог распавесыці гэнага съледчаму, бо тады майго дзядзьку б арыштавалі й пачалі дапытваць, як і мяне. Таму я проста заўважыў, што мой дзядзька падабаўся народу, бо падтрымліваў ідэю беларускага нацыянальнага адраджэння, а таму яго выбралі ў польскі парламент, а потым і ў сенат.

Малады чалавек запярэчыў мне, што ў мяне няправільнае ўспрынняцьце мінулага, бо я быў падвержаны прапагандзе, якая зфармавала мае палітычныя погляды. Потым ён пачаў запэўніваць мяне, што я проста ня ведаю гісторыі, і што гэта саветы стварылі Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку, вызваліў беларускі народ, адчыніў школы й г.д. Я ня стаў удавацца ў дэталі, але ўсё ж запярэчыў, што Савецкі Саюз ня мог стварыць Беларускую Рэспубліку, бо яна была абвешчаная яшчэ ў 1918 годзе. Съледчы запярэчыў, што ўсё гэта няпраўда, нямецкая агітацыя, і што беларусы мусіць дзякаўваць Савецкаму Саюзу за стварэнне рэспублікі. Я разгараചыўся. Гэбіст уцягнуў мяне ў дыскусію, і я пачаў спрачацца, што той проста ня ведае гісторыі Беларусі. Я ўзбуджана распавядаў пра барацьбу беларускай інтэлігенцыі за незалежнасць ад Польшчы й Расеі. Я ўзгадаў Княства Літоўскае, Каўстуя Каліноўскага, які загінуў ад рукі царскага палача ў 1863 годзе, таму што хацеў, каб Беларусь была незалежнай. Я не ўсьведамляў тады, што выкладаю ім свае палітычныя погляды й патрыятычныя памкненіні. Съледчы перахітрыў мяне. Працяглы час мы маўчалі. Гэбіст разглядаў паперы ў сябе на стале. Ён сказаў, што яму вельмі шкада мяне. Што я валодаю памылковай інфармацыяй, і мне, відавочна, нехта прамыў мазгі, магчыма, у лягеры для ваеннапалонных.

Съледчы ведаў, што немцы дазволілі лекару Міколу Скорсу аб'яднаць вялікую колькасць беларускіх патрыётаў у Беларускі нацыянальны камітэт у Берліне. Шмат хто з гэных патрыётаў вучыўся тамака перад вайной, але некаторыя былі вызваленыя з лягераў, і ім была прапанавая праца, як мне. Я сказаў съледчаму, што мне ніколі ніхто не прамываў мазгоў. Тым больш, што я знаходзіўся ў лягеры нядоўга, і проста не было часу на тое, каб мне навязалі нейкія йдэі. Мы йзноў надоўга замаўчалі. Гэбіст праглядаў паперы, лічыў старонкі, паглядаў на мяне. Ён знарок маўчаў, і я пачаў пачуванца яшчэ больш няўтульна. Я здагадваўся, што съледчы падазрае мяне ў сувязі з гэным камітэтам і думае, што мяне заслалі ў Беларусь. Гэна было няпраўдай, але як я мог даказаць гэта?

Праз нейкі час гэбіст заўважыў, што я, здаецца, ня надта скільны ды размоваў. Па ягоных словаў было ўжо чатыры раніцы, і съледчы прапанаваў прыпыніць допыт, каб я як сълед усё абдумаў, а потым расказаў пра сябе крыху больш, чым зараз. Гэбіст націснуў кнопкую, увайшоў ахойнік і загадаў мне ісьці за ім назад у камеру. Калі я ўжо выходзіў, съледчы заўважыў, што супрацоўніцтва зь імі дапаможа мне атрымаць свабоду. Я прамоўчаў – павярнуўся й пайшоў за ахойнікам.

У калідорах панавала цемра. Калі дзъверы за мной зачыніліся зь ненавісным ужо бразгатаньнем, я падумаў, што зажыві паҳаваны тутака. У мяне пацяжэла галава, і я пачуваваўся прыгнечаным. Я зразумеў, што

абвінавачаныні, якія мне прад'яўлялі, былі значна цяжэйшымі, чым я мог уяўіць. Мяне падазравалі ў тым, што я засланы немцамі з мэтай арганізацыі пэўнай антыўрадавай дзейнасці, і маю заданыні ад Беларускага камітэта ў Берліне. Прычым, я ня мог даказаць сваю невінаватасць.

А сёмай раніцы мяне йзноў пабудзілі. Мне не дазвалялі спаць удзень. Я сеў на крэсла ў куце, якое было прыкручанае да съяны, і паспрабаваў паспаць, але так, каб не заўважыў ахоўнік. Таксама я зрабіў з хлебнага мякіша шахматы й спрабаваў гуляць сам з сабой: левай рукой супраць сваёй жа правай. Я пачаў уцягвацца ў гульню, але баяўся, што зъеду з глузду.

Некалькі дзён прайшло бяз допытаў. Кожную раніцу ў удзень я рабіў зарадку, наколькі гэна было магчыма ў такой абмежаванай прасторы: выконваў хадзьбу, бег на месцы, адзьцісканыні. Я спадзяваўся, што яшчэ, магчыма, надарыцца магчымасць збегчы, і я мушу быць у добрай форме. Я не хацеў мірыцца з тым, што мне прыдзецца сядзець у турме да канца маіх дзён. Я верыў, што нешта можа здарыцца й я буду йзноў вольным.

Ежа кожны дзень была адноўкавая: палова фунта мокрага, ліпкага хлеба, які ня меў ніякага смаку, і рыбны суп са шматкамі бульбы на палудзень і вячэру. Гэнага было дастаткова толькі, каб не памерці, але я не пачуваўся галодным. Я страціў апетыт праз дэпрэсію, прыніжэнне й безнадзейнасць. Я заўважыў, што гублюю вагу й стамляюся хутчэй, чым звычайна.

Аднойчы ў сярэдзіне лютага, апоўначы, пасля некалькіх гадзінаў адпачынку, мяне йзноў выклікалі на допыт. Я йшоў за ахоўнікам, але гэным разам ён павёў мяне ў сутарэнні. Пакой для допытаў быў гэткім жа самым: крэсла, стол, лямпа. Мне загадалі сесыці, і затым увайшоў афіцэр-тэбіст. Калі я зірнуў на яго, то ў мяне мурашкі пабеглі па скуры. Я спужаўся, спужаўся ўпершыню за ўвесь час. Съледчы быў надта высокім, з шырокім плячыма, гадоў сарака-пяцідзесяті. У яго быў вузкі лоб, шырокія бровы, цёмныя вочы, гарбаты нос, вялікія вусны й цяжкое падбародзьдзе зь ямкай пасярод. Афіцэр быў гладка паголены й акуратна апрануты. У яго быў жорсткі, змрочны выраз твару, які не пакідаў вам ніякай надзеі, і стваралася ўражаныне, што гэны чалавек можа выкарыстаць якія заўгодна метады допыту.

Гэбіст сеў, адкрыў маё дасце й, здаецца, не заўважаў мяне. Ён назваў мне сваё імя – калі не памыляюся, Ісаак Гіньзберг. Раптам ён узняўся, падышоў да мяне й сказаў, што я манюка. Ён паклаў паперы перада мною й загадаў прачытаць іх, а сам вярнуўся да стала й запаліў цыгарэту. Гэбіст утульна разьмесціўся на сваім крэсьле, сядзеў сабе ды й пускаў колцы дыму. Я пачаў чытаць і проста ня верыў сваім вачам. Тамака было ўсё, што я расказаў у

Баранавічах старому, але, акрамя гэнага, яшчэ тузін рэчаў, якіх я ніколі ня ўзгадваў. Напрыклад, што ў Налібоцкай пушчы я трymаў у падпольным складзе амуніцыю й зброю й што мой брат Вальтэр добра ведае пра гэта. Таксама там казалася, што я атрымаў ад сваіх дзядзькоў Базыля й Шчатыркі, якія, быццам бы, нямецкія шпіёны, загад пашырыць шпіёнскае кола ў раёне Любчы й Наваградка. Акрамя гэнага, я мусіў арганізаваць падпольную армію, каб узьняць паўстаньне супраць Савецкага Саюза. Я сапраўды ня верыў сваім вачам! Усё, што я наказаў старому, было праўдай, але ўсё астатніе – плён хворага ўяўленья!

Мне спатрэбілася паўгадзіны, каб прачытаць напісаное, і калі я нарэсьце скончыў, то адклаў паперы ўбок і сказаў, што гэна ўсё хлусъня. Што няма ніякай шпіёнскай арганізацыі, нікага падпольнага руху. Я спытаўся, якім чынам, яны думаюць, я мог пасыпець сабраць склад зброі, стварыць шпіёнскае кола, падпольную армію за такі кароткі час: зь верасьня па студзень? Я нэрвова засымяўся й заўважыў, што гэта не я манюка, а тыя, хто спрабуе абвінаваці мяне ва ўсіх гэных грахах. У той самы момант, калі я сказаў гэна, я зразумеў, што зрабіў памылку. Съледчы ўскочыў, скінуў мяне з крэсла й ударыў кулаком па галаве спачатку справа, а потым злева. На нейкі час я страціў прытомнасць, а калі ачуняў, то зразумеў, што ляжу на падлозе. Я паспрабаваў узьняцца. Мне было млюсна, і ў галаве гудзелі званы. Пакой круціўся, і мяне ванітавала. Я здолеў сесьці на крэсла, і гэбіст, які выглядаў вельмі жорсткім, стаў насупраць мяне. Ён сказаў, што я абразіў яго, калі назваў манюкам, і што я паплачуся за гэна двума днямі ўзалаць. Я ня мог даўметца, якога кшталту ўзалаць ён мае на ўвазе, бо я і так ужо быў ізалаўваним у сваёй камеры. Але ў мяне, па словах съледчага, яшчэ быў шанец выправіць становішча, калі б я падпісаў паперы. Калі я так зраблю, КГБ паставіцца да мяне інакш і будзе больш паблажлівым. Я амаль ня чую гэных словаў і толькі круціў галавой і паўтараў, што не могу падпісаць дакументы, у якіх ні слова праўды. Тады съледчы паведаміў мне, што мае дзядзькі й Вальтэр – часнайшыя за мяне, і што яны якраз-такі пажадалі апраўдацца за сваю дзейнасць. Ён сказаў, што яны ўва ўсім прызналіся й КГБ паставіўся да іх спагадліва. Я зірнуў на гэбіста й заявіў, што паверу гэтаму, толькі калі пачую гэта ад іх саміх. Не памятаю, што адбылося потым. Мне спатрэбіўся нейкі час, каб ачомацца ад біцьця. Я ляжаў на падлозе, а съледчы біў мяне нагой у пахвіну, і тады я зусім страціў прытомнасць.

Калі я ачуняў, гэбіста ўжо не было ў пакоі. Ахойнік дапамог мне ўзьняцца, паклікаў другога, і яны напалову вывялі - напалову выцягнулі мяне з пакоя. Я заўважыў, што мы йдзем ня ў камеру, а некуды ў сутарэнні. Яны прывялі мяне да нейкіх дзвярэй, упіхнулі ўнутр і зачынілі дзвёры. У камеры было напаўцёмна, але я заўважыў матрац у куце. Пакой быў футаў чатырох-шасці, а то й меней. Сыцены былі вільготнымі, і стаяў смурод. Гэта й

называлася йзалацьцяй. Людзі бавілі ў ёй дні й тыдні ў якасьці пакараньня. Няўжо я сапраўды абразіў съледчага? Я толькі сказаў, што ў паперах была хлусьня, але ён прыняў гэна на свой рахунак. Альбо гэна была проста нагода зламаць мой супраціў? Я ня ведаў.

Празь нейкі час мне прынесьлі вады й хлеба, якіх мусіла хапіць на цэлы дзень. Потым ізноў стала ціха. Я сядзеў на матрацы й абмяркоўваў сваё становішча й будучыню. Я пачуваўся поўнасцю бездапаможным. Я мог спаць толькі ўрыўкамі ў гэнай халоднай вільготнай камеры.

Ня ведаю, як доўга мяне тамака трymалі – магчыма, дзень ці два. Нарэсьце, дзъверы адчыніліся, і ахойнік правёў мяне назад у маю камеру. Якая палётка! Мая камера падалася мне тады гатэльным нумарам! Магчыма, ізалацьця была мне нават на карысць, бо цяпер я шанаваў сваю камеру, і яна падавалася мне сапраўды ўтульнай. Аднак я разумеў, што ня мушу рабіць ніякіх імпульсіўных учынкаў, каб нікога не пакрыўдзіць.

Мяне пакінулі ў спакоі на два-тры дні. Потым мяне выклікалі йзноў і прывялі ў звычайны пакой для допытаў. Увайшоў малады лейтэнант і сказаў, што ён ведае пра непараўменыне, якое паўстала з апошнім съледчым, але я быў пакараны за тое, што даў волю сваім эмоцыям. Лейтэнант спадзяваўся, што я аблекаваў сваё становішча й згодны цяпер падпісаць прызнаныне. Ён дадаў, што я яшчэ малады й мяне чакае съветная будучыня, калі я прыму савецкі лад як адзінае выйсце для тых, хто пакутваў ад капіталізму, царскага самаўладзьдзя й палітычнага ўціску з боку Польшчы. Я паглядзеў на съледчага. Я ўжо нікому не давяраў. Я пакруціў галавой у знак адмаўленыня падпісаць прызнаныне, бо ў ім няма ні слова праўды. Я дадаў, што яны могуць мяне ўзноў пасадзіць у адзіночную камеру, але я нічога не падпішу. Гэбіст заставаўся вельмі прыязным. Ён ня ўзыняў на мяне голасу, ня выказаў гневу. Ён працягваў задаваць тыя самыя пытаныні й распавёў гісторыю пра тое, як ангельцы спрабавалі атрымаць уладу над Індыяй за кошт таго, што нацкавалі індуістаў і мусульманаў адзін на аднаго. Ён параўнаў гэта з намаганынямі Нямеччыны, якой хочацца пасварыць паміж сабой этнічныя групы ўнутры Савецкага Саюза. Я адказаў, што сумняваюся ў тым, што немцы парушаць пакт аб ненападзе, які яны падпісалі з Савецкім Саюзам. Гэбіст расцсьмяняўся на гэна й спытаўся, няўжо я сапраўды думаю, што саветы давяраюць немцам, што яны могуць прыняць фашызм – архіворага савецкай систэмы? Ён дадаў, што Савецкі Саюз мусіць быць гатовы да барацьбы й павінны ачышчаць сваё грамадзтва ад такіх людзей, як я, якія хочуць разваліць яго знутры. І ён запэўніў мяне, што яны здолеюць выканаць свой абязязак.

Мяне адвялі ў камеру й пакінулі ў спакоі на некалькі дзён, а потым ізноў дапытвалі дні два-тры.

Гэта працягвалася бясконца. Напрыканцы сакавіка мяне прывялі ў зусім іншы пакой для допытаў. Я паҳаладзеў: тамака знаходзілася лаўка з рамяннямі, а таксама Гіньзьберг і два ніжэйшых па званьні гэбіста. Гіньзьберг сядзеў якраз насупраць мяне й выглядаў даволі пагрозыліва. Ён пазіраў то ў паперы, то на мяне. Ён паведаміў, што я маю апошні шанец прызнацца ўва ўсім, інакш я сутыкнуся зь вельмі непрыемнымі пасъледзвамі сваіх паводзінаў. Я адказаў, што ўжо прызнаўся ўва ўсім і што мне няма чаго дадаць. Съледчы запярэчыў, што гэта ня так, бо інфармацыя, якую яны атрымалі ад Косьціка, ягонага дзядзькі й маіх дзядзькоў, не супадае з тым, што наплявузаў я, і што калі я не падпішу прызнанье, у дачыненьні да мяне будуць прымененыя крыху іншыя сродкі допыту. Пагрозылівым тонам съледчы сказаў: "Вось папера. Вось асадка. Падпісрай!" Я не зварухнуўся зь месца – толькі моўчкі глядзеў на яго. Потым агусьціў галаву і раптам быў падхоплены двумя гэбістамі, пакладзены на лаву тварам уніз і прывязаны. Яны зьнялі мае чаравікі, і я адчуў жахлівы боль. Я не магу яго нават апісаць – гэта было так, быццам нехта прыкладаў да маіх ступней гарачы прас. Гэна быў пякучы боль, які працінаў ногі й мозг. Ня ведаю, колькі яшчэ яны білі мяне па нагах, бо я хутка страціў прытомнасць. Калі я нарэсьце адкрыў вочы, то быў зусім мокрым, зь мяне лілася вада й я сядзеў на лаве. Мне загадалі сесьці на крэсла, але я ня мог ступаць балочымі нагамі. Тады мне загадалі абуць чаравікі, і я заўважыў, як у мяне апохлі ногі. Каты падзыцягнулі мяне да крэсла, і Гіньзьберг сказаў, што гэна быў толькі маленькі прыклад таго, што робяць з ворагамі Савецкага Саюза, якія ніяк ня хочуць зъмяніцца ў лепшы бок і прызнаць савецкую систэму.

Мне спатрэбілася некалькі дзён, каб здолець хадзіць. Я фанатычна разьвіваў тулава, але пакінуў у спакоі ніжнюю частку цела.

Было недзе дваццатага красавіка, Вялікдзень, дзень, калі распялі Хрыста. Я паспрабаваў узгадаць якія-небудзь рэлігійныя сьпевы, а таксама велікодную службу, якую наведвала мая маці, і нават пашкадаваў, што ня веру сълепа ў Бога, які ёсьць міласэрным і ўсёдаравальным. Я стаў думаць, ці не зрабіў чага, каб заслужыць гэтае пакаранье. Няўжо гэна была Боская воля на тое, што столькі людзей арыштоўваюць, дапрошваюць, расстрэльваюць, адпраўляюць у Сібір? І калі так, то як ён можа быць такім жорсткім? Як ён можа дазволіць, каб людзей наказвалі за тое, чаго яны ніколі не рабілі? Я спрабаваў засяродзіцца, маліцца. Але я ня ведаў малітваў. А можа, я мог бы маліцца сваімі словамі, ці яны тады ня будуць пачутымі? Я паспрабаваў праспіваць песню, якую звычайна выконвалі ў царкве падчас прыгожай велікоднай службы. Але я ня змог пеций, бо разумеў, што ня веру ў

Бога, створанага царквой. Калі ён сапраўды існаваў, то ўва ўсім сусьвеце, і ня быў адказным за тое, што людзі робяць у дачыненых аздін да аднага. Я быў упэўнены, што Бог не вінаваты ў разбурэнні съмерцях, выкліканых нямецкім нашэсьцем у Польшчы й Чэхаславакіі. Што ён не вінаваты ў рэпрэсіях супраць людзей у Савецкім Саюзе. Я падумаў, што, відаць, Бога сапраўды стварылі людзі й надзялілі яго ўсімі сваімі рысамі, усімі сваімі слабасцямі. Верагодна, гэта сапраўды так, бо калі б не было людзей, не было б таго Бога, якога мы ведаем дзякуючы царкве, не было б розных рэлігій. Бог розны для жыдоў, каталікоў, праваслаўных, мусульманаў, афрыканскіх, індэйскіх плямёнаў, якія не спавядаюць асноўных рэлігій. Усе маюць Бога ці багоў, якія створаныя па людzkім падабенстве. Я лічыў, што няварта маліцца гэтаму Богу, бо ён такі ж самы, як і людзі. Такі ж жорсткі й бязылітасны, як і яны. А вера ў тагасветнае жыццё дапамагае толькі тым, хто знаходзіцца пры съмерці й хоча спадзявацца, што пабачыць лепшае зайдра. Але я так і не знайшоў адказу на ўсе свае пытанні пра Бога.

Па нейкай невытлумачальнай прычыне мне дазволілі чытаць кнігі з турэмнай бібліятэкі, якія прыносяў бібліятэкар-зыняволены. Большасць кніг былі нецікавымі – у асноўным, бальшавіцкая пропаганда, але я атрымліваў таксама пераклады заходняй класікі на расейскую мову, і чытаў па кніжцы на тыдзень. Аднойчы мне трапілася кніга Лермантава. Аздін зь вершаў у ёй быў пра маці, якая згубіла свайго сына. Тамака казалася, што, як вярба ня зможа ўзыняць свае галіны, так і маці ніколі не забудзе сваё дзіця. Я задумаўся пра сваю маці. Бедная жанчына – яна столькі пакутвала! Колькі яна натрывалася, калі згубіла свайго мужа, а затым – сына. Я думаў пра тое, што яна здолела выгадаваць мяне адна, толькі каб згубіць падчас вайны (калі яна нават ня ведала, ці жывы я), пабачыць на нейкі час, а потым ізноў згубіць. Прычым, калі я быў ваеннапалонным, яна магла хаця б спадзявацца, што я вярнуся, а цяпер, калі мне прад'яўлялі палітычныя абвінавачанні, надзеі амаль не было. Я выучыў гэны верш напамяць і дагэтуль ведаю яго.

Праз нейкі час я ўсьвядоміў, што мне спрабуюць адстукваць нешта праз сыцяну на марзянцы альбо наўчыць ёй. Але я ня здолеў гэтага зрабіць. Ня ведаю, чаму, але я не разумеў гэтай систэмы й дагэтуль не валодаю ёю. Магчыма, гэта таму, што я баяўся, што любая камунікацыя са зынешнім съветам, нават з суседнім камерай, прывядзе да йзяляцьі, а мне гэтага надта не хацелася.

Дні міналі аздін за адным, і, па майм календары, надышло першае траўня – дзень усіх працоўных. Паколькі мяне перавялі ў іншы будынак, я мог бачыць вуліцы Менску ў чуць музыку й гукі параду. Мой съледчы, малады чалавек, сказаў, што, калі я падпішу прызнаныне, то змагу быць сярод съвяточнага нацоўпу. Я ведаў, што гэна няпраўда й што, калі я сапраўды зраблю гэта, то

падпішу съмяротны прыгавор майм дзядзькам і іншым людзям, якія ўцягненая ў маю справу. Я йзноў паўтарыў, што не падпішу, бо тамака ўсё няпраўда. Тады гэбіст пароў мне назіраць парад праз вакно. Знадворку ўсё падавалася такім вясёлым, але я ня мог даўмецца, як людзі могуць радавацца ў турме, якой для іх стаўся Савецкі Саюз. Съледчы сказаў, што, калі мне ўжо напляваць на сябе, і я хачу зламаць сабе жыцьцё праз сваю ўпартасць, то мушу падумаць хаця б пра маці. Ён намякнуў, што маці могуць таксама арыштаваць, і, магчыма, яна раскажа ім пра мяне крыху больш. Гэта было горш за ўсе катаваныні. Я мог вытрымаць зьбіваныні, ізаляцыю, але ня тое, што з маёй маці можа быць тое самае. Упершыню я задумаўся пра тое, каб падпісацца й выратаваць маці. Я вельмі доўга разважаў пра гэна, але потым вырашыў, што, калі ўжо нешта мусіць здарыцца зь ёю, то гэта здарыцца незалежна ад таго, што я зраблю. Яны ўсё роўна арыштуюць яе, калі ўжо наважыліся, але калі я падпішу, яна апынецца палітычным вязнем.

Празь некалькі дзён мяне ўзноў выклікалі на допыт, і я пабачыў ката Гіньзьберга. Я прырыхтаваўся да найжахлівейшага катаваныня й баяўся, што ня вытрымаю яго й падпішуся. У глыбіні душы я адчуваў, што аднойчы ўсё роўна падпішу, і мяне тады праклянуць, заб'юць, сашлюць. Я ўжо больш ня мог трываць фізычны й духоўны зъдзек.

Надзіва, Гіньзьберг нават не ўздымаў на мяне голасу, быў спакойным, стрыманым, але ягоныя слова праціналі мяне наскроў. Ён сказаў, што такіх людзей, як я, трэба забіваць. Ён выцягнуў пісталет і сказаў, што аднойчы яны вывязуць мяне за Менск, заб'юць адной куляй, і ніхто не даведаецца, што са мной сталася. Цяпер я ведаю, што мяне зьбіраліся адвезыці ў Курапаты, парослую лесам тэрыторыю недалёка ад Менску, дзе сотні й тысячы беларусаў былі забітыя за злачынствы, якіх яны не ўчынялі, але ў якіх падазраваліся за любоў да радзімы, сваёй мовы й культуры й за супрацьстаянніе жорсткай систэме, створанай Сталіным. Толькі ў 1987-1988 гадах масавыя могілкі ў Курапатах былі адкапаныя, і ў іх былі знайдзеныя 30 тысяч чалавек, застрэленых у галаву.

Я разумеў, што доўга не пражыву, што хутка нешта здарыцца. Мяне альбо заб'юць, альбо сашлюць у Сібір. Былі пэўныя моманты, калі мне, здавалася, было ўжо напляваць. Я губляў вагу й задыхваўся. Я рабіў гімнастыку, але мае мышцы атрафіраваліся. Я яшчэ ня ведаў, што ў мяне вадкасць у левым лёгкім. Я папрасіў ахоўніка адвесыці мяне да ўрача, але салдат адказаў мне, што ўрач будзе толькі праз некалькі дзён і я тады магу да яго звярнуцца. Аднойчы дзверы камеры расчыніліся, увайшла лекарка – жанчына ў форме КГБ – і спыталася, што мяне турбуе. Я адказаў, што адчуваю боль у грудзях, зь левага боку, і што, калі я дышу, то здаецца, што ў мяне вада ў лёгкім. Лекарка агледзела мяне й пароўла не турбавацца, бо гэта хутка пройдзе. Я

спытаў, што яна мае на ўвазе, але яна прамоўчала – проста павярнулася й выйшла. Можа, ёй ужо было вядома, што мяне расстраляюць? Ці гэта проста савецкая медыцына такая? Можа, гэта нармалёва й савецкія лекары заўсёды так ставяцца да паціентаў? І чаго я чакаў? Каб мяне накіравалі ў лазарэт, дзе я атрымаў бы чысты ложак і мяне агледзеў бы сапраўдны лекар?

Канечне ж, мне не палепшала. Наадварот, у мяне зморшчылася скура, у майм арганізме больш не было тлушчу, я адчуваў, што ў мяне вада ў грудзях, і мне балюча было дыхаць.

Прайшло некалькі дзён. Я йзноў пачаў гуляць сам з сабой у шахматы, чытаў і вучыў напамяць вершы.

Напрыканцы траўня альбо ў пачатку чэрвеня ўвайшоў ахоўнік і загадаў ісьці за ім. Мяне прывялі ў незнамы пакой, дзе за сталом сядзелі троі гэбісты. Мне загадалі сесьці. Адзін зь іх узяў аркуш паперы й пачаў чытаць услых. Ён назваў маё імя, дату нараджэння, а потым абвесыць ў абвінавачаньне ў шпіянажы, арганізацыі шпіёнскага кола на карысць Нямеччыны, распаўсюджваньні анты-савецкай пропаганды, падрыхтоўцы ўзброенага паўстаньня ў Беларусі, а таксама прыгавор да расстрэлу. Гэныя слова ззвінелі ў мяне ў вушах. Мне было дваццаць гадоў, і мяне зьбіраліся забіць за злачынствы, якіх я ніколі не рабіў. Я толькі вярнуўся на радзіму, каб вучыцца далей і стаць лекарам. Няўжо, гэта й было злачынствам? Другі гэбіст спытаўся, ці маю я што сказаць. Я адказаў, што ўжо ўсё паведаміў ім. Тады ён загадаў мне падпісаць прыгавор. Я спытаўся, ці азначае гэта прызнаньне ў пералічаных злачынствах. Гэбіст адказаў, што ў загадзе напісана, што я азнаёмлены з абвінавачаньнемі. Ён дадаў, што я буду расстраляны ўзводам. Я падпісаў. Тады мне паведамілі, што я маю трыццаць дзён, каб напісаць Сталіну прашэнне аб памілаваньні ў зъмяненіні прыгавора на дваццаць пяць гадоў у працоўным лягеры. Да мяне вярнулася надзея. У мяне было яшчэ трыццаць дзён.

Мяне адвялі назад у маю камеру, дзе я сабраў свае рэчы, а потым закінулі ў іншую камеру, адмысловую – для смертнікаў. Тамака ўжо было каля дзесяці чалавек, якія выглядалі старэй за мяне. Адзін зь іх спытаўся, як мяне клічуць, колькі мне гадоў, які прыгавор і ці прасіў я аб памілаваньні. Я адказаў, што, на мой погляд, лягер лепш за смерць, бо ў нас будзе шанец выжыць.

Я ўладкаваўся каля інжынера, гадоў пяцідзесяці, які быў моцна прыгнечаным. Сярод ночы ён прачнуўся, пачаў плакаць і біцца галавой аб сцяну. Ён распавёў мне, што быў вымушаны развесціся з жонкай, кінуць траіх дзяцей, бо яго абвінавацілі ў злачынствах супраць Савецкага Саюза.

Цяпер жыцьцё было для яго бессэнсоўным. Я вырашыў пазнаёміцца зь ім бліжэй. Я выцягнуў свае шахматы й запрасіў інжынера згуляць раз-другі й пагутарыць.

Я чытаў на съянне ўмёны, даты, абвінавачаныні тых, хто сядзеў тутака да нас. Іх было поўна, яны былі асужданыя на съмерць за злачынствы, якіх не рабілі й дзень пры дні чакалі непазъбежнага.

Аднойчы раніцай нас пабудзілі выбухі. Мы не ўяўлялі, што гэна магло быць. Нехта выказаў здагадку, што гэна ваенныя вучэньні. Калі так, то яны мусілі быць надта сур'ёзнымі, бо съцены нашай камеры дрыжэлі. Гэна была раніца 22 чэрвеня 1941 года.

Да нас у камеру ўвайшоў хлопец, гадоў васемнаццаці, і паведаміў: "Таварышы! Немцы бамбяць Менск!" Значыць, пачалася вайна. Мой мозг ажывіўся. Зявілася надзея, але затым – страх. Магчыма, гэбісты расстраляюць нас усіх і мы не пасыпаем атрымаць памілаваныне ад Сталіна.

Наступнай ноччу бамбілі праз кожныя пятнаццаць хвілінаў. На досьвітку ўвайшоў ахоўнік і загадаў усім выйсьці. Няўжо нас расстраляюць? Нас вывелі ў двор астрога, а потым – на вуліцы Менску. Горад гарэў. Некалькі будынкаў непадалёк ад турмы былі разбураныя. Як толькі мы выйшли за межы астрога, мы пабачылі яшчэ адну калёну зъняволеных – недзе каля дзесяці тысячаў чалавек.

Зь неба пачуўся жахлівы віск, і нехта закрычаў, каб усе паляглі на зямлю, бо зараз немцы будуць бамбіць вуліцы. Над намі праляцелі самалёты й паскідалі бомбаў у розных накірунках. Я падпільнаваў магчымасць прыстаць да іншага натоўпу зъняволеных і забіўся глыбока між імі. Недзе праз паўгадзіны ахоўнік загадаў усім замаўчаць, і нехта з гучнагаварыщелем закрычаў, што зъняволеныя з "амерыканкі" мусіць выйсьці, інакш іх расстраляюць. Я сказаў самому себе, што змагу выжыць, толькі калі застануся ў новым натоўпе, што й зрабіў.

Мы павольна пайшли калёнай ва ўсходнім накірунку – да мястэчка Чэрвень, якое знаходзілася кілямэтрах у шасцідзесяці ад Менску. Калі мы ішлі, я зразумеў, што такое "бліцкрыг". Чырвоная Армія не была падрыхтаванай да вайны й адступала ў беспарадку. Калі я ўпершыню пабачыў нямецкія танкі, яны знаходзіліся ў савецкім тыле. Фронту не йснавала.

Была сонечная летняя раніца – яшчэ ніякай съякоты й лёгкі ветрык. Як гэта цудоўна – дыхаць свежым паветрам! Мяне трymалі ў камеры каля

шасьці месяцаў. Мне не дазволілі рабіць гімнастыку ў двары, і я пакідаў камеру, толькі калі хадзіў на допыты. Нарэсьце я выйшаў з турмы!

Калёна, якая расцягнулася на некалькі кіляметраў, павольна рухался наперад з ахоўнікамі справа й злева. Рабілася ўсё цяплей, нават горача. Раптам нам усім загадалі збочыцца з дарогі, каб адпачыць. Праз колькі часу мы рушылі ўзвыш. Слабейшым загадалі застацца пры дарозе, а потым расстралялі, калі іх мінула калёна. Вось тады я парадаваўся, што рабіў зарадку. Нягледзячы на вадкасць у лёгкім, я працягваў ісьці. Я трymаўся калёны, каб мяне не забілі пры дарозе. Раптам я зразумеў сваю памылку: на мне было паліто, якое маці падарыла мне на Ражаство – з футраным каўнерам, а гэта адрознівала мяне ад астатніх. Да мяне падышоў ахоўнік і спытаўся, ці не з "амерыканкі" я. Я адмоўна пакруціў галавой, але ён сказаў, што пазнаў мяне ў загадаў мне збочыцца з дарогі. Мы чакалі, пакуль калёна пройдзе, але, дзякаваць Богу, нешта іншае адзыцягнула ўвагу ахоўніка, і ён кінуў мяне. Я хуценька ўціснуўся ў калёну.

Нарэсьце, мы прыйшлі ў чэрвенскую турму, і нас пастроілі ў двары. Тамака не хапала месца для такой колькасці людзей. Камісар КГБ аб'явіў у гучнагаварыцель, што зараз усіх правераць пайменна ў адпаведна са злачынствамі, у якіх іх абвінавачваюць. Паколькі я бачыў, як адступае Чырвоная Армія, я ня мог паверыць, што ў аховы меюцца з сабой нейкія дакументы на зняволеных.

У двары пасыпешліва паставілі стол, і за яго селі трох гэбістых. Усе павінны былі падыходзіць да іх, казаць імя ў злачынства. Мой сябар, інжынер з камеры смертнікаў, спытаўся, што я зьбіраюся рабіць. Я адказаў, што яны ня могуць ведаць, у чым нас абвінавачваюць. Я папярэдзіў яго, што ён мусіць маніць, што заўгодна: што ён вор, злачынца, але толькі не шпіён і контррэвалюцыянер. Інжынер баяўся, што гэбісты могуць знайсці яго на імя. Я адказаў, што мы не павінны ні ў чым прызнавацца, каб пасправаваць унікнуць смерці. Ён не адказаў. Ён быў бледным і дрыжэў. Ягоныя валасы былі зусім сівыя, і здавалася, што яны яшчэ больш пасівелі за два тыдні ў камеры смертнікаў. Я ня мог больш нічога параіць яму. Сам я цвёрда вырашыў не здавацца, бо быў упэўнены, што ахоўнікі ня змогуць паверыць, хто я такі.

Адзін за адным мы пасоўваліся да стала. Я стараўся падслухаць, што кажуць астатнія. Нас падзялілі на дзіве групы. Адна складалася з тых, каго абвінавачвалі ў шпіянажы ў контррэвалюцыйнай дзейнасці. Іх адводзілі да турэмнай сцяны ў моцна ахоўвалі. Другая – з тых, каго абвінавачвалі ў злачынствах меншай цяжкасці. Да вечара каля сцяны назьбіралася недзе тысяча сто чалавек.

Надышла мая чарга. Я выдумаў сабе ймя. У мяне спыталіся, у чым мяне абвінавачваюць. Я сказаў, што ня ведаю. Што мне загадалі нарубіць столькі й столькі кубічных мэтраў, але я хварэў і ня здолеў выкананы заданьня. За гэна мяне, быццам бы, і адправілі ў турму. Я ўжываў простыя сялянскія выразы й зрабіў выгляд, што дурнаваты. Я й сапраўды па-дурному выглядаў: худы, абцягнены жоутай скурай, крыху аблепленай на сонцы. Мяне накіравалі ў натоўп, які ахоўваўся ня надта моцна. Пасьля мяне йшоў інжынер. Ня ведаю, што ён сказаў, але яго адправілі ў групу ля съязны. Я стаміўся й прысёў адпачыць на сонцы й свежым паветры. Неба было чыстым і мірным, і я разважаў, што нас чакае.

Аб адзінаццатай вечара мы заўважылі, што другая група зынікла. Каля паўночы мы пачулі кулямётныя чэргі. Выдавала на сутычку зь немцамі. Нейкі час было ціха. Мы ня ведалі, што тамака здарылася. (Пасьля мясцовыя жыхары распавялі нам, што гэна на ўсходзе ад Чэрвеня расстралілі другую групу.) Каля чатырох раніцы нехта закрычаў, што нас пакінула ахова. Усе паўставалі, узыняўся шум. І сапраўды - аховы не было. Мы адчынілі турэмныя вароты, і ўсе павыбеглі.

Я бег і бег і нарэсьце апынуўся каля пакінутай сялянскай хаты. Тамака меўся подпал, у які можна было залезці знадворку, што я й зрабіў, каб перачакаць і пагледзець, што будзе далей. Я заставаўся тамака ўвесь дзень і ўсю ноч. На наступны дзень я вылез, каб разгледзецца й, на дзвіва, пабачыў на краю вёскі нямецкі танк з экіпажам у чатыры-пяць чалавек. Немцы галіліся. (Яны, відаць, не маглі ўявіць, што можна ваяваць не пагаліўшыся, альбо ім загадвалі.) Я ўзрадаваўся, што пабачыў салдат, але й пабойваўся, бо ня ведаў, што можна здарыцца. Паколькі я гаварыў па-нямецку, я падышоў да іх. Я павітаўся й яны прыязна адгукнуліся. Яны спыталіся, хто я такі. Я адказаў, што быў дагэтуль у савецкай турме, а зараз іду дамоў на заход ад Менска й хацеў бы атрымаць якое-небудзь пасъведчаныне, што дазволіць мне вольна перамяшчацца. Яны адказалі, што мне не патрэбныя ніякія паперы, бо я размаўляю па-нямецку, і мяне ніхто ня спыніць. Я ня ведаў, верыць ім ці не, але яны былі даволі прыязнымі й у добрым настроі. Я не ўсьвядамляў, што лініі фронту не было. Яны альбо прарваліся, альбо іх закінулі на парашутах. Саветы былі раскіданыя й ня ведалі, дзе знаходзяцца немцы.

Я пайшоў назад на заход. Ніхто не пытаўся, хто я такі ці што раблю. Я дайшоў да краю пушчы, і раптам нехта па-расейску загадаў мне ўзыняць руکі ўгору. Мяне спыталі, куды я йду. Я адказаў, што быў у турме, а цяпер хацеў бы запісацца ў Чырвоную Армію, але ня ведаю, дзе гэта можна зрабіць. Яны спыталіся, ці магу я пацьвердзіць, што быў у турме. Мне пасъведчаныне далі,

калі адабралі гадзінънік. Я паказаў гэнае пасьведчаныне ў мяне адпусьцілі. Я заўважыў яшчэ двух чалавек у кустах. Магчыма, гэна таксама былі зныявленыя, якія спрабавалі дабрацца дадому. У іх таксама, відаць, папрасілі пасьведчаныні, але мужыкі ўжо выкарысталі іх на самакруткі. Празь некалькі хвілінаў я пачуў два стрэлы ў падумаў, што, відаць, іх прынялі за нямецкіх шпіёнаў і расстралялі.

Я рухаўся на захад і назіраў за савецкімі войскамі, якія адступалі бяз зброі, у беспарядку. Не было арганізацыі, належнага камандаваныя. Танкі, вазы, салдаты тысячамі адступалі на ўсход. Мяне зьдзіўляла Чырвоная Армія, пра каторую я чуў столькі пропаганды. Меркавалася, што яна мусіць быць самай моцнай, аднак яна была разьбітая нямецкімі войскамі літаральна за некалькі дзён.

Калі я прыйшоў у Менск, то пабачыў на перакрыжаваныні двух разынявленых нямецкіх салдатаў, якія былі добра ўзброеныя, і якім здавалася ў палон купка чырвонаармейцаў. Але немцы ня бралі палонных і адпусьцілі іх. Многія з гэных салдатаў засталіся ў навакольных вёсках, дзе працавалі ў гаспадарках і чакалі, пакуль сітуацыя зменіцца.

Я дайшоў да акраіны Менску ў атрымані шок, калі пабачыў, як немцы расстрэльваюць палонных. Немцы, якія мусілі вызваліць нас, рабілі тое самае, што й саветы на працягу столькіх гадоў.

Хаця я таксама назіраў, як у некаторых вёсках людзі выходзілі з хат з хлебам і сольлю на белых ручніках, каб павітаць немцаў і падзякаваць ім за вызваленіе. Салдаты паводзілі сябе дастаткова прыязна ў прымалі паднашэнныні. Я бачыў, як вяскоўцы дастаюць з тайнікоў скаваныя йконы, запальваюць лампады ў моляцца Богу ад радасці, што жорсткі рэжым Сталіна нарэсьце скончыўся. Я не ўсьведамляў, што адбываецца. Мяне зьдзівіла, што немцы, якіх сяляне сустракаюць з хлебам-соллю, расстрэльваюць ваеннапалонных бяз суда і съледства. На той момант я ня мог думаць і не ўяўляў, што чакае мяне наперадзе.

Разьдзел 4. Нарэсьце – вызваленіе! Альбо?

Мяне спыніла паліцыя ў спыталася, хто я такі. Я адказаў, што сядзеў да вайны ў савецкай турме, але размаўляць буду толькі зь іхным камандзірам. Тады мяне прывяялі ў маленькі паліцэйскі участак, у пакой, які ахоўваўся. Я йзноў спужаўся. Да мяне хутка вярнуліся ўспаміны пра КГБ.

Мяне выклікалі да мясцовага камэнданта. Я адразу пазнаў чалавека засталом. Гэна быў Яўген Клімовіч. Мы вучыліся разам у польскай гімназіі, і ён быў на год ці два старэй за мяне. Яўген граў на гітары й сьпіваў прыгожым тэнарам. Некалі ён быў закаханым у маю стрыечную сястру, Ніну Бітус, і прыязджаў да нас у Любчу на вакацыі.

Яўген спытаўся, хто я такі. Я ня мог паверыць, што настолькі зъмяніўся, што ён не пазнаў мяне. Я згубіў каля трыццаці кіляграмаў вагі й, відаць, дрэнна выглядаў. У мяне адрасла барада, валасы былі растррапаныя, вопратка – брудная й парваная. Я зірнуў на Яўгена, назваў па імені й сказаў, як мяне клічуць. Я нагадаў яму пра Ніну, цётку Любку, пра тое, як мы купаліся, лавілі рыбу летам у Любчы. Яўген зъмяніўся ў твары. Ён быў агаломшаны, але потым зграб мяне ў абдымкі й паведаміў, што ёсьць цяпер камэндантам гэтага участка й мусіць ачысьцыць гэтую мясцовасць ад камуністаў, адплаціць ім за тое, што яны зрабілі з намі. Я сказаў, што ўсе камуністы зъбеглі, а людзі, што засталіся, ня маюць да іх дачыненія й самі ад камуністаў нацярпеліся. Яўген заўважыў, што нельга быць такім даверлівым, бо некаторыя бальшавікі пахаваліся па хатах і ў лясох і ўсё яшчэ пагражаютъ нам. Хаця, па ягоных словах, гэта быў ня самы лепшы час, каб абмяркоўваць рэчы накшталт, і прапанаваў мне выпіць. Але я так саслаб, што пабаяўся піць. Тады мяне пакармілі, я памыўся, атрымаў чыстую вопратку й цёплы ложак і адразу ж заснуй.

Нараніцу, калі я прачнуўся, Яўген прапанаваў мне съняданак. Ён даў мне брытву, мыла й піджак. Цяпер я пачуваўся значна больш презентабельным. Я спытаўся, ці ня чуў Яўген чаго пра маю сямью. Той адказаў, што, як пачалася вайна, ён згубіў сувязь зь імі. Я падумаў, што ён проста ўхіляецца ад адказу, бо жыве ўсяго толькі ў дваццаці-пяці кіляметрах ад Любчы.

Яўген загадаў селяніну, які меў каня й брычку, адвезьці мяне ў Любчу. Я заўважыў, што селяніна гэта ня надта ўзрадавала й паехаў ён неахвотна. Я ўзълез у брычку й спытаў свайго сябра, ці не зрабіўся ён, часам, палякам. Яўген адказаў, што, магчыма, і так, бо вучыўся ў польскай гімназіі, жыў пад палякамі й быў каталіком. Ён сказаў, што ў гэтай мясцовасці быць палякам выгадней за ўсё й што ён абавязаны Польшчы больш, чым якой іншай краіне. Я прамоўчаў, але быў крыху расчараваным.

Мы праехалі ня больш за пяць кіляметраў, як селянін спыніўся й загадаў мне злазіць. Я запярэчыў, што па загадзе камэнданта ён мусіць адвезьці мяне ў Любчу. Я паабяцаў, што заплачу, як прыедзем, бо ў мяне тамака сям'я. Селянін адказаў, што ехаць празь лес надта небяспечна, бо наўкола поўна чырвонаармейцаў і гэбістаў. Ён не зьбіраўся рызыкаваць празь мяне

жыцьцём і пагрозылівым тонам загадаў зълезьці. Што зробіш – я падпараткаваўся й пайшоў пешшу.

Калі я йшоў праз Налібоцкую пушчу, я пачуваўся, як у храме. Я хутка забыўся на абрэзу селяніна і амаль што на сваё мінулае. Я быў у стане экстазу ў гэным такім прыгожым і знаёмым лесе. Мне рабілася ўсё лепш і лепш. Стота амаль прайшла, магчыма, таксама дзякаваць добраму сну й ежы. Хаця мне ўсё яшчэ было балюча дыхаць, не хапала паветра, і я адчуваў, што ў лёгкіх у мяне вада.

Я йшоў з хуткасцю тры-чатыры кілямэтры ў гадзіну й пад вечар дайшоў да паўднёвага краю пушчы. Яна была вядомым запаведнікам і захоўвалася ледзь не ў першынственным стане. Празь яе йшла толькі адна дарога, якая вяла ў Любчу і далей – у Наваградак. У 1933 годзе беларускія патрыёты хаваліся ў пушчы ад перасьледу палякаў. Патрыёты зредку наляталі на паліцэйскі ўчастак, які кантралівалі палякі.

Гэны лес, зь ягонай расыліннасцю, дзікай прыродай і доўгай гісторыяй, меў вялікае значэнне для мяне. Я часта хадзіў сюды зь Любчы зъбіраць грыбы, на паляванье альбо проста, каб пагуляць, паназіраць за прыродай.

На адлегласці я ўжо мог распазнаць Нёман, знаёмую царкву, маёнтак Набокавых. Я спыніўся і укленчыў, каб атрымаць поўную асалоду, ад гэнага відовішча. Ці пабачу я сваю маці? Што мяне тамака чакае? Я пайшоў шпарчэй. Заставалася яшчэ кілямэтры са два да пантоннага маста на рацэ. Хутка я перайшоў яе і накіраваўся да хаты майго дзеда. Кожны крок, кожны камень і куст былі мне знаёмыя і нагадвалі дзяцінства і шчасльвия дні разам з братам Вальтэрам. Я ўзгадаў, як мы рыбаць, каталіся на лодцы, плавалі. У мяне паліліся сълёзы з вачэй. Я плакаў ад шчасця, бо быў свабодны, жывы і дома.

Я падышоў да гаспадаркі свайго дзеда. Я пералез праз плот, мінуў агарод, сад і падышоў да цёплай хаты, дзе я правёў столькі шчасціных дзён. Я спыніўся ля дзвіварэй. Страх, што я магу ня ўбачыць сваю маці паралізаваў мяне. Потым дзвіверы адчыніліся і выйшла цётка Люба. Яна была ў шоку. Затым выйшлі мой дзед і мая бабка. Яны пачалі плакаць. Яны не маглі паверыць, што я вырваўся з рук КГБ. Я ня чуў амаль нічога з того, што яны казалі. У мяне мелася толькі адно пытанье: "Дзе маці?" Усе замаўчалі. Тады цётка Люба паведаміла мне, што мая маці загінула ад нямецкай бомбы, калі праводзіла эвакуацыю пацыентаў з лячомніцы ў Наваградку. Яна загінула на сваім пасту, падчас выканання сваіх абязьджаў, якраз як і бацька. Цётка сказала, што мая маці – герайнія, якая, як і мой бацька загінула на перадавой.

Я разрыдаўся. Я ніколі так ня лямантаваў. Сеў на лаўку ля дзвіярэй, сагнуўся й плакаў. Ніхто мне не перашкаджаў. Ня ведаю, колькі праішло часу перад тым, як я знайшоў у сабе моц узъняцца й спытаць, дзе маці пахаваная. Мне адказаў, што на ваенным магільніку ў Наваградку, і я вырашыў перавезьці ейныя парэшткі ў Любчу, каб пахаваць яе побач з маім бацькам і братам.

Ня памятаю, што было потым. Я, здаецца, пайшоў у хату, памыўся й пераапрануўся ў чыстую бялізну й кашулю. Вадаправоду тады не было, і ваду трэба было награваць. Мяне памыла мая цётка, якая ўзноў пачала плакаць, калі пабачыла шнары на сьпіне, якія засталіся пасьля допытаў у КГБ. Яна нічога не пыталася. Не хацела верадзіць і без таго балючыя раны. Яна асьцярожна абцерла мяне ручніком і пацалавала шнары. Я пачуваўся так добра! Нарэсьце нехта пра мяне клапаціўся! Мяне ўзноў нехта любіў!

Мне спатрэбілася некалькі дзён, каб уладкавацца дома, прызывычаіцца да сапраўднай свабоды. Съмерць маці была цяжкім ударам для мяне, і я ня мог пакуль плянаваць далейшае жыцьцё. Я жыў аднім днём. Я пазъбягай размоваў і бавіў шмат часу ля Нёмана, хадзіў на шпацыр уздоўж лесу. Ня ведаю, ці думаў я ўвогуле пра што. У галаве ў мяне было пуста. Я ня ведаў, што рабіць. Я ня верыў, што на гэтай зямлі ёсьць месца, дзе я змагу дасягнуць нечага. На той час я нават забыўся на сваю асноўную мэту – медыцыну. Цяпер я разумею, што знаходзіўся тады ў стане моцнай дэпрэсіі. Мне было ўсё роўна жывы я ці мёртвы. Аднак пасьля некалькіх дзён на свежым паветры, на сонцы, пасьля добраі ежы ўсё пачало мяняцца. Нягледзячы на збядненъне, выклікае вайной, бабуля, зь ейнай дабрынёй, здолела раскарміць мяне так, што я ўзноў стаў дужым мужыком.

Праз тыдзень я вырашыў ісьці ў Наваградак, каб прывезьці ў Любчу цела маці. Вандроўка геная была цяжкай. Я яшчэ добра памятаў маці. Я пачуваўся ў нечым вінаватым перад ёю, бо расчараўваў яе, ня спраўдзіў свае й ейныя намеры, скараціў ёй жыцьцё. Я пачуваўся бездапаможным, бо ўжо ня мог нічога зъмяніць.

Нарэсьце я прыйшоў у Наваградак. Гэта было месца, дзе я праўчыўся ў школе, перажыў першае кахранье, першыя рачараваныні й посьпехі, месца, дзе я бачыў маці апошні раз. Я накіраваўся ў лячомніцу й знайшоў медсястру, якая мела добрыя адносіны з маёй маці, дапамагала ёй на працы й у выкліках на дом. Яна расказала мне пра нямецкую атаку й як загінула маці. Яна дадала, што мая маці загінула пры выкананыні службовых абавязкаў і лічылася героянem.

Наваградак і Менск бамбілі ў той самы дзень – 22 чэрвеня 1941. Гэна быў звычайны дзень: людзі былі ў царкве, апранутыя ў святочныя строі, альбо грэліся на сонцы ў садох. Каля 10 гадзінаў раніцы невядома адкуль зьявіліся нямецкія бамбардыроўшчыкі "Стука," якія зынішчылі трэці чвэрткі горада. Не было ніякага папярэджаньня. Немцы хацелі дэмаралізаваць насельніцтва, згодна з правіламі "бліцкрыг." Зъдзівіць ворага, разбурыць лініі сувязі й абарончыя збудаваныні. Дарогі былі блакіраваныя савецкай адміністрацыяй, арміяй, міліцыяй, гэбістамі, якія ўцякалі ад немцаў. Панавалі разгуленасць і хаос. Ніхто не падазраваў, што немцы будуць бамбіць такі ціхі горад, як Наваградак, дзе не былі разьмешчаныя ні ўзброеныя сілы, ні ваенныя заводы. Маці была на працы. Раніцай яна рабіла апэрацыі, а паўднём аглядала пацыентаў. Звычайны працоўны дзень быў паарваны выцьцём нямецкіх бамбардыроўшчыкаў. Яны зьявіліся, бы з-пад зямлі, і пачалі бамбіць лячомніцу. Маці кінулася выводзіць пацыентаў у парк, які знаходзіўся побач, потым вярнулася ў будынак, каб дапамагчы іншым. У яе трапіў аскепак бомбы й разарваў ёй чэрап. Маці звалілася й усё яшчэ трymала за руку пацыента, які цудам застаўся жывым. Яна ўжо ніколі не пабачыць свайго сына. Гэтым разам не праз КГБ, а праз новых заваёўнікаў. Ейныя пакуты скончыліся.

Я атрымаў дазвол ад гарадзкой адміністрацыі. У мяне не было грошай, і я прапанаваў работнікам адміністрацыі, што заплачу ў Люблы, калі яны дапамогуць мне давезыці цела. Гэта ўсё было надта страшна. Я павінны быў назіраць за тым, як выкапваюць згнілое цела, завернутае ў прасьціну з лячомніцы. Мне спатрэбіліся съведкі адтуль, якія маглі б апазнаны цела. Яго паклалі ў дамавіну, паставілі яе на калёсы, і мы шэсцьць гадзінай ішлі да Люблы.

Я адзін ішоў за дамавінай. Я йзноў быў са сваёй маці, размаўляў зь ёю, прыгадваў, як мы ездзілі да магілы бацькі. Нейкім чынам, пад канец гэнай дваццаціпяцікілямэтровай вандроўкі я вырашыў, што зъмянню сваё жыцьцё.

Я прывез маці дадому. Бабуля настойвала, каб мы паклікалі бацюшку, каб той адпеў маці. Мне было ўсё роўна. Я ня думаў, што ад гэных малітваў будзе нейкая карысць. Можа для бабулі й цёткі, але не для маці. Мы аднесылі дамавіну на могілкі й пахавалі побач з маім бацькам. Нарэсьце яны ўзъядналіся. Я ўзгадаў, як яна не хацела сыходзіцца зь іншымі мужчынамі пасыля съмерці бацькі – так яна аго кахала. Яна была такой вернай, і нарэсьце ім абодвум быў дадзены спачын.

Мы вярнуліся дамоў і дні пайшли за днімі. Я бавіў час каля ракі. Мне не хацелася лавіць рыбу. Мне нічога не хацелася рабіць.

Я даведаўся, што майго дзядзьку арыштавалі незадоўга да вайны. Дзядзьку Шчатырку саслалі. Большасць беларускай інтэлігенцыі загналі ў вагоны для скаціны й адправілі ў Сібір. Дзядзька Базыль здолеў нейкім чынам уцячы, вярнуўся ў Любчу й распавёў, як яго арыштавалі й дапрошвалі. Мы парабаўнале тое, што нам казалі ў КГБ. Дзядзьку Базылю даводзілі, што я, быццам бы, агаварыў яго й пацьвердзіў, што ён належыць да шпіёнскага кола. Мне казалі тое самае пра дзядзьку.

Але мяне не цікавіла палітыка. У галаве ў мяне было зусім пуста. Адзінай радасцю было апынуща каля ракі, на прыродзе. У мяне быў дваякі настрой. З аднаго боку я цешыўся з того, што свабодны, а з другога – ня мог знайсці месца, да якога я належала. Я пачуваваўся вельмі прыгнечаным пасъля савецкай турмы й съмерці маці. Я пачаў выпіваць разам са сваімі сябрамі. Алкаголь на пэўны час дапамагаў мне, але пасъля працьвярэжваньяня мне рабілася яшчэ горш.

Тым часам я сустрэўся са сваёй ранейшай пасіяй Наташай. Я быў добра прыняты ейнай маці (бацька ейны памёр), якая хацела суцішыць мой боль пасъля съмерці маці. Я ня быў закаханым у Наташу, але я ёй падабаўся, і яна рабілася надта агрэсіўнай. Яна пачала дражніць мяне, што я згубіў у палоне здольнасць быць мужчынам. Яна падазравала, што нешта мусіла здарыцца, бо я ўжо не такі настойлівы, як у школе. Я не апраўдваўся, але й не хацеў узнаўляць нашыя адносіны, тым больш, што мой сябра Янка Хутар быў закаханы ў Наташу. Гэта было б несправядліва ў дачыненіні да яго.

Я заўважыў, што паміж Наташай і ейнай маці ўсё часцей здараюцца сутычкі. Некалькі разоў дзяўчына запрашала мяне пакатацца на ровары. Аднойчы яна прызналася мне, што замужам. Я быў моцна зьдзіўлены гэтым. Яна распавяла мне, што падчас савецкай акупацыі матэрыяльнае становішча было вельмі цяжкім, а ейны муж, на пятнаццаць гадоў старэй за яе, служыў у гарадзкой адміністрацыі. Ён меў нейкае дачыненіне да разьмеркаваньяня ежы й жыў у дастатку. Калі Наташа апынулася ў цяжкім становішчы, бо да ўсяго іншага ейная маці хварэла на артрыт, яна зайшла замуж за гэнага чалавека. Яна сказала, што не кахала яго. Я спытаўся, нашто яна распавядае мне пра ўсё гэта. Проста Наташа хацела, каб я ведаў, што яна ўсё яшчэ кахае мяне. Я адказаў, што гэта нічога не мяняе. Што яна замужняя жанчына, і нам лепш не сустракацца, бо ейны муж можа гэта няправільна зразумець. Пасъля доўгага маўчаньяня, яна заявіла, што хоча ад мяне дзіця. Я быў агаломшаны такой простай, адкрытай прапановай. Я быў выхаваны ў кансерватыўным духу й лічыў сямью съвятыніяй, недатыкальным саюзам двух людзей, якія мусіць заставацца вернымі адзін аднаму. Я ня ведаў, што адказаць. Яна спыталася, ці не зрабілася са мной чаго-небудзь у турме, што не дазваляе мне быць мужчынам і зрабіць дзіця. Мяне гэта моцна зачапіла,

бо ў турме, сапраўды, такое магло здарыцца. Дагэтуль у мяне не было магчымасьці давесьці адваротнае ні сабе, ні каму-небудзь іншаму, але нават цяпер я ня бачыў у гэтым неабходнасці. Я адказаў, што, незалежна ад таго, што Наташа думае, я не гатовы прыняць ейную прапанову.

Празь некалькі дзён ейная маці паклікала мяне на госьці. Яна паведаміла мне, што дачка пачуваецца моцна прыгнечанай, і ёй не хапае маёй і Янкавай кампаніі. Я пагадзіўся пабачыцца з Наташай, і мы паехалі катацца на майм ровары. Яна хацела апошні раз пагаварыць са мной, і, магчыма, пасъля гэтага мы ўжо ніколі не сустрэнемся й ня будзем сябраваць. Яна села перада мной на ровар, і мы паехалі за горад на поўнач – у пекны лясок, дзе аднойчы гулялі й любаваліся прыродай. Наташа ўзяла з сабой паесыці, самагонкі й коўдры. Яна паводзіла сябе вельмі спакушальна, і мне было сапраўды цяжка не паддацца на ейныя чары. Ня ведаю, дзе яна гэтаму наўчылася. Яна заўсёды дурэла з хлапцамі ў школе, білася зь імі, але была амаль недатыкальная. Яе немагчыма было пацалаўваць, бо немагчыма было падступіцца. Нешта зъмянілася.

Наташа пачала йзноў дражніць мяне й казаць, што гэта апошняя магчымасць для мяне даказаць, што я мужчына, і што нарадзіць ад мяне дзіця – апошняя ейная просьба. Я маўчаў нейкі час, а потым устаў і рэзка загадаў ёй сесьці на ровар, інакш я пакіну яе ў лесе адну. Яна падпрадкавалася й, са съязьмі на вачах, спыталася, чаму я адмаўляюся ад яе. Мы больш не размаўлялі. Я завёз яе дамоў і кінуў тамака. Я ня бачыў яе пасъля таго вельмі доўга, а потым сустракаўся выпадкова некалькі разоў. Паміж іншым я закахаўся ў дзяўчыну, і гэта сталася сапраўдным каханьнем, якое прывяло да шлюбу.

Хутка са Львова, дзе ён вучыўся на інжынера, вярнуўся сын дзядзькі Базыля Міхаіл. Я сказаў, што было б файна, калі б ён застаўся, бо мне няма чаго рабіць, а так бы мы маглі хадзіць вудзіць рыбу альбо купацца разам. Міхаіл адказаў, што цяпер час не адпачываць, а дзейнічаць. Ён распавёў мне пра нацыянальны ўздым на Украіне, пра тое, што ўкраінцы абвесыцілі незалежнасць, але немцы не прызналі яе. І хаця шмат хто зъ дзеячоў нацыянальнага руху быў арыштаваны, астатнія не гублялі надзеі й арганізоўвалі школы, украінскую паліцыю й узброеная сілы пад наглядам немцаў. Міхаіл лічыў, што й для беларусаў надышоў час нацыянальнага самасцьвярджэння й вяртаньня духу беларускасці, падаўленага саветамі. Спачатку я нічога не адказаў на гэна, але празь нейкі час мяне захапіла гэная йдэя. Мой энтузіязм быў абуджаны патрыятызмам Міхаіла.

Першыя нямецкія войскі прыйшлі ў Наваградак 5 ліпеня 1941 году, і было прызначанае ваеннае камандаванье. Аднак палякі раптам, пры падтрымцы

немцаў, пачалі арганізоўваць польскую паліцыю. Гэна была віна Беларускага камітэта ў Берліне, які складаўся з патомкаў палякаў, што размаўлялі па-беларуску. Яны зрабілі выгляд, што зьяўляюцца беларусамі, і былі пасланыя на акупаваныя тэрыторыі з мэтай стварэння паліцыі й адміністрацыі. У Наваградку паліцыя цалкам складалася з польскіх патрыётаў, якія размаўлялі па-польску. Такая сітуацыя заставалася праз усю акупацию. Нашыя намаганыні зъмяніць нешта сталіся няўдалымі. У 1941 годзе быў пэўны момант, калі нам падалося, што мы здолеем дамагчыся свайго, калі напалову беларус-напалову ўкраінец апінуўся на чале паліцыі, але ён быў беспрынцыповым чалавекам і хутка паддаўся ўзьдзеяньню палякаў і адмовіўся рэарганізаваць паліцыю ў больш беларускую ўстанову. Польскія актывісты выкарыстоўвалі ўсе магчымыя сродкі ва ўзьдзеяньні на нямецкае ваеннае камандаванье. Жандары папоўнілі акупацийныя войскі, так званы Вермахт. Яны выкарыстоўвалі ўсе магчымыя сродкі. Напрыклад, прыгожыя польскія дзяўчыны мусілі спакушаць нямецкае камандаванье, каб дамагчыся рагшэння на карысць палякаў. Калі ж беларусы пярэчылі гэным рагшэнням, іх абвінавачвалі ў сымпатыі да камуністаў. Спатрэбілася шмат часу, каб займець нейкі ўплыў на немцаў.

Я спытаў дзядзьку Базыля, што, на ягоную думку, нас чакае. Калі ён быў у польскім парлямэнце й сенаце, ён цесна супрацоўнічаў з нямецкай меншасцю, якая тады была арыентаваная на дэмакратыю. Мой дзядзька думаў, што немцы, магчыма, рэарганізуюць Савецкі Саюз такім чынам, што Беларусь зможа мець пэўную самастойнасць і самакіраванье. Дзядзька Базыль спарадзіў ува мне нацыянальную годнасць і гонар, а таксама пачуцьцё абавязку спрычыніцца да нацыянальнага адраджэння.

Памятаю адно выступленыне дзядзькі ў Любліне, дзе ён прамаўляў на кірмашовым пляцы перад натоўпам сялянаў, што сабраліся, каб прадаць тое, што вырасцілі. Ён гаварыў пра мінулае, пра камуністаў, пра магчымасці адрадзіць беларускую нацыю. Ён сыйшоў з падводы на кірмашовым пляцы са словамі, што я, ягоны пляменьнік, працягну прамову. Дзядзька падпіргнуў мяне на падводу. Я быў агаломшаны. Я ніколі ў жыцці не выступаў з прамовамі. Але мяне заахвоціў дзядзька ды й самі сяляне, таму я ўскочыў на калёсы й сказаў прамову. Я выказаў сваё расчараўванье ў савецкім рэжыме й шкадаванье, што Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка не апраўдала спадзяваныні, якія наш народ меў пад палякамі. Я дадаў, што Савецкі Саюз пераўзышоў палякаў у жорсткасці й бесчалавечнасці. Я моцна расхваляваўся, адчуваў энтузіазм, эмацыйны ўздым і нават сарваў аплодысменты.

Нешта засела ў маёй душы й у галаве й пачало расьці. Я раптам зрабіўся надта актыўным. Я вярнуўся да жыцця, і мой фізычны стан таксама

палепшаў, дзякаваць маёй зацікаўленасці ў беларускім адраджэнні. Маё месца, як сказаў мне дзядзька, было ў Наваградку.

У Наваградку я сустрэўся са сваім старым сябрам Базылём Плескачом. Ён быў адным з самых разумных людзей, якіх я ведаў. Ён скончыў універсітэт Стэфана Баторыя ў Вільні й меў дыплом юрыста. Падчас нямецкай акупацыі Базыль працаваў міравым судзьдзём у Наваградку. Пляскач вёў крымінальныя справы й ня меў нікага дачынення да палітычных справаў, якія былі ў руках немцаў і жандармерыі.

Базыль распавёў мне пра апошнія тыдні савецкай акупацыі. Пра масавыя арышты й высланыне, пра зынічтажэнніе ўсяго, што было беларускім па зъмесце ці форме.

Кароткая савецкая акупацыя Заходняй Беларусі за год нарабіла больш шкоды, чым польская за дваццаць гадоў. Зынічтажэнніе ўсяго беларускага, падпарацаваныне народу пры дапамозе тэрора й страха зьяўлялася плянам Сталіна, і ён здолеў дамагчыся свайго, хаця й няпоўнасцю. Шмат хто зь беларусаў спадзяваўся, што ўзъяднаныне краіны будзе гістарычнай падзеяй і прывядзе да незалежнасці Беларусі. Але на самой справе ўсё сталася інакш. Нават тыя людзі, што былі найболыш інфармаванымі пра дзейнасць КГБ – прылады Сталіна – ня верылі, што ён можа выкарыстоўваць такія сродкі. Усе ж, хто выказваў расчараўваныне, бясьследна зынікалі.

Я ведаў, што ўсё, што кажа Базыль, ёсьць праўдай, таму што я на сабе адчуў жорсткія метады гэбісцкіх рассьследваніняў. Калі б допыты працягваліся, я сам, магчыма, падпісаў бы прызнаныне, каб спыніць псыхалягічны й фізычны зьдзек. Па-праўдзе, я ня веру, што нехта змог бы доўга вытрымліваць катаваныні й супрастаяць. Я ўяўляю, што прымусіла маршала Тухачэўскага, якога абвінавацілі ў шпіянажы на карысць Нямеччыны ў перыяд з 1936 па 1937, сазнацца ў "грахах". Ён ня быў шпіёнам – проста не пагаджаўся са Сталіным. Каля 35 тысячаў афіцэраў былі абвінавачаныя ў здрадзе Сталіну й альбо расстраляныя, альбо сасланыя ў ГУЛАГ. Гэта сьведчыць пра тое, што Сталін быў параноікам. Любы, хто аказваўся больш папулярным, чым ён, разглядаўся як пагроза й зынішчаўся.

Немцы вельмі хутка прасоўваліся на ўсход і напрыканцы верасеня дайшлі да Смаленска. Генерал Браўчніц прапанаваў Гітлеру спыніць наступ, пакінуць Беларусь, Украіну й Прыбалтыку ў якасці буферных краінаў, забясьпечыць армію ўсім неабходным і затым рушыць далей. Аднак Гітлер не пагадзіўся з гэнай прапановай, зъняў Браўчніца з пасады Камандуючага ўсходнім фронтам і замяніў яго больш паслужмынным чалавекам, які й рушыў на ўсход. Адзін з членаў "Остміністэрства," барон фон Энгельхард, які меў у

Берліне высокі пост, таксама падтрымліваў плян пакінуць Беларусь, Украіну й Балтыйскія краіны як буферныя дзяржавы, што стала б базай далейшага заваявання Савецкага Саюза, але прапанова Энгельхарда засталася па-за ўвагай Фюрэра. Гітлер наважыў да канца лістапада папіць гарбаты ў Маскве.

У верасьні я сустрэўся зь дзядзькам Базылём і спытаўся, ці верыць ён яшчэ ў тое, што немцы дапамогуць нам узнавіць незалежнасць. Той адказаў, што больш ня ўпэўнены ў гэтым, як раней, і што немцы зрабілі тую самую памылку, што й Напалеон у 1812 годзе. Напалеон, які перайшоў Нёман, заходнюю мяжу Рәсеi, 22 чэрвеня 1812 года, пагрэбаваў або землю з правіянтам і кінуўся на ўсход, да Масквы. Мой дзядзька прадказаў, што немцы прайграюць і гэта пазбавіць іх будучыні. Аднойчы на сустрэчы, дзе прысутнічалі немцы, якія ўмелі па-расейску і спачувалі абодвум бакам: і нам, і немцам, — дзядзька падвыпіў і засыпаваў рускую песню "Калі я прыйшоў у Рәсей, я трymаў усю Эўропу ў руках". Гэнную песню съпявалі пасъля паражэння Напалеона. Дзядзьку загадалі замаўчаць, бо ён моцна рызыкаваў. Немцы не данесылі на дзядзьку ѹ пасъля нават прызначылі яго камэндантам Дзятлава, дзе ён давёў эканоміку да найвышэйшага ўзроўню. Народ давяраў дзядзьку ѹ верыў яму, а дзядзька даволі адкрыта выказываўся пра памылку немцаў, пра тое, што ня верыць ім больш, і што яны, у рэсьце рэшт, будуць разьбітыя.

Да мяне дайшлі чуткі, што ѹ Наваградак прыедзе съвятар Гадлеўскі. Ён быў вядомым патрыётам, блізкім па палітычных поглядах майму дзядзьку. Гадлеўскі жыў у аднаго польскага съвятара, і я пайшоў наведаць яго тамака. Я прадставіўся як плямен'нік Базыля Рагулі й сказаў, што хацеў бы атрымаць інфармацыю пра стан рэчаў. Гадлеўскі адказаў, што яму патрэбны час, каб разобрацца ѹ сітуацыі. Ён быў няўпэўнены ѹ тым, што нам трэба спадзявацца на немцаў і чакаць, пакуль яны навяжуць нам заходнюю культуру замест мангольскай культуры Сталіна. Гадлеўскі дадаў, што назіраў за падзеямі на іншых акупаваных тэрыторыях і яму здаецца, што ѹ нас яшчэ будуць праблемы з акупацыйнымі сіламі. Гадлеўскі парай мne не здавацца, нягледзячы ні на якія цяжкасці, і распаўсюджваць ідэю нацыянальнай незалежнасці, рабіць усё, каб людзі ганарыліся сваёй нацыяй.

Недзе ѹ лістападзе нямецкая армія была спыненая пад Масквой. Гэнную навіну мы атрымалі празь нелегальнае польскае радыё ѿ Лёндане й нелегальнуе радыёстанцыю ѿ Польшчы.

Па завядзёнцы ўсіх таталітарных сыстэмай нямецкае радыё перадавала інфармацыю ненадзейную й, часта, далёкую ад сапраўднага стану рэчаў. Яны казалі толькі, што пасыпахова рухаюцца на ўсход, што было няпраўдай. Немцы былі спыненыя Саветамі й прымушаныя контратакаваць. Гэна дало

нам надзею, што зь немцамі будзе лягчэй дамовіцца й яны дадуць нам больш свабоды й незалежнасці, створаць буферную дзяржаву зь Беларусі, Украіны і Прыбалтыкі, што дазволіць супрацьстаяць Савецкаму Саюзу. Мы ўсё яшчэ аддавалі перавагу нямецкай акупацыі, а не савецкай. Магчыма, таму, што яшчэ дрэнна ведалі немцаў.

Немцы, пры дапамозе СС, зганялі жыдоўскае насельніцтва зь вёсак і гарадоў у гета, якое знаходзілася на тэрыторыі былога раённага суда на вуліцы Карэліцкай. Яны ўтримоўваліся за агароджай і мусілі працаваць на немцаў: шыць ваенную форму, чаравікі. Матэрыял для гэтага літаральна кралі ў беларускага насельніцтва. Канечне, тое, што жыды мусілі абшываць нямецкую армію, – дзіцячая забава ў парадунаныні з тым, што рабілася Сталіным. Але абодва гэтыя дыктатары, Сталін і Гітлер, прынесылі людзям адноўлькаў шмат гора сваёй жорсткасцю, бесчалавечнасцю й разбурэннямі, накіраванымі супраць чалавека. Немцы хваліліся сваім тысячагадовым Рэйхам, але ён ўсё больш і больш рабіўся пустым месцам, як мы даведваліся, што немцы не непераможныя й іх можна спыніць. Але ўсё ж мы верылі ў моц немцаў, спадзяваліся, што яны перамогуць Савецкі Саюз і будзе знайдзенае палітычнае рашэнне, якое задаволіць былыя саюзныя рэспублікі. Мы спадзяваліся, што зь цягам часу ў нас з'явіцца магчымасць утварыць незалежную дзяржаву й атрымаць свабоду.

На той час у нас была пэўная магчымасць развіваць сваю культуру, мову, съпевы й танцы. Нам было дазволена вучыць нашую моладзь, што мы рабілі ў вельмі патрыятычным духу. З'явіліся новыя патрыятычныя песні, квітнелі танцы і съпевы ня толькі ў Наваградку, але і на іншых тэрыторыях, дзе перавагала беларуская інтэлігенцыя. У Наваградку мы прыкладалі шалёныя намаганыні – мы зь вялізной энэргіяй займаліся арганізацыяй культурных мерапрыемстваў. На шэраг канцэртаў мы запрасілі немцаў, і тым спадабалася: яны адгукнуліся на душэўнасць нашай беларускай культуры.

За Саветамі я сядзеў у турме і толькі цудам застаўся жывы. Апроч таго, я вельмі добра валодаў нямецкай мовай, а таму новы наваградзкі бурмістар ахвотна прыняў мяне на працу. Немцы хацелі, каб нейкі беларус заняў пасаду перакладніка ў новасфармаванай нямецкай адміністрацыі. Мяне прадставілі штабсляйтэру Вольфмаеру. Гэты каранасты немец у брунатнай форме з свастыкай на левай руцэ сустрэў мяне досыць прыхільна. Ён энэргічна рыхтаваў прыезд цывільнай адміністрацыі, структураў, якія ў будучыні меліся забясьпечыць кіраваныне тэрыторыяй. Хаця Вольфмаер ставіўся да мяне няблага, я ўсё ж не прызнаваўся, што быў у нямецкім палоне, бо баяўся, што мяне могуць зноў вывезьці ў Нямеччыну або арыштаваць, нягледзячы на тое, што я нацярпеўся ад Саветаў. Я нават

пасябраваў з штабсляйтэрам. Гэты асабісты стасунак зрабіў мяне вельмі ўплывовым чалавекам у адміністрацыі Наваградзкай акругі, Наваградзкага "тебіту", як тады гэта называлася. Вольфмаер рыхтаваў рэзыдэнцыю, мэблю: чакаўся прыезд нямецкага камісара. Ён часта браў мяне з сабой у Вільню, едуchy па мэблю. Я быў яму карысны як перакладнік, бо я валодаў і нямецкай, і польскай, і расейскай, і беларускай мовамі. Па дарозе – а дарога да Вільні няблізкая, гадзіны трыватыры на машыне ці грузавіку – я распавядалаў яму пра Беларусь, яе гісторыю, яе народ, я тлумачыў яму, што за польскім часам беларусаў дыскрымінавалі, не давалі адчыніць школы зь беларускай мовай навучанья, душылі нацыянальны рух. Я распавядалаў, як усё беларускае бязлітасна нішчылі Саветы і як перашкаджае разывіцьцю беларускага народа адсутнасць уласнай інтэлігенцыі, эліты, правадыроў. Аднойчы я наўпрост сказаў яму, што польскія перакладнікі і палякі ў адміністрацыі і паліцыі несправядліва абвінавачвалі беларускіх патрыётаў у tym, што яны быццам бы камуністы, пасля чаго гэтыя людзі зьнікалі, мабыць, гінулі недзе. Ён сур'ёзна выслушалаў мяне і паабяцаў разабрацца. Пазней, іншым разам, ён паабяцаў мне, што калі некага будуць абвінавачваць у супрацоўніцтве з камуністамі, дык будуць пытацца ў мяне. Я ведаў мясцовых людзей і ведаў, хто чаго варты. Паступова я стаў перабіраць усё большы ўплыў пры вызначэнні лёсаў тых, каго падазравалі ў сувязях з камуністамі, і ў мяне зявілася магчымасць абараніць іх. Я не рабіў адрозненія між людзьмі: хоць шмат хто зь беларусаў і называў сябе камуністамі за Польшчай, але насамрэч яны былі проста беларускімі патрыётамі, якія спрабавалі знайсці нейкі шлях для спрыяння культурнай і палітычнай справе свайго народу. Беларусі трэба было стаць незалежнай дзяржавай, і мы ўсе без разбору, стары й малы, спадзяваліся, што немец пераможа Саветы, і tym самым у нас зявіцца магчымасць аднавіць дзяржаўнасць.

Мой добры сябар Язэп Сажыч вярнуўся з Львову, і я хацеў, каб яго прызначылі начальнікам наваградзкай паліцыі, каб узмацніць у ёй беларускі ўплыў. Ён жа не схацеў займаць гэты пост. Сажыч распавёў мне, што адбылося на Украіне: з прыходам немцаў украінскія нацыяналісты абвесыцілі аб стварэнні незалежнай дзяржавы. Але немцы схапілі іх, і іхныя съяды згубіліся ў турмах і канцлягерах. Нямеччына была адназначна не гатова дазволіць Украіне стаць незалежнай, і той энтузіязм, зь якім украінцы кінуліся напачатку супрацоўнічаць зь немцамі, стаў згасаць. Язэп сказаў, што ён не давярае немцам, але гатовы стварыць падраздзел беларускага войска і падрыхтаваць салдатаў, дапамога якіх магла б некалі спатрэбіцца для стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Мяне вельмі засмуціла, што немцы, па словах Язэпа, ня маюць намеру даць Беларусі незалежнасць, а проста хочуць выкарыстоўваць нас як працоўную сілу, каб мы працавалі на іх, пакуль нямецкія жаўнеры ваююць на ўсходзе. Але што было рабіць?

Савецкаму Саюзу мы былі непатрэбныя, прыходзілася выкарыстоўваць немцаў. Нам прыходзілася чакаць, наладжваць мясцовае самакіраваньне і разъвіваць беларускае культурнае жыцьцё. Мы мелі магчымасць адкрыць школы і свободна вывучаць сваю мову й літаратуру. А барацьбу за незалежнасць мы былі гатовы пачаць, як толькі надарыцца спрыяльная палітычная сітуацыя.

У Наваградку мы заснавалі "Народны дом", такі беларускі дом, дзе людзі арганізавалі хор, ансамбль танцу, тэатар, чыталі там лекцыі. Я сустрэўся з доктарам Орсам, каб абмеркаваць зь ім праблему аддукацыі і адкрыцця гімназыі. Аднак немцы не дазвалялі адкрываць школы вышэй сёмае клясы, нават чуць пра гэта не хацелі. Тады мы вырашылі дабівацца дазволу на адкрыццё настаўніцкіх курсаў, каб падрыхтаваць настаўнікаў для пачатковых школаў. Мы напісалі адпаведны мэмарандум нямецкай адміністрацыі Наваградку і неўзабаве нашу прапанову ўхвалілі. Програма "Настаўніцкіх курсаў" адпавядала праграме старэйшых клясаў сярэдняй школы, хоць гэта было забаронена. Мы пачалі падрыхтоўку беларускай моладзі па гэтай праграме. Доктар Орса, прызначаны адказным за адзьздел аддукацыі Наваградзкай акругі, хацеў, каб знайшлося паболей здольных настаўнікаў, а знайсьці іх было цяжка. Аднак мы імкнуліся, каб аддукацыйныя стандарты былі як мага вышэйшымі. Рэч у тым, што за польскім часам мала хто зь беларусаў мог дазволіць сабе адправіць свае дзецы вучыцца ва ўніверсітэт. Праўда, Чэхаславаччына адчыніла свае дзіверы перад беларусамі, і шмат людзей, у тым ліку і доктар Орса, і ягоная жонка Натальля трапілі ў Праскі ўніверсітэт. Па сканчэнні ён атрымаў тытул доктара біялёгіі. Натальля вивучала беларускую літаратуру. Вярнуўшыся ў Захаднюю Беларусь, яны знайшлі сабе працу ў школах, але ў той час Польшча дазваляла толькі пачатковую аддукацыю для беларусаў. Польскі ўрад імкнуўся спольшчыць школы, а беларускіх настаўнікаў засылаў у Вілікапольшчу, каб яны не "заражалі" наваградскую моладзь беларускім духам.

Доктар Орса і ягоная жонка шчыравалі над тым, каб закласы і падмурак систэмы аддукацыі ў Наваградзкай акрузе. Ён арганізоўваў настаўнікаў, інспектараў, асабіста наведваў кожную школу акругі, імкнуўся адрадзіць беларускую культуру. Ён быў маім найбліжэйшым дарадцам, і калі я страчваў меру ў сваіх поўных энтузязму плянах, ён быў здольны сцішыць мой энтузязм. Дзякуючы яму я дзейнічаў больш лягічна і пасъпяхова. Ён ведаў пра БНП і папрасіў мяне, каб ён, застаючыся па-за яе шэрагамі, працаваў на агульнай справе і дапамагаў мне ўсім магчымымі способамі. Менавіта дзякуючы яму так званыя настаўніцкія курсы сталіся цэнтрам сярэдняй аддукацыі для ўсёй акругі, прычым, магчыма, адным з найлепш арганізаваных у Беларусі. Натальля навучала беларускай мове й літаратуры і

дапамагала падбіраць настаўнікаў, і я вельмі ганарыўся, што й мяне ўключылі ў групу настаўнікаў.

Свайму сябру Юзіку Савічу я прapanаваў не вяртацца на службу ў паліцыю, а пайсьці настаўнікам фізкультуры да нас на курсы. Фізычнае выхаванье, сказаў я яму, будзе насамрэч ваенай падрыхтоўкай, каб загартаваць кадры для будучых узброеных сілаў. Мы тады ўсё яшчэ верылі, што немцы, якіх запынілі пад Москвой, будуць змушаны зъяўрнуцца да нас па дапамогу ў арганізацыі ўзброеных частак. Юзік ахвотна пагадзіўся, і неўзабаве беларускія хлопцы апранулі самаробную ўніформу і практыкаваліся, маршавалі, съпявачы нашы песні. Так мы рыхтавалі будучых афіцэраў. Школа знаходзілася ў будынку, які мы пачалі будаваць яшчэ за польскай акупацыяй для гімназіі. Настрой ва ўсіх быў вельмі прыўзяны. Да нас прыходзіла шмат моладзі. На курсах выкладаліся матэматыка, фізыка, лаціна, беларуская мова і літаратура, эўрапейская гісторыя ды іншыя прадметы. Мы рыхтавалі навучэнцаў так, каб яны маглі працягваць вучобу на ўніверситетах, аднак жа ўсе ўніверситеты былі закрытыя. Немцы й ня думалі даваць беларусам магчымасць атрыманьня вышэйшае адукацыі. Мы былі патрэбны ім як працоўная сіла.

Людміла, сястра майго сябра Янкі, усё яшчэ жыла ў вёсцы з маці. Ейная маці хацела, каб дачка пайшла вучыцца да нас у Наваградак – у вёсцы ёй не было чаго рабіць. А тут якраз аказалася, што нямецкая адміністрацыя шукала тэлефаністак, і я падумай, што яна магла б пайсьці на гэтую працу. Я перамовіўся зь Янкам, ён паабяцаў прывезьці яе. Я памятаў яе яшчэ зусім дзяўчынкай, зусім дзіцём. А ўпершыню я ўбачыў яе, калі ёй было толькі пяць гадоў. Памятаю, неяк нават дражніў яе і – аж сорамна – прымушаў яе насіць нам есьці і лазіць за вішнямі. Такою я яе сабе й уяўляў, як пару гадоў таму, перад тым як мяне забралі ў Войска Польскае. И калі яна прыйшла да мяне, я быў проста ўражаны. Я ледзьве пазнаў яе: высокі лоб, даўгія цёмныя валасы, каса з руку, тонкія бровы, вялікія вочы, у якіх іграў вясёлы агенчык, прамы рымскі нос, сувежая, як персік скура, грацыёзная шыя. Высокія грудзі, гатовыя вырвавацца на волю зь цеснага станіку, уздымаліся пры дыханьні, і пад сукенкаю выдзяляліся смочки. У яе была вузкая талія і маленькая, але вельмі харошая дупка, а спаднічка абцягвала сцёгны. Я глядзеў на яе затаішы дыханье і ня мог вымавіць ні слова. Янка заўважыў маё здумленыне і спытаўся, ці спадабалася мне ягоная сястра. Я прызнаўся, што яна проста лялечка. Ён кажа: я ня гэта меў на ўвазе, я пытаюся, ці зможаш ты ўладкаваць яе на працу. Зараз жа, кажу я яму. Мы ўсё зрабілі ў той жа дзень, і Вольфмаер пагадзіўся. У лістападзе Людміла зволынілася з працы і паступіла на курсы. Там яна была адной зь лепшых вучаніц. Яна была ва ўсім таленавітая: які прыгожы быў у яе голас, съпявала, танцавала, а да чаго яна была пекнаю ў беларускім народным строі! А галоўнае, што ў яе быў

разумны твар і прамы нос, нетыповы для славянской расы (нос быў хутчэй нардычны), і гэта прычароўвала мяне. Але ёй было толькі шаснаццаць і яна была занадта маладая. Дык я дамовіўся зь яе бацькам, калі той прыяжджаў у Наваградак дапамагаць доктару Орсу, што яна будзе кватараўваць у тым самым доме, дзе жыў я. Мне хацелася, каб яна была ў мяне на вачох, каб мне яе не перабілі ніякія кавалеры, каб мне зь ёй ажаніцца, калі яна дарасце да паўнапацця. Толькі я яе ўбачыў, я адразу сабе падумаў, што яна стане маёй жонкай, і пасъля таго, хаця я не сказаў ёй ні слова і сустракаўся з мноствам розных дзяўчат, я ведаў, што не змагу пакахаць нікога, апроч яе. Я закахаўся ў гэтую дзяўчыну, але ня мог ёй гэтага сказаць. Я спадзяваўся, што яна заўважыць мяне, але ня мог зразумець, падабаюся я ёй, цікавы я ёй, ці не. Адно я сказаў сабе цьвёрда: яна стане маёй. Як я ўжо казаў, я трохі запіў, і вось аднойчы, вярнуўшыся дахаты позна ўвечары, а я жыў зь сям'ёй Цехановічаў, чую, яны гавораць за съцяной, чую, кажуць, што я сымпатычны разумны хлопец, але, мабыць, сап'юся. Гэта так уразіла мяне, што, хоць я быў нападпітку, я выліў на галаву кубак халоднай вады і даў сабе слова: больш я ня вып'ю ні капкі. З тых часоў я гарэлкі ў рот ня браў. Праблема была ў тым, што тыя ў Наваградку, хто бачыў, як я п'ю, сталі распускаць чуткі, што я хворы на вэнэрыйчную хваробу. Тым, хто на яе хварэў, забаранялася піць, казалі, што калі п'еш, дык не вылечваешся. Кожны хворы на нейкі час перастаў піць, і я заўважыў, што людзі думаюць: у мяне гэтая хвароба. Я спадзяваўся, аднак, што гэтая плётка ня дойдзе да Людмілы. Я пачаў пераадольваць дэпрэсію, не заглядаючы ў шклянку, і зь яшчэ большым энтузіязмам наладжваць беларускае нацыянальнае жыццё і браць у ім удзел.

Калі немцы гналі Чырвоную Армію назад да Масквы, па вёсках паразізьбягалася процьма палонных, якія баяліся, каб немцы не адправілі іх у лягеры. Яны працавалі парабкамі ў сялян. Калгасы разваліліся і сяляне сталі працаваць аднаасобна. Немцы забіralі частку прадуктаў, каб карміць сваё войска, але частку забіralі ў тэорыі, а на практыцы ўсё, выгадаванае селянінам, распрадавалася за бясцэнак, а немцы канфіскоўвалі ўсё, што маглі, пакідаючы сялянам толькі мінімум, неабходны для выжывання. Сярод ваеннопалонных каго толькі не было, і жук і жаба, тут былі людзі паходжаньнем з розных частак Савецкага Саюзу, але ўсе яны працавалі добра, бо нікому не хацелася гніць у канцлягерох. Савецкі Саюз не падпісваў Жэнэўскую канвенцыю, і таму немцы абыходзіліся з палоннымі, як з быдлам. Палонныя мёрлі ў лягерах сотнямі тысяч ад голаду, тыфусу, дызэнтэрыі. Іх заганялі за калючы дрот і амаль не кармілі, іх білі і расстрэльвалі.

Саветы спынілі прасоўванье нямецкай арміі на ўсход і пачалі арганізоўваць на акупаваных тэрыторыях партызанку, але людзі не хацелі ўвязвацца ў прасавецкую дзейнасць. Немцы ж у Беларусі і іншых

акупаваных краінах зрабілі вялікую памылку. Яны баяліся, што тыя былыя савецкія салдаты, якія працавалі па вёсках, уяўлялі сабой патэнцыйную сілу, якую савецкае падпольле магло б арганізаваць на барацьбу ў нямецкім тыле, таму, баючыся ўзрастаньня магутнасці партызанаў, яны запатрабавалі, каб усе палонныя вярнуліся ў лягер. Ясна, што любы, хто прайшоў праз лягер, а пасъля папрацаваў на волі ў селяніна, ніколі назад у лягер ня вернеца. У выніку, усе гэтыя палонныя, хаваючыся ад немцаў, пайшли ў лясы, а каб выжыць, працітацца, сталі рабаваць вёскі. Яны накралі зброі і з дапамогай гэтай зброі ўладарылі над мясцовымі жыхарамі і зредку ўступалі ў сутычкі з немцамі. Так пачалася так званая партызанка, якая змагалася зь немцамі, але нарабіла мясцовому насельніцтву больш шкоды, чым тым немцам. Спачатку ў партызанаў не было нікіх ідэялагічных матываў; яны проста хацелі выжыць і выратавацца ад лягероў.

Адзін такі ваеннопалонны, Віктар, лейтэнант Чырвонай Арміі, дапамагаў Людмілінай маці Тацяне па гаспадарцы, бо сам спадар Мікола Гутар, Людмілін бацька, працаваў у Наваградку школьнім інспэктарам, наладжваючы сістэму пачатковых школаў у вёсках. Жонка ж яго мусіла заставацца на сваёй зямлі: трэ было карміць мужа і дачку, у гарадох з харчамі было цяжка. Жыхары гарадоў напаўгладалі і залежалі ад прывозу харчоў з навакольных вёсак. Усім служачым выдавалі нейкі мінімальны рацыён, але за гэтым чалавек ня мог выжыць. Віктар пасябраваў з Гутарамі, ён быў нечым падобны да іх. Можа, ён тым больш прывязаўся да Гутараў, што яго прыцягвала Людміла. Тады я гэтага ня ведаў. Ён і я былі па розныя бакі барыкадаў. Ён быў беларусам, хлопцам з добрага роду, і, магчыма, у душы ён думаў пра Беларусь, Савецкі Саюз і Нямеччыну тое самае, што думаў я, але ён апынуўся па іншы бок барыкадаў. Аднойчы ўвечары ён разьвітаўся з спадарынія Гутар і пайшоў у лес, каб ня трапіць у лягер. Ён паабяцаў, што ніхто і пальцам не кране сям'ю Гутараў, неўзабаве да нас дайшлі чуткі, што ягоны партызанскі атрад, што складаўся пераважна зь беларусаў, дзейнічаў сама пад Наваградкам. Ягоны падразьдзел быў не такі, як іншыя партызанскія групы; яны ніколі не забівалі сялянаў, ня гвалцілі жанчын. Гэта была выдатна арганізаваная вайсковая частка, што жыла паводле вайсковага статуту. Пасъля я яшчэ вярнуся да Віктара, бо так атрымалася, што нашы жыцьці, нашы ідэалы аказаліся спалучанымі праз Людмілу. І ён, і я мелі адну мэту – незалежную Беларусь, прынамсі, мне хочацца ў гэта верыць.

Я працягваў выкладаць нямецкую мову і весьці ваеннную падрыхтоўку. Сярод маіх вучняў была і Людміла. Каб спадабацца ёй, я яшчэ больш актыўна ўдзельнічаў у школьнім жыцьці. Штабсляйтэр Вольфмаер стрымаў сваё слова, і мяне інфармавалі кожны раз, калі некага зьвінавачвалі ў супрацоўніцтве з камуністамі. Так мне ўдавалася вырваць з турмаў і

выратаваць ад расстрэду шмат людзей. Немцы давяралі мне, ніколі не сумняваліся ў маёй сумленнасці і волі да супрацоўніцтва. Я працягваў працаўаць асабістым перакладнікам камісара Траўба, новага гебітскамісара. Мне прыходзілася перакладаць кожны раз, калі ён выступаў з прамовамі або ўдзельнічаў у дыскусіях. І яшчэ калі я ўпершыню сустрэўся з камісарам Траўбам, я растлумачыў яму сваю пазыцыю. Мы супрацоўнічаем зь немцамі, сказаў я, бо Савецкі Саюз не задаволіў нашы нацыянальныя памкненіні. Савецкі Саюз паабяцаў стварыць Беларускую Рэспубліку, але задушыў беларускасць русіфікацыяй 30-х гадоў. Камісар запэўніў мяне, што нямецкая палітыка істотна адрозніваеца ад савецкай і што немцы нават ня будуць перасъедаваць нашу мову. Я запярэчыў, што гэтага мала, што мы хочам мець пэўныя гарантыві таго, што нам будзе прадастаўлена некаторая незалежнасць, нейкая дзяржаўнасць. Гэта б стварыла для нас мэту, заахвоціла б нас да лепшага супрацоўніцтва зь немцамі, сказаў я яму. Як камісар, ён мусіў наладзіць у акрузе адміністрацыю, гарантаваць бяспеку і дасылаць усё неабходнае для нямецкага войска. Вось і ўсё, што ён рабіў. Маёй задачай было настроіць яго ў прыхільнім да беларускай справы духу і дасягнуць найбольшага, што тады можна было зрабіць – забяспечыць ператварэніне беларусаў у моцную культурную групу. Яму падабаліся нашы канцэрты, ён з задавальненінем выступаў перад народам, тлумачыў нямецкую палітыку. Я працягваў выступаць зь беларускіх пазыцый. Я казаў, што беларусы павінны быць не рабамі немцаў, а пайнапраўнымі памочнікамі ў змаганьні з камунізмам. Камісар разумеў нашы праблемы, але зъмяніць накірункі нямецкай усходній палітыкі ня мог.

У красавіку 1942 года я зъезьдзіў з камісарам Траўбам, ягонай жонкай і памочнікамі ў Нямеччыну. Я амаль упэўнены, што ён лічыў мяне добрым хлопцам; я гаварыў па-нямецку, працаўаў энэргічна. Ён ведаў таксама, што я беларускі патрыёт і адчуваў, што немцы маглі б выкарыстоўваць мяне лепш. Калі мы ехалі на заход, старыя ўспаміны з палону нахлынулі на мяне. Недзе там, блізка Кёнігсбергу, куды мы найперш паехалі, знаходзілася вёска Вайзэндорф, у якой я працаўаў на нейкага нямецкага селяніна. Калі надарылася пара вольных дзянькоў, я папрасіў у Траўба машыну, каб праехацца. Ён пагадзіўся, і я адразу паехаў у Вайзэндорф. Мне хацелася сустрэцца з Гельгай. Ваеннопалонных у вёсцы больш не было, усё было ціха. Гельга зъдзіўлена адчыніла мне дзверы. Яна трохі распаўнела, але ў яе былі тыя самыя блакітныя очы, блявавыя валасы, тыя ж грудзі, тая ж сакавітая дупка. "Гэта ты, Барысе?" – спыталася яна. – "Цябе выпусцілі?" Я патлумачыў, што я больш не ваеннопалонны, што я свабодны. "А я больш не свабодная," – адказала яна і паказала мне калыску зь дзіцём. Ейны муж ваяваў на ўсходнім фронце. Ува мне ўсё зъмяшалася, але раптам усё вярнулася, наляцелі ўспаміны пра ту ю сустрэчу ў клуні, пра тое вострае жаданьне жанчыны, страх быць зас্পітым і ўсе тыя пакуты, якія давялося

перажыць пасъля таго, як я не наважыўся да крануцца да яе. "Ты ўсё памятаеш, ты не шкадуеш?" – спыталася яна, паглядзеўшы на мяне так, як глядзела тады. – "Я на цябе не злоуся, я ведаю, што іншым разам табе, магчыма, не ўдалося б уцячы". Яна тады ня выдала мяне. Заставацца я болей ня мог. Я пацалаваў яе ў шчаку, і нешта заварушылася ў мяне ў сярэдзіне. Я хутчэй сеў і паехаў у Кёнігсбэрг.

Пасъля мы паехалі ў Заходнюю Нямеччыну, і там я мог бываць, дзе хацеў. Я заўважыў, што габрэі носяць жоўтую зорку Давіда, а на вopратцы людзей родам з Усходу быў прыштыны жоўты знак "OST". I да тых, і да тых ставіліся адноўкава кепска. Я бываў усюды, але найбольш мяне цікавіла, у якіх умовах жылі тыя дабраахвотнікі, што з уласнай волі падрадзіліся працаваць на немцаў. "Добраахвотнікаў" набіralі зь беларускай моладзі ў студзені, лютым і сакавіку, а таксама ў лягеры для ваеннапалонных. Iх вучылі ў прафэсійных вучэльнях на выкананьне рабочай і дробнай адміністрацыйнай працы. Меркавалася, што яны будуць адбudoўваць заводы і рабіць іншую працу такога кшталту. Неўзабаве я іх спаткаў. Я спыніў аднаго такога чалавека з нашыўкай "OST" і спыталася, хто ён і скуль ён. Ён па-расейску адказаў мне, што ён дабраахвотнік. Да нас ставяцца горш, чым да палонных, сказаў ён, і паказаў мне жытло, у якім іх трymалі: вялізныя баракі, у якіх людзі спалі на саламянных матрацах. Усе яны былі галодныя, стомленыя, змучаныя. Па 12–14 гадзінаў у дзень яны працавалі на чыгуццах, на фабрыках па пашыўцы амуніцыі. Вярнуцца дадому яны не маглі: за ўцёкі пагражала суворая кара. Ва ўсіх працоўных лягерах, якія я наведаў, панавала такая самая галечка, страх, роспач. Калі я быў ваеннапалонным, дык з мной абыходзіліся куды лепш, чым з гэтymі быццам бы свабоднымі людзьмі, якія з добрай ахвоты, самі паехалі ў Нямеччыну, думаючы, што іх там навучаць, зробяць спэцыялістамі, і яны вернуцца ў Беларусь прафэсіяналамі. Бачачы ўсё гэта, я паабяцаў сабе, што буду рабіць ўсё, каб беларускую моладзь не вывозілі з краіны.

Я купіў у кнігарні кнігу Гітлера "Mein Kampf" (на акупаваных тэрыторыях яе не прадавалі). Цэлы вечар я чытаў яе: Гітлер пісаў пра свае пляны захопу ўсходу, сцьвярджаючы, што ўсходнеэўрапейскія славяне – гэта гной для нямецкай культуры і што ім нельга дазваляць вучыцца. Гэтыя тэрыторыі плянавалася заваяваць і прымусіць людзей працаваць на нямецкую расу. Цяпер я зразумеў словаў барона фон Энгельгарда, зразумеў, чаму ўсе ягоныя намаганыні пайшлі намарна, нягледзячы на немалую падтрымку з структураў узброеных сілаў і з боку палітыкаў, што ведалі трохі ўсходнеэўрапейскую ситуацыю. Цяпер я зразумеў, што толькі Гітлер выракоўваў лёсы кантыненту. Стала ясна, што трэба моцна думаць, перш чым супрацоўнічаць зь немцамі. Немцы не зважалі на карэннае насельніцтва Беларусі, і доказам гэтага служыла рашэнье Гёрынга, які абвесціў

Белавескую пушчу ўласным паляйнічым рэзэрватам, загадаўшы пры гэтым спаліць навакольныя вёскі, каб тутэйшыя жыхары не карысталіся з прыродных багацьцяў пушчы. Пры гэтым загінула шмат дзяцей, жанчын, старых. Ацалелыя скаваліся ў лясох і далучыліся да савецкай партызанкі. І ўсё дзеля того, каб Гёрынг мог баляваць зь сябрамі і гасціямі, каб ім было дзе паляваць! Ён распараджаўся непаўторным беларускім лесам, як сваёй бацькаўшчынай.

Калі мы вярталіся ў Наваградак, камісар спытаўся ў мяне пра мае ўражаныні. Я сказаў, што застаўся ў захапленыні ад нямецкай арганізаванасці, але мне не спадабалася, што работнікаў з усходу разглядаюць як людзей другога гатунку і прымушаюць іх хадзіць з нашыўкамі "OST". Гэта часовая ситуацыя, супакойваў мяне ён. Каб ня выдаць свайго вялікага расчараўаныня, я прамаўчаў. Аднак рашэнье не даваць вывозіць моладзь у Нямеччыну было цвёрдым.

У Наваградку я найперш захацеў спаткацца з Людмілай. Мне яе моцна бракавала, я хацеў абняць яе, пацалаваць. Што гэта была за дзяўчына! Заўсёды шчасльвая, жыцьцялюбная, зажжды ў гуморы, зъ усьмешкаю, прыветная, усё гарэла ў яе руках. А я ўсё баяўся зрабіць рашаючы крок, хоць калі бачыў гэтае юнае цела, у грудзёх у мяне ўсё палала, і пры гэтым я мусіў удаваць стрыманасць. А яе шчокі таксама чырванелі. Мабыць, яна таксама радая была мяне бачыць.

Пасьля колькідзённых роздумай я прыняў рашэнье распайсюдзіць інфармацыю пра тое, як жывеца нашай моладзі ў Нямеччыне. У школе ладзілі нейкі сход, і я распавёў хлопцам, якіх рыхтавалі на будучых афіцэраў, пра ўбачанае, распавёў пра пляны Гітлера, выкладзенія ў ягонай кніжцы, і сказаў ім, што ў нас няма выбару. Камуністай мы падтрымаць ня можам, а зъ немцамі таксама трэба быць вельмі асыцярожнымі. Я папрасіў іх перадаваць тое, што я распавёў, людзям, каб ніхто не наймаўся на працу ў Нямеччыну, а калі некага будуць цягнуць туды гвалтам, дык мы мусім дапамагаць ім хавацца. Пасьля гэтага я супрацоўнічаў зъ немцамі толькі каб палегчыць дасягненуе беларускіх мэтаў: дапамагаць сваім людзям і ісьці да незалежнасці.

Пасьля паездкі ў Нямеччыну і майго адкрытага незадавальненія станам беларускіх работнікаў, вывезеных туды, пагоршыліся мае стасункі зъ нямецкімі ўладамі. Мяне ўсё радзей запрашалі на сходы, дзе трэба быў перакладнік. Нешта дайшло да камісара наконт маёй сапраўднай дзейнасці, і ў траўні 1942 года мяне скінулі з пасады перакладніка, пазбавіўшы ўсіх прывілеяў і картак на харчаваныне, цыгарэты і альлаголь. На маё месца ўзялі спадара Блескача, які падаваўся ім больш памяркоўным,

але які насамрэч меў цьвёрдыя палітычныя й нацыянальныя перакананьні. Аднак і ён нядоўга напрацаваў на гэтай пасадзе, неўзабаве вярнуўшыся да юрыспрудэнцыі: ён быў судзьдзёю ў судзе па адміністрацыйных і крымінальных злачынствах, а палітычнымі справамі ён не займаўся.

Толькі мае стасункі з Вальфмаерам не сапсаваліся, нягледзячы на звалненіне. Рэч у тым, што ён быў закаханы ў адну з нашых патрыётак і таму гатовы рабіць для беларусаў усё, што мог. Ён папярэджваў нас пра акцыі, якія рыхтаваліся немцамі, папярэджваў людзей, якіх меліся арыштаваць, дзякуючы чаму яны паспявалі ўцячы. Аднак і ён ня змог выратаваць аднаго з самых актыўных сябраў нашай арганізацыі, першага бурмістра Наваградка Панька. Панько быў палымяным патрыётам, вельмі съядомым чалавекам і перакананым антыкамуністам. Немцаў ён ненавідзеў амаль гэтак жа моцна, як Саветы, але прыхоўваў гэтую нянявісьць, каб утрымацца на пасадзе. Мы цесна сябравалі зь ім, але ён меў адну слабасць: ён піў – і нам прыйшлося намучыцца, каб адварнуць яго ад гэтай хваробы. Цьвярозы ён быў проста золата, набраўшыся ж, ён гатовы быў выдаць усё, што думаў пра немцаў і ўсё свае пляны. І вось аднойчы ён зынік. Мы папрасілі Вольфмаера ўмяшацца, але на гэты раз нават той ня ведаў, куды падзеўся Панько. Як мы ні намагаліся адшукваць яго, усё бяз толку. Я дабіўся спатканья з камісарам Траубам, аднак той паставіўся да мяне вельмі варожа. Яго моцна насыцярожыла таксама маё жаданьне даведацца пра лёс Панька. Пасля ад жандармаў мы пачулі, што Панько зынік з уласнай ахвоты, а куды, ніхто ня ведаў, але мы гэтаму ня верылі. Я быў амаль упэўнены, што яго заарыштавалі і згнаілі недзе ў нямецкай турме на падставе нейкага фальшывага абвінавачаньня.

Я ўтрымаўся выкладчыкам нямецкай мовы толькі таму, што мяне не было кім замяніць. Курсам, выхаванью маладога пакаленія я аддаваў увесь свой час. Памятаю першы выпуск пяцідзесяці зь нечым курсантаў, съягта, прамову доктара Орсы, уздым энтузіазму і патрыятычных пачуцьцяў. Як усьцешна было бачыць, што новае пакаленіне беларусаў гатовае для дарослага жыцця!

У той дзень на канцэрце мая кахраная Людміла съпявала ў дуэце і сола, а я, гледзячы на яе, баяўся паварухнуцца, настолькі яна была харошая. Я бачыў толькі яе і кахаў яе ўсё мацней і мацней.

Я працягваў распрацоўваць сваю ідэю наконт таго, каб выкарыстоўваць немцаў ва ўласных інтарэсах, пазбягаючы рабаваньня нашых рэурсаў Нямеччынай. Мы пачалі наладжваць контакты з падпольлем, імкнучыся стварыць нейкую арганізацыю ў супрацоўніцтве зь ім, каб атрымалася дзейсная нацыяналістычная структура. Недзе пад канец траўня надарылася

добрая нагода для гэтага. Мне пазваніў мой сябар Вова Родзька і запрасіў да сябе ў Менск, каб абмеркаваць сія-тыя нацыянальныя праблемы. Мы сустрэліся зь ім на пачатку чэрвеня 1942 году. Гэта было пад вечар у кватэры начальніка паліцыі Саковіча. Прысутнічалі таксама мой стрыечны брат Міхал Рагуля, Антон Адамовіч, літаратурны крытык зь Менску і вельмі таленавіты журналіст Шкляёнак. Усяго набралася чалавек з восем, і мы прынялі неабходныя меры асыцярожнасьці, напрыклад, прыходзілі на месца збору ў розны час. Наша сустрэча была нелегальнаю, бо тое, што мы зъбіralіся абмяркоўваць, мела вялікае значэнне для будучыні Беларусі. На гэтым паседжанні была заснаваная нелегальная Беларуская незалежніцкая партыя (БНП). Партыя заставалася вернаю Ўстаўным граматам 1918 году, паводле якіх Беларусь абвяшчалася незалежнаю, а мэтаю партыі было здабыць гэтай незалежнасьці. Мы хацелі ўтварыць Беларускую Народную Рэспубліку, у нашых мэтах было заснаваныне сеткі беларускіх патрыётаў, якая б упłyvala на вельмі складаную сытуацыю на акупаваных немцамі тэренах. Пра тое, хто стаіць за БНП, мусілі ведаць лічаныя людзі, каб застрахавацца ад магчымага правалу і нямецкіх рэпрэсіяў. Мы публіковалі газэту "Бюлетэнь БНП", першы нумар якой выйшаў у жніўні досьць вялікім накладам. Адказным за выпуск шмат якіх нумароў быў я, а Людміла дапамагала мне, пераходзячы, друкуючы і распаўсюджваючы выданыне. Я разумеў, што тым самым яна аказваецца ў небяспечы, ды ня толькі яна, а таксама ўся яе сям'я, але той час я ня думаў пра асыцярогі. Бюлетэнь заклікаў беларускіх патрыётаў не скарацца, працягваць нацыянальнае змаганыне і дамагацца ад немцаў магчымасці разьвіваць нацыянальнае жыцьцё. Мы папярэджвалі, што ў немцаў няма намеру даць нам незалежнасьць, што мы патрэбныя ім як працоўная сіла, гной для нямецкай культуры. Мы пісалі пра лёс беларускіх работнікаў у Нямеччыне і вынішчэныне жыдоў. Праца давала нам новую энэргію, і небяспека толькі ўмацоўвала наш дух – так заўсёды бывае з моладзьдзю, уцягнутай у нелегальнае змаганыне. Старэйшым прыходзілася нават стрыmlіваць нас, бо празмерная актыўнасьць могла прывесці да правалу. Падпольная незалежніцкая сетка імкліва расла па ўсёй Беларусі, рос і попыт на інфармацыйны бюлетэнь. БНП абуджала энтузіязм патрыётаў, надавала сэнс нашаму жыцьцю. Ні хвіліні не шкадаваў я пра страту пасады ў нямецкай адміністрацыі.

Тым часам актыўізавалася дзейнасць чырвонай партызанкі, партызанская атрады ўсё часцей нападалі на вёскі і нямецкі транспарт. Паўстала патрэба ў атрадах самаабароны. Юзік Сажыч, які вучыўся ў Менску ў афіцэрскай школе, вярнуўся дахаты, каб надаць арганізаціяў такім атрадам у вёсках і мястэчках. Аднак немцы перашкодзілі нашым плянам. Можа ў іх была эўфарыя ад хуткага прасоўвання нямецкага войска пад Сталінградам. Яны думалі, што абыйдуцца і без беларускай самааховы, а таму не аддалі абяцанай зброі і рыштунку. Становішча было абмеркаванае

на пасяджэнні кіраўніцтва БНП. Усе пагадзіліся, што без уласных узброеных сілаў заставацца больш нельга. А нямецкай чыгуначнай паліцыі патрабаваліся фармаваныні для абароны чыгункі ад партызанаў. Я скантактаваўся зь Юзікам Сажычам і абмеркаваў з ім ад імя БНП пытаньне арганізацыі атрадаў чыгуначнай аховы. Для іх трэ было дастаць форму і зброю. Становішча было цяжкім, але Юзік падрадзіўся дапамагчы нам. Ён змог апэратыўна стварыць цудоўна падрыхтаваныя групы з слухачоў школы, якіх падрыхтавалі на афіцэраў. Ён атрымаў форму ад нямецкай чыгуначнай аховы. Пасля кароткага навучаньня іх накіравалі ў Ліду, у самае сэрца польскай падпольнай дзейнасці, у горад, дзе, магчыма, знаходзіўся штаб Арміі Краёвай. На жаль, палякі, замест таго, каб змагацца з немцамі і чырвонымі партызанамі, імкнуліся ўмацаваць кантроль за Лідчынай і Налібоцкай пушчай, каб цалкам палянізаваць гэтую тэрыторыю. Зъяўленыне Юзікаў часткі ў Лідзе, дзе яна прайшла праз горад зь беларускімі песнямі, было ўспрынята як чырвоная шматка быком. Раней, пад дуламі акоўцаў-палякаў, Ліда выглядала, як цалкам польскі горад. Літаральна за пару месяцаў Юзік усё зъмяніў. Да яго пацягнуліся людзі, у адміністрацыі шмат якіх палякаў замянілі беларусамі.

Юзіку ў ягонай справе дапамагаў былы начальнік менскай паліцыі Саковіч, які пайшоў з гэтай пасады, бо ня меў на ёй свабоды (паліцыю цалкам кантролівала гестапа). БНП паслала Саковіча ў Ліду ўзьнімаць беларускі нацыянальны супраціў. Ён меў заданьне звязацца з польскім супрацівам, каб наладзіць супрацоўніцтва, устанавіць давер, каб пазыбенгнуць супрацьстаянья між палякамі і беларусамі, якія мелі агульнага ворага – савецкі рэжым. Саковіч жа пабачыў, што польскія атрады сакрэтна супрацоўнічаюць з немцамі, атрымліваюць ад немцаў баепрыпасы і амуніцыю пад умовай, што будуць ваяваць ня зь немцамі, а з чырвонай партызанкай, прычым гэта было даволі распаўсюджанай практыкай.

Тым часам пры канцы жніўня трагічны выпадак здарыўся ў Наваградку. Штабсляйтэр Вольфмаер трапіў у засаду ў Налібоках і загінуў. Я называю гэты выпадак трагічным, бо Вольфмаер быў сапраўдным сябрам Беларусі і падзяляў нашы намеры, разумеў нашае стаўленыне да Савецкага Саюзу, нашыя імкненіні пабачыць Беларусь вольнаю. Гэты чалавек ведаў, што мы ніколі ня станем поўнымі хаўрусьнікамі Нямеччыны, што мы проста скарыстоўваем зь нямецкае акупациі, каб развіваць нашу справу, але пры гэтым разумеў, што беларускія нацыяналісты маглі б быць у дапамозе дзеля нямецкага змаганьня з камунізмам. Аднак і яму не ўдавалася – ён сам у гэтым прызнаваўся – пераканаць найвышэйшыя ўлады, каб тыя зъмянілі сваё стаўленыне да беларусаў. Ён займаў такую ж пазицыю, як барон фон Энгельгард, які падтрымліваў ідэю стварэння незалежнай або, прынамсі, напаўнезалежнай Беларусі ў саюзе зь Нямеччынай, своеасаблівай буфернай

дзяржавы, базай для далейшых дзеяньняў супраць Савецкага Саюзу. Спачатку ягоныя погляды на беларусаў сустракалі падтрымку сярод немцаў, але пасьля немцы зъмянілі сваю пазицыю і вырашылі вызваліць на акупаваных тэрыторыях жыцьцёвую простору для немцаў без увагі на нацыянальныя памкненыні мясцовага насельніцтва. Энгельгарда скінулі з пасады намесніка міністра замежных спраў, адправіўшы працацаць лесьніком пад Наваградак. Энгельгард быў аўтарам кнігі "Weissruthenia", гісторыі Беларусі, у якой ён апісаў паходжанье Беларусі, Вялікае Княства Літоўскае і ў правільным съясле падыходзіў да беларускай гісторыі й культуры. Хаця ён страціў увесь свой уплыў, але сустрэцца зь ім і абмеркаваць нашы праблемы было карысна, і аднойчы такая сустрэча адбылася. Трэба сказаць, што мой дзядзька і ён цесна пасябравалі.

Неяк мы былі ў яго разам зь дзядзькам, і я памятаю дзядзьковы слова: "Прабачце, барон, але немцы моцна памыляюцца, паўтараючы памылкі Напалеона. Вы перайшли Нёман у той самы дзень, што і Напалеон; вы не спынілі прасоўванья і не арганізавалі шляхоў забесьпячэння войска, не стварылі буфэрных дзяржаваў у Беларусі і балтыйскіх краінах. Напалеон таксама съпяшаўся заняць усю Расею і прайграў вайну. Ці ня думаецце вы, барон, што Нямеччына таксама прайграе вайну?" Энгельгард доўга маўчаў, а пасьля адказаў: "Баюся, вы маеце рацыю, але ня ўсё яшчэ страчана. Нямецкае войска хутка наступае на поўдні Савецкага Саюзу. Ёсьць шанцы, што праз пару дзён Сталінград будзе захоплены і тым самым будуць адрезаны пастаўкі нафты. Гэта можа азначаць канец Савецкага Саюзу". "Я спадзяюся, што так і будзе, але сумняваюся". На tym размова й скончылася. Развітваючыся, мой дзядзька папрасіў нікому не распавядаць пра гэту размову, бо тое, што разумеюць сябры, можа быць згубным, калі гэта стане вядомым каму яшчэ.

У Сталінградзе немцы былі разьбітыя. Ніхто гэтага не чакаў. Пра гэта не адразу стала вядома, толькі ў сінежні ўдалося пачуць пра гэта па ВВС зь Лёндану (іншым крыніцам інфармацыі давяраць было нельга). У нас была магчымасць слухаць савецкае радыё, але мы лічылі зводкі савецкага радыё пропагандай і ня надта давяралі ім. Немцы сталі рабіцца ўсё больш і больш заклапочанымі, рэпрэсіі ўзмацніліся, але ставала ясна, што немцы прайграюць змаганье з партызанкай.

Віктар узначальваў моцны партызанскі атрад, які дзейнічаў пад Наваградкам. Пры канцы 1942 году ён выйшаў на контакт з Людмілайнай маці, якая тады жыла ў вёсцы Багудзенка. Жыцьцё ў Наваградку было вельмі цяжкім: па картках давалі нейкі мізэр, а на базары харчоў было не дакупіцца. Больш-менш прыстойна жылі толькі тыя, каму траплялі прадукты ад сваякоў ці сяброў зь вёсак. Віктар не адзін вечар прагаварыў з

багудзенскім настаўнікам Міколам, распавядаючы яму пра жыцьцё ва ўсходняй Беларусі, сваёй бацькаўшчыне, дзе ён скончыў сярэднюю школу і скуль ён пайшоў у Чырвоную армію. Дзіўна было, што памкненыні да стварэння беларускай дзяржаўнасці ўсё яшчэ трымаліся і на ўсходзе. Віцебск заставаўся адным з моцных культурных цэнтраў, у тым ліку і беларускага нацыянальнага духу, нягледзячы на татальную дэнацыяналізацыю. Віктараў бацька выкладаў гісторыю і літаратуру ў беларускамоўнай школе, а маці працавала сакратарка ў гарвыканкаме. Віктар атрымаў беларускую адукцыю, быў выхаваны ў беларускім духу. Дзейнічаючы пад Наваградкам, вакол нашага цудоўнага возера Сьвіцязь, Віктар таксама абараняў Людміліну маці ад нападу партызанаў (тыя часта зьбівалі або расстрэльвалі мясцовых жыхароў, асабліва тых, чые сем'і жылі ў горадзе, хто лічыўся калябарантам). Дзякуючы сяброўству зь Віктарам, Людміліна маці і ўся іх сям'я жыла досьцікь няблага: маці не баялася часта наядждаць у Наваградак, прывозіць сёе-тое з прадуктаў. Яна не магла не здзяйсніць, што я маю вялікую сымпатыю да яе дачкі, і добра паставілася да нашых стасункаў. А вось Людмілін бацька мне не давяраў, баючыся, што я пацешуся зъ ягонай дачкою і кіну. Як жа ён памыляўся і якая малайчына была Людміліна маці.

Ішоў час, мянялася становішча на фронце, мянялася й становішча ў Наваградку, стаўленыне немцаў да нас. Арганізавалася "Самапомач" на чале з доктарам Ермачэнкам, якога гаўляйтэр Кубэ выклікаў з Прагі. Але гэтая арганізацыя была чиста паказушнай, яна мелася стварыць уражаныне, што беларусам дазваляюць мець сякую-такую систэму самакіраванья, якой некалі, магчыма, будзе нададзена адміністратыўная ўлада. Насамрэч "Самапомач" стваралася зусім не для гэтага. Я сустракаўся ў Менску з доктарам Ермачэнкам, і ён мяне ня ўразіў: таўстун, слабая асона, які імкнуўся ўзбагаціцца пры нагодзе і задаволіць адно свае ўласныя амбіцыі. Такіх і паплечнікаў ён сабе падабраў. Сярод прызначаных ім у розныя мясцовасці прадстаўнікоў быў і спадар Якуцэвіч з Наваградка. На маю думку, ён быў стопрацентовым нямецкім агентам. Уся гэтая задумка з стварэннем "Самапомачы" хутка выдыхлася, і пасля забойства Кубэ новы губэрнатар генерал фон Готбэрт скінуў Ермачэнку зъ ягонай пасады, выслаў назад у Прагу і забараніў выяжджаць стуль. Беларускія праграма самапомачы і самааховы так шырока й не разгарнуліся: немцы не давалі ні зброі, ні амуніцыі, адзін толькі Юзік Сажыч з сваім выпускнікамі "настаўніцкіх курсаў" рабіў поспехі ў Лідзе, разгортваючы беларускую дзейнасць і спрыяючы нацыянальнаму ўздыму ў гэтых складаных краях, моцна скалянізаваных і кантраляваных польскім падпольлем.

З тae пары, як я выказаў свой непакой абыходжанынем з нашымі работнікамі ў Нямеччыне, я ні разу больш не сустракаўся з камісарам

Траўбам. Мяне папярэджвалі, што я магу стаць ахвяраю нейкай правакацыі, у прыватнасці, з боку жандармаў, што знаходзіліся пад уплывам польскага падпольля праз тых палячак, якія працавалі служанкамі ў жандармэрыі. Мяне маглі ліквідаваць, адплаціўшы мне такім чынам. Мая сіла заключалася толькі ў тым, што я прайшоў праз савецкую вязніцу, і ніхто ня мог абвінаваціца мяне ў сымпатыях да Саветаў або да камуністаў. Толькі гэта, мабыць, мяне й ратавала.

Жандармэрыя сапраўды была пад моўным польскім уплывам і працягвала выбарачна перасъедаваць то аднаго, то другога беларускага актывіста, абвінаваючы іх у сымпатыях да камуністаў, што было няпраўдаю. Людзі зынікалі адзін за адным. Становішча ў Беларусі ўсё пагаршалася. Удзень у гарадах лютавалі немцы, уначы ў вёсках лютавалі партызаны, і яны сутыкалі людзей ілбамі. А цярпела ад усяго гэтага беларускае насельніцтва, людзі былі ў адчай. Усе расчараўваліся ў нямецкім вызвалені, становішча было бязвыходным. Ніхто ня меў упэўненасці ў будучыні. На немцаў спадзявацца не прыходзілася, пра вяртаныне савецкай акупацыі таксама не хацелася нават думачы. БНП імкнулася ў такой сітуацыі выконваць ролю пасярэдніцы паміж рознымі плынямі, умацоўваючы ідэі незалежнасці сярод людзей. Бюлетэнь гаварыў людзям праўду. Прадказваючы паразу немцаў і раючы, што рабіць. Мы правільна прадбачылі вынікі вайны, амаль беспамылкова прадказалі падзел Нямеччыны на зоны ўплыву паміж амэрыканцамі і Савецкім Саюзам і раілі людзям выкарыстоўваць усе магчымасці, каб апынуцца ў Заходній акупацыйнай зоне, бо там, спадзяваліся мы, беларусы апынуцца пад абаронай дэмакратычнай систэмы. Мы меркавалі, што пасля перамогі над Гітлерам дэмакратычны саюзныкі спыняць сталінскі тэрор і разбурэныне ўсяго, што было чалавечага. Мы меркавалі, што заходнія краіны сутыкнутца з Савецкім Саюзам. Мы памыліліся: гэта даказвае, што мы ня ведалі, як дзейнічае дэмакратычны мэханізм. Мы не разумелі, што дэмакратыя – гэта лад, калі сам лідэр ня мае права прыніць рашэныне, калі перш трэба падрыхтаваць насельніцтва да нейкага рашэння. А на Захадзе людзі думалі, што галоўны вораг – гэта Гітлер, тады як Савецкі Саюз – гэта хайрусьнік. Нельга павярнуць зброю супраць былога саюзныка. Мы дорага заплацілі за гэту абладу, гэта была сапраўды трагічная памылка.

У 1941–42 гадах адбыўся вялікі ўздым беларускай культуры. Наталья Арсеньева зрабіла беларускі пераклад шматлікіх лібрэта клясычных операў, вядомы наш кампазытар Шчаглоў напісаў новую опэру "Кветка шчасьця", а таксама з'явіўся новы гімн, напісаны Арсеньевай. Паўсюль у гарадах і мястэчках ствараліся хоры і танцавальныя ансамблі. Былі адкрытыя беларускія школы, і за адзін год беларуская культура акрыяла ад доўгага савецкага панаваньня, ад рэпрэсіяў 1929–41 гадоў. Мы часта бывалі ў

Менску ў опэры зь Юзікам Сажычам. Незабыўныя ўражаныні засталіся ў мяне ад опэры "Кармэн", якую я ўпершыню пачуў па-беларуску. Я назаўжды палюбіў гэтую опэру. Асабліва палюбілася беларусам опэры Гофмана. Словам, 1941–42 гады сталі залатым годам беларускай культуры. Каб нам яшчэ пару гадоў сапраўднай свабоды, такой культурнай свабоды, наш народ, наша нацыя хутка адрадзіліся б і ўсталі наройні зь іншымі свабоднымі народамі сьвету.

Тады ж быў арганізаваны і Саюз беларускай моладзі. На чале арганізацыі стаў выпускнік Віленскага ўніверситету спадар Ганько – энэргічны хлопец, вялікі патрыёт, таксама сябар БНП. Калі немцы сталі разглядаць пытаныне, ці патрэбныя ў Беларусі арганізацыі моладзі, мы праз розныя каналы імкнуліся да станоўчага вырашэння гэтага пытаныня. На кірауніка гэтай арганізацыі быў прапанаваны менавіта Ганько. Рост папулярнасці гэтай арганізацыі быў нават трохі нечаканым для нас – у яе ўступалі тысячи юнакоў. Арганізацыя фармавалася на прынцыпах заходняга скаўтскага руху, і на першы погляд была падобнаю да камсамолу і гітлерюгенду. У СБМ-аўцаў была зялёная форма і бел-чырвона-белая павязкі на рукавах. Яе сябры аддавалі салют рымскім узмахам рукі, а дэвізам было "Жыве Беларусь!" Усё гэта выглядала вельмі патрыятычна і прыцягальна, а немцы гэта ўсё цярпелі, бо не заўважалі нацыянальнага харектару арганізацыі, прыхаванага пад шэрагам вонкавых рысаў, запазычаных ад "гітлерюгенду". Кіраунікі арганізацыі зьбіраліся прыцягчы ў свае шэрагі шмат юнакоў 13–15 гадоў, а мы меркавалі арганізаваць ваеннную падрыхтоўку гэтай моладзі і тым самым закласыці яшчэ адну аснову будучай незалежнай Беларусі. Суполкі СБМ пачалі расыці, як грыбы паслья дажджу: у Менску, Вільні, Наваградку, Баранавічах і паўсюль-паўсюль. Ганько працаваў вельмі актыўна, лётаў з аднаго канца краіны ў другі і нават атрымаў пэўную падтрымку ад немцаў, якія давяралі яму і цанілі ягоную энэргію, ня ведаючы, што ён – сябар нашай БНП і дзейнічае паводле яе загадаў. Ганько стаў адным з выдаўцоў нашага бюлетэню, дзе выказваў свае думкі наконт палітычнай сітуацыі, выступаючы зь вельмі патрыятычных пазыцыяў.

Янка Жамойцін і Людміла таксама ўваходзілі ў партыю. Людміла бывала ў Менску, прысутнічала на паседжаніях, хадзіла на канцэрты і ў опэру, наведвала лягеры моладзі ў Слоніме. Мы ўпэўніваліся ў слушнасці нашай справы, бачачы, зь якім энтузіязмам уступае моладзь у нашу арганізацыю, нягледзячы на неспрыяльнную сітуацыю ў Беларусі, на акцыі партызанкі, на паляпшэнне становішча Савецкага Саюзу і на блізкае вяртаныне савецкай улады.

Частка 2

Дакумэнты

Наваградзкі Эскадрон*

* Тэкст друкуеца паводле выданыя: Рагулявец. Наваградзкі эскадрон // Наперад (Мюнхен). № 24-26. 1953.

Першая частка: Эскадрон фармуеца

I.

Па Наваградку працацілася вестка, што мае паўстаць беларуская вайсковая адзінка зь беларускім камандным складам, беларускай камандай ды нат, як цьвердзілі съмлейшыя, яна мае быць незалежнай ад мясцовых нямецкіх уладаў. Адны кажуць, што Немцы нарэшце да толку дайшлі і хочуць Беларусам памаленьку ўладу ў рукі перадаць — таму быццам і запрапанавалі тварэньне эскадрону. Другія, наадварот, цьвердзяць, што гэта беларускі актыў дамагаеца ад Немцаў такой вайсковай адзінкі, маючы на мэце абарону жыхароў Наваградчыны з аднаго боку ад чырвоных бандаў, з другога-ж — ад самых Немцаў, якія, як тыя мухі пад восень, у прадчуваныні блізкага канца, паляць і нішчаць беларускія вёскі, вывозяць моладзь у глыб Нямеччыны, сеюць страх і тэрор сярод беларускага сялянства. Разьюшаныя съвежай беларускай крывёю, яны, здаецца, уступілі ў нейкія дзікія гонкі з бальшавікамі: хто больш спаліць хатаў, хто больш заб'е няяніных дзяцей, хто мацнейшы, хто бязълітасцьнейшы. Кажуць, што пах съвежае крыві ўзбуджае ў жывёлы зынішчальныя інстынкты. Чалавек аказаўся горшым ... Довадам гэтага былі апошнія два гады вайны ў Беларусі.

Вестка аб арганізацыі беларускага эскадрону выклікала вельмі розную рэакцыю сярод насельніцтва гораду. Скептыкі сумніўна ківалі галовамі. Горкае дасьветчаныне з Самааховай і падахвіцэрской школай у 1942 г. яшчэ было лішне съвежым, каб браць насур'ёзна новую "бомбу".

"Зъбераце людзей, справакуеце іх перад партызанамі, не атрымаеце ні зброі, ні вopраткі, і для арганізатораў на гэтым кончыцца прыгожая ілюзія. Не забывайцеся аднак аб tym, што чакае гэных людзей ды іх бацькоў, калі вы ня здолеце стварыць такой вайсковай адзінкі, якая зможа іх абараніць", — гаварылі яны.

"Ашалелі людзі, — казалі другія, — Немцы прайгралі вайну, мо заўтра будуць тут бальшавікі. Падумайце, што вы робіце. Ані ваш сумніўны эскадрон, ані батальён, ні нат дывізія не заважаць на лёсе вайны. Немцы

прайгралі вайну палітычна, цяпер іх дабіваюць за гэта мілітарна. За познаны дагадаліся тварыць беларускую збройную сілу”.

І адны і другія мелі пасвойму слушнасьць. Дасьветчаныне зь мінулага і сітуацыя на фронце прамаўлялі за імі.

Што-ж думала беларуская моладзь? Тая моладзь, з радоў якое і вырас пазней "Наваградзкі Эскадрон"? Ня гледзячы на рашчараваныні ў мінульым, на бязъежную нянявісць да нямецкага акупанта, якая была хіба ня меншай, як да нядайнага яшчэ бальшавіцкага і ягоных наследкаў — чырвоных бандай, яна ўспрыняла вестку аб тварэнні беларускага збройнага аддзелу зь вялікім энтузіязмам. Яна хацела паказаць беларускаму грамадству запраўдны вобраз беларускага жаўнера, здэфармаваны дасюль паводзінамі прапольшчанай і поўнасцю Немцам падпарадкованай паліцыі^[1]). Яна хацела паказаць, як патрапіць беларускі жаўнер бараніць інтэрэсы свайго грамадства і стацца ягонай духовай апорай, замест сеяць тэрор і зынішчэнне. Яна ўрэшце хацела паказаць на чыне сваё бязъежнае адданыне беларускаму сялянству, зданаму на ласку чырвоных партызанаў або нямецкіх каральных аддзелаў. Гэта была моладзь, як тысячы й соткі тысяч беларускіх юнакоў, што любілі свой народ і бацькаўшчыну ды былі гатовыя ў кожны момант змагацца за ейны лепшы лёс, за шчасце народу, за незалежную Беларусь. Гэта былі самародкі-патрыёты. Часта яны ня ўмелі сформуляваць тых пачуцьцяў, якія выпаўнілі іхныя чулыві душы. Ідэя вольнасці, свабоды фармавалася ў іх ня словамі падкутага тэарэтычна інтэлігента, а той прыгожай беларускай прыродай, сярод якое яны ўзрасьлі, у адвечным імкненіні да сонца, вольнага прастору... З казак і апавяданняў бабулек яны пазналі слайнае мінулае свае Бацькаўшчышы, яны чулі аб магутных літоўскіх князёх, аб сіле і славе беларускага народу... І ўзрастала ў іхных душах туга за сівяцлом, воляй... і напаўняліся іхныя сэрцы гордасцю за мінуўшчыну ды адаўвалася ў гэтых дзеяцей натуры вялікая ідэя, якой ня вырваць людзкай сіле, бо яна Богам даная, бо яна ёсьць іхным паветрам, вадою і сонцам. Бяз гэтага нельга жыць.

II.

Беларускі актыў Наваградзкай Акругі сабраўся на адмысловым сходзе дзеля выслушання Барыса Рагулі, якому Акруговы Камісар Наваградка запрапанаваў арганізаваць беларускі эскадрон і абяцаў, у выпадку ягонай згоды, заладзіць усе фармальнасці, звязаныя з арганізацыяй перад Генэральным Камісарам Беларусі.

Барыс Рагуля ў той час меў каля 23 гадоў. Выйшаўшы з бальшавіцкай турмы, у якую трапіў, уцёкшы зь нямецкага палону, вымучаны допытамі НКВД, лячыўся ў сваім родным мястэчку ад захапіўшага ягоныя лёгкія

тубэркулёзу. На другім аднак тыдні пасъля вызваленя ён сустрэўся зь беларускімі студэнтамі, якія вярталіся пехатой із Львова. Ад іх ён атрымаў лістоўкі, што заклікалі беларускі народ да выкарыстання палітычнай сітуацыі з мэтай адбудавання свае дзяржаўнасці. Палкія словаў ягонага двуроднага брата Міхася Рагулі, студэнта палітэхнікі, зрабілі сваё. У той самы дзень ён пераяжджае ў Наваградак і стае на працу ў харектары перакладчыка пры раённай управе. Месяц пазней, раённы бурмістр Панько, вялікі беларускі патрыёт, які загінуў пасъля ад нямецкае кулі, камандыруе яго на перакладчыка да Акруговага Камісара. На гэтым становішчы ен мае нагоду дапамагчы шмат у чым сваім суродзічам. Яму ўдаецца здабыць пры дапамозе З.К. (аднэй беларускай патрыёткі) прыхільнасць і адданасць беларускай справе штабсляйтэра Вольфмаера^[2]), які быў пасъля вялікай апорай у ўсьцяжным змаганні з польскімі ўпливамі і нямецкай палітычнай тупалобасцю. Выкарыстоўваючы сваё становішча перакладчыка і растучы ўплыў на камісара Траўба, Б. Рагуля праводзіць у жыцьці пляны адносна арганізацыі школьніцтва, распрацаваныя др. Орсам. Др. Орса, былы ягоны школьні настаўнік, з'яўляўся духовым бацькам маладога Рагулі, а таксама й настаўнікам у грамадзкай працы. У цесным супрацоўніцтве зь Я.Сажычам, былым школьнім сябрам, ён арганізуе падахвіцэрскую школу Самааховы, якую й даручае апошняму.

Траўб пастанаўляе даць нагоду Рагулі наведаць Нямеччыну, спадзяючыся, што такое падарожжа зробіць належны пераўзгадаваўчы ўплыў у пронямецкім кірунку. Вынік аднак, паводле словаў самога-ж Рагулі пасъля павароту ў коле сваіх сяброў, быў якраз адваротны. Да гэтага спрычыніліся два асноўныя моманты: "Майн Кампф" — кніга, якую нельга было дастаць на акупованай тэрыторыі ды сустрэча зь беларускімі работнікамі, што выехалі "дабраахвотна" на працу ў Нямеччыну. Рэзультат:

7-га ліпеня 1942 г. ён прыймае ўдзел у заснаванні Беларускай Незалежніцкай Партыі, нелегальнай антыбалашавіцкай і антынямецкай арганізацыі, беспасярэднім арганізаторам якое быў Усевалод Родзька, таксама школьні калега Рагулі. У.Родзька адзначаўся бязъмежным патрыятызмам і выдатнымі інтэлектуальнымі якасцямі. Ён дзейнічаў у паразумленыні з кс. Гадлеўскім і М.Абрамчыкам.

У далейшым Рагуля поўнасцяй аддаўся нелегальнай дзейнасці. Ягоныя даклады аб Нямеччыне ўзбуджаюць недавер Немцаў і Траўб адсоўвае яго ад Акруговага Камісарыяту, бяручы на ягонае месца расейскага Немца Гэмпэля. Ра-гуля аддаецца тады працы ў сэмінарыі. Будучы там настаўнікам нямецкае мовы ды фізычнага ўзгадавання, ён праводзіць вайсковую падрыхтоўку хлапцоў на ўзроўні да камандзера звязу. Ён засноўвае, у паразумленыні і з падтрымкай Акруговага Інспэктара, вайсковую

арганізацыю, апранае ў саматканыя ўніформы хлапцоў і дзяўчат, уводзіцца вайсковае прывітаньне... Тут якраз і гадуюцца будучыя кадры эскадрону.

Беларускі актыў перад цяжкай праблемай. Выслухаўшы інфармацыі Рагулі, у глыбокай задуме скіліліся сівыя галовы беларускіх патрыётаў. Пачалася дыскусія. Разважаецца "супраць", абмяркоўваецца "за". Сытуацыя на фронце, недавер да Немцаў, непакой аб сем'ях, будучы лёс жаўнераў з аднаго боку, а з другога незалежная беларуская нацыянальная адзінка, пачуцьцё апоры на беларускую зброю, якая ніколі не падымецца супраць інтарэсаў беларускага насельніцтва, а толькі ў іхнай абароне, незалежна ад таго, ці гэта будуць чырвоныя, ці Немцы. Доўга важыліся аргументы. І як на той вазе, раз пераважаў адзін, раз другі бок. Нарэшце свежая вестка аб tym, што Немцы маюць мабілізаваць у недалёкай будучыні беларускую моладзь у нямецкі паліцыйны батальён зь нямецкім камандным складам ды поўнасьцяй падпарадкованы мясцовай жандармэрыі, заважыла на канчатковай дэцызыі. Запала пастанова арганізаваць "Наваградзкі Эскадрон" выключна на базе дабраахвотнасці ды датрыманьня Немцамі пэўных умоваў.

На наступны дзень Рагуля ў камісара. Гутарка кароткая. Ён дае згоду арганізаваць эскадрон пад наступнымі ўмовамі:

- 1) поўная незалежнасць перад мясцовымі нямецкімі ўладамі,
- 2) поўная свабода ў тактыцы змаганьня з партызанамі,
- 3) пачатак арганізацыі пасля атрыманьня зброі і вopраткі,
- 4) асабістая гваранцыя генэральнага камісара датрыманьня пастаўленых умоваў.

Камісар Траўб адказаў: "Вы можаце быць пэўны, што ўсе ўмовы будуць датрыманы. Я зразумеў нашыя памылкі. Я зразумеў, спадзяюся, не за позна, што вашыя дамаганьні былі слушнымі. Нажаль, мала хто з нас так разумее..." Ён неяк задумана сказаў апошнія слова, здаецца на момант страціў штодзённую гордую паставу, але хутка апанаваўшыся, дадаў: "Чакайце вызаву Гэнэральнага Камісара. Жадаю Вам посыпеху і рэалізацыі вашых мэтаў. Я тут больш не застануся, за некалькі дзён пераяжджаю ў Італію". Здавалася, ён хацеў яшчэ нешта дадаць, але на гэта не дазваляла яму ягоная штучная нямецкая гордасць.

Каб зразумець гэтага Немца, які едуны сюды быў падрыхтаваны на абняцце нейкае маленъкае часткі простору іхняга новага "Лебэнсраўму", неабходна пазнаёміцца з адным, можа мала важным выдарэннем, якое аднак беспасярэдня спрычынілася да пэўнай эвалюцыі, здавалася-б ня здатнага да гэтага нямецкага ўрадаўца.

Жнівень 1943 г. У Акруговым Камісарыяце, які зъмяшчаўся ў будынку былага польскага "ваяводства" на Сломінскай вуліцы, насупраць "Белага Дому", як называлі папулярна наваградзкую турму, адбывалася нарада раённых бурмістраў з Акруговым Камісарам. На парадку дня: Мэтады змаганьня з партызаншчынай.

На залі атмасфера даволі тугая. Нейк неспакойна круціца на крэсьле бурмістр любчанскага раёну, сп. М. Здаецца нехта насыпаў яму пад ягоную прыладу да сяджэння войстрых каменчыкаў. Ягоныя маленъкія вочкі неспакойна пераскаквалі з камісара на перакладчыка, з перакладчыка на вакно, і пасля зноў вярталіся на залю, быццам шукалі выхаду зь няпрыемнае сітуацыі. Карэліцкі бурмістр, тып сярэдня заможнага селяніна з шырокай усъмешкай, чалавек не легендарнай адвагі, любячы перадусім спакойнае і дастаткова жыцьцё зь некаторай дозай, зразумела, роднай самагонкі — асноўнага і бадай адзінага "дыпламатычнага" аргументу ў зносінах зь мясцовымі "Зондэрфюрэрамі"^[3]) — сядзеў нярухома, надзеўшы на твар штучна-абыякавы выраз. Ён уставіў вочы ў процілеглы куток, і быццам-бы нешта лічачы, стаічна чакаў канца нарадаў. Паміж імі неяк няпэўна сядзеў наваградзкі бурмістр, сп. Б. Ён крыху разъясняў атмасферу сваёй лысінай, робячы ўражанье чалавека, які вельмі заклапочаны пастаўленай праблемай ды хоча, каб і іншыя гэта зауважылі. Ён устаўляў свае вялікія вочы на камісара і здаецца казаў: — Глянь, як я ўсім гэтым праймаюся, — то паглядаў на сваіх сяброў, нібы просячы рады. Адміністратар ён быў добры, толькі Бог адвагай не надарыў: уявіў ён сабе, што ўсе партызанскія сілы скірованы супраць яго. З памешкання свайго зрабіў ён запраўдны форт, а пад падушкай у яго ляжалі два пісталеты. За імі крыху далей сядзеў, як цьвік, "дзятлаўскі ўдзельны князь", як яго папулярна называлі, бурмістр дзятлаўскага раёну, сп. Васіль Рагуля, б. сэнатар у польскім сойме. Аб ім шмат рассказваюць розных гісторыяў. Прыйпамінаю адну, якая здарылася добрых паўтара дзесятка гадоў таму, калі ён быў яшчэ сэнатарам. Выбраўся ён раз з Ацукевіч у Варшаву. Набуй плеценыя лапці, чистыя белыя анучы, аплеценыя аборкай, зрэбныя порткі, белая доўгая кашуля навыпуск, сярмяжка зрэбная ды мануфактурная "мыцка" на лысай галаве — сълед польскай цывілізацыі ў Беларусі. За плячыма белая торбачка, завязаная на вузёл, а ў ёй кусок варанага сала і паўбулкі чорнага хлеба. Вось сядзіць ён у купэ першае клясы ды дрэмле. Насупраць яго нейкі ксёндз з кніжыцай у руках адгаварвае прыпісаныя малітвы. Відаць толькі занепакоіўся ён лёсам мужычка, бо так тут-сюд і зірне зукоса на маленъкага сухарлявага прастачка. Падрамаўшы, наш "мужычок" перакусіць задумаў, а перакусіўшы й задыміць. Даставі махры, адараўшы кусок газэткі, скруціў казіную ножку ды зацягнуўся з роскашай. Зас্বярбей у носе ксянжулькі востры дым махоркі, заёрзай ён на месцы ды кажа:

— Вы, человечку, ня сюды попадлі, тут першая кляса, штраф заплаціш.

— Паночку, хто яго ведае тыя клясы, тут цёпла, мякка, дык вось і сяджу,
— пры тым зноў глубока зачягнуўся і выпусьціў хмару мафоркавага дыму.

Бедны ксёндз заёрзаў ненажарты. Хацеў ужо кандуктара клікаць, як той сам увайшоў:

— Білеты прошэ!

Ксёндз тыцнуй хуценъка свой білет ды моргае, нядвузначна косячыся на "човечка". Зразумеў кандуктар, у чым справа:

— Ваш білет попрошэ! — даволі няветліва адазваўся ён да сэнатара, што скромненъка сядзеў у куточку. Той пачаў шолпацца за пазухай:

— Цьфу, каб цябе ліха! Нядаўна сюды палажыў, — мацаючи па кішэнях прамармытаў сэнатар.

— Прэндзэй, члэку! — дэнэрваваўся кандуктар. Нарэшце "члэк" выцягвае нейкі білет і паказвае кандуктару.

— Пшэпрашам, пане сэнатожэ, пшэпрашам, — і сагнуўшыся ў тры пагібелі польскім звычаем зьнік у дзвіярох купэ. І ксянжулькі штось больш ня было — мусіць пастанавіў зъмяніць купэ.

Той самы Васіль Рагуля разагнаў у 1941 г. польскую адміністрацыю, якая ў беларускім Наваградку абсадзіла ўсе адміністрацыйныя становішчы, а Беларусы заснавалі ў тым-же Наваградку Беларускі Нацыянальны Камітэт з судзьдзёю Паўлам Сьвірыдам на чале.

— Сорам нам, братцы, — сказаў стары Рагуля на адным із сходаў, — каб мы ў сваім Наваградку ў адным пакоі хаваліся. Трэба расчысьціца атмасфэру і разагнаць польскую ўправу, у нас сваіх людзей хопіць.

На працягу трох тыдняў адміністрацыя стала беларускай. 600 польскіх урадаўцаў было звольнена.

Вось гэты самы Рагуля сядзіць на залі спакойна й зраўнаважана. Акруговы Камісар, з загнутым арліным носам, сухі, малы, уставіў свае халодныя вочы ў глядзіць на сэнатара. Сустрэліся іхныя позіркі. Траўб ведаў, да како звязацца. Калі гэты чалавек ня дасыць парады, дык ад іншых няма чаго спадзявацца.

— Was denken Sie Herr Burgermeister? Што нам рабіць, каб эфэктуюна змагацца з партызанамі?

— Перакладнік! — пачуўся цьвёрды голас сэнатара, — перакладай! — Паважаны камісар, — пачаў ён, — дазвольце вас папытаць, чаму вы не папыталі мяне аб гэтым у 1941 годзе? Сяньня лішне позна выказваць мае пагляды на закранутую вамі тэму. Прычыны сяньняшній сітуацыі глыбейшыя і аб іх беларускі актыў даводзіў ня раз і ня два да ведама нямецкіх акупацыйных дзейнікаў — усё безрэзультатна. Мы вам прапанавалі развязку беларускай нацыянальнай праблемы, вы не паслухалі. Сяньня я вам не магу нічога парадзіць.

На залі завалодала густая цішыня. Здавалася, што чуваць, як б'юцца сэрцы прысутных. Вялікай адвагі вымагала такая заява. Нат любчанскі бурмістр перастаў ёрзаць на крэсьле, наваградзкі стараўся схаваць сваю вялікую галаву паміж прыпаднітымі плячыма, як-бы баючыся, каб прыпадкова яе хто ня зъняў. Перакладнік нейк мляўка і камечачы слова, быццам-бы баючыся нясыці за іх адказнасць, перакладаў сказанае і, як пабіты цюцька, паглядаў на камісара, нібы просячы прабачэння, што ён забавязаны выказваць такія слова. Нарэшце съціх. Цішыня, як у парны дзень перад бураю. Камісар нярухома стаяў, утапырыўшы вочы на сэнатара і здавалася, што ён не зразумеў ім сказанага і нібы шукаў у вачох бурмістра пацверджаньня перакладзеных слоў. Бурмістр стаіць дзіўна лёгка. На твары адбіваецца выраз пераможцы. Ён нейк вырас, змужнёў, гэты стары беларускі дзяяч. У вачох зайгралі дзіўныя аганькі, яны даказваюць нясказанае: "Так, галубок-камісар, расьсёрбвай кашу, якую заварылі твае тупалобыя начальнікі, верныя служкі Розэнберга, што хацеў зрабіць з нашае краіны нямецкую калёнію. Перацярпелі бальшавікоў, перацерпім Немцаў, перацерпім мо яшчэ акупантай, але не памром. Народ наш моцны і ён асягне сваю мету. А вам, даражэнькі, прыдзецца плаціць за сълепату і дурноту..."

Камісар незадўгаважна неяк паменшаў. Задзёрысты выраз на ягоным твары зъмякчэў, і ён сумна павесіў галаву. Яшчэ мо пару месяцаў таму паслаў-бы нахабнага "айнгаймішэ" бурмістра ў турму, ці на шыбеніцу, як гэта зрабіў з Паньком, але сяньня відаць не наважваецца, а мо й пагоджваецца ў душы з тым, што сказаў сэнатар і з тым, што дачытаў у ягоных вачох. Ён бяз слова пакінуў залю нарадаў.

III.

Па раёнах мясцовая жандармэрыя падрыхтоўвае мабілізацыю беларускай моладзі ў нямецкі паліцыйны батальён. У Наваградак даходзяць непакоючыя весткі, што калі ня будзе іншага выхаду, шматлікія пойдуць у лес. Ціхая ня-

прыкметная пропаганда, пушчаная па лініі БНП, узмацняе яшчэ больш варожае настаўленыне да плянаванага батальёну. Весткі арганізавана даходзяць да ведама камісара, што калі ня будзе беларускай вайсковай адзінкі, ніхто ня пойдзе ў німецкі батальён. Скептыкі зноў заківалі галовамі. Яны хутка знайшлі водклік на падатным да недаверу грунце. Нарэшце даведваемся, што Б.Рагуля выяжджае ў Менск на выклік Генэральнага Камісара фон Готбэрга.

Маленькі самалёт тыпу "Шторх" прыземліўся на ўскраі Наваградка. Групка людзей набліжаецца да самалёту ўжо крыху прымёрзлай раніцай. Ральля глухавата грукае пад іхнымі нагамі. У групе відаць Рагулю ў кароткім кажушку, падперазаным вайсковай дзягай. Пры боку — вялікі пісталет "Звязда", боты з закасанымі халявамі ў гармонік, галіфэ з саматканага сукна, на палёвай паўвайсковай шапцы — Пагоня. Ён лёгка пераскаквае з баразны на баразну і ўважліва слухае апошніх радаў сваіх прыяцеляў. Ужо сеўшы ў самалёт ён, махаючы рукой у бок сяброў з харктэрным яму аптымізмам у вачох і на твары, клікнуў: "Да хуткага пабачаньня з добрымі навінамі! Падтрышоўвайце дух у хлоп..." — далейшыя слова заглушыў гул матору. Самалёт падняўся ѹ хутка зьнік на горызонце. "Шчасьці Табе Божа", — нехта ціха дакінуў уздагон нябачнага ўжо самалёту.

Назаўтра ён ужо вярнуўся і неадкладна папрасіў склікаць сход актыву дзеля пайнфармаванья аб рэзультатах паездкі ў Менск. Судзячы па міне, навіны прывёз нядрэнныя. На сходзе ён расказаў наступнае:

"Беспасярэдня зь лётнішча мяне прывезылі ў Генэральны Камісарыят. Я апынуўся ў пачакальні, у якой ужо былі прысутныя німецкія ахвіцэры розных рангаў. Глянулі яны на мяне нейк зукоса. Дзіўным ім паказаўся мой выгляд на фоне элегантнага апранутых німецкіх ахвіцэраў. У вадказ на маё прывітаныне я атрымаў нязначны ківок галавой. Я адчуваў сябе зусім самотна ў гэтай грамадзе. Цераз некалькі хвілінаў, якія мне выдаліся гадзінамі, зайшоў ад'ютант камісара. Назваўшы маё прозвішча, ён увёў мяне ў кабінэт і сам зьнік бясшумна за дзвіярыма. Камісар стаяў нярухома каля свайго бюрка. Пасъля кароткага вайсковага прывітаньня, ён проста звярнуўся да мяне з запытаньнем:

— Welche sind Ihre Bedingungen? (значыцца ён ужо аб усім пайнфармаваны, падумаў я).

— Unabhängigkeit im Ausbildung und Тдтigkeit, Waffen und Bekleidung vor der Einziehung. Сдтtel und Pferde nach zwei Monaten der Ausbildung.

— Wann rechnen Sie die Einheit zusammenstellen zu können? — папытаў ён.

— Drei Tage nach dem Eintreffen der obengenannten Sachen.

— Sie haben mein Wort, Herr Hauptmann. Viel Glück! In zwei Wochen alles wird zur Stelle[⁴⁾.)

Пераклаўшы для тых, што нямецкае мовы не разумелі, ён дадаў:

— На гэтым гутарка закончылася. Атрымаю абязаныя рэчы й пачну фармаваць эскадрон.

У канцы лістапада зброя, вopратка, амуніцыя й сёдлы былі дастаўленыя зь Менску ў Наваградак і часова зложеныя ў магазынах жандармэрыі. У гэтым часе Немцы пачалі набор у свой батальён. Моладзь катэгарычна адмаўляеца служыць у нямецкім батальёне і ахвотна горнецца ў сваю нацыянальную адзінку. Даслоўна на працягу трох дзён фармуеца "Наваградзкі Эскадрон". Былая польская школа сясьцёр Назарэтанак пры вуліцы 25-га Сакавіка (раней 3-га мая) напаўняеца беларускімі жаўнерамі. Нямецкія ўніформы хутка набіраюць беларускага выгляду. На патках каўняроў зьяўляюцца белчырвона-белыя сцяжкі. Яны ярка адбіваюцца на шэрым фоне мундзіра.

Шмат каму з гэтых жаўнерай знаёмы будынак сяньняшніх казармаў. Улетку тут адбываўся месячны абоз працы для вучняў сэмінарыі, арганізаваны й кіраваны тым-жа самым камандзерам сяньняшняга эскадрону. Гэны абоз быў выкарыстаны дзеля загатоўкі дроў на зіму для сэмінарыі і афармлення пляцу пры будынку Настаўніцкае Сэмінарыі, на Замкавай вуліцы, у падножжы Замкавай Гары. Абоз быў таксама выкарыстаны дзеля правядзеньня інтэнсыўнай вайсковай падрыхтоўкі вучнёўскае моладзі.

Прыйшло мне на думку, як адзін з маіх сяброў папытаў раз камандзера:

— Для каго мы працуем? Можа за год тут будуць бальшавікі. Які-ж сэнс працеваць для іх?

— Нашая праца пры школе, гэта сымбалъ працы для будучыні нашага народу. Тое, што мы зробім з думкай аб Бацькаўшчыне, будзе вечным. Могуць прыйсці бальшавікі, могуць зъмяніць іх іншыя акупанты, але ўсяроўна прыйдзе той дзень, калі ў гэтай школе выключным гаспадаром будзе беларускі народ, — адказаў ён, пытаячыся мо сам сябе, калі нарэшце прыйдзе той час.

Зноў, як калісь, узьнімаецца ціхім вечарам над школай плаўная мэлёдыйя жаўнерскай малітвы ... Беларусь, Наша Маці-Краіна, Ты з нас моцных зрабіла людзей. Не загінулі мы і ня згінем... Яна ўзылятае ў прастор, адбіваецца ад старых муроў Фарнага касьцёлу^[5]), узьнімаецца над старым замчышчам і ахутвае сабою слáуны горад, што дрэмле спавіты сънежным пухам ... І маці, пачуўшы родную песнью, мо скажа свайму дзіцяці: "Паслухай дзетка, гэта песня беларускіх жаўнераў. Няхай ім Усемагутны дапаможа зрэчаісьніць нашу Вялікую Мэту, каб ты, мой родненъкі, ня ведаў, што значыць няволя..."

Ціха ў казармах. Чуваць толькі сухі скрып сънегу пад ботамі вартавога, які забясьпечвае спакойны сон сваіх сяброў.

Зноў пагодная марозная раніца. Калёна за калёнай, эскадрон выходзіць на заняткі. Белая, як сънег, зімовая вонратка амаль зльваецца зь беляй вакольнага поля Бадзёра гучыць жаўнерская песня, так добра знаёмая й блізкая сэрцам жыхароў гораду. Клубы пары вырываюцца з маладых і гарачых грудзей ды ахутваючы родныя слова песні нясуць іх у прастор. Бадзёра й ахвоча праводзяць заняткі маладыя камандзеры, бяз прымусу вучацца здысцыплінованыя жаўнери.

Горад зжываеца із сваімі дзяцьмі "эскадранаўцамі", ці "рагуляўцамі", як іх часамі звалі. Сэрца радавалася, гледзячы на іхныя вясёлыя, бадзёрыя твары, калі ў нядзелі ці іншыя святыя яны выйдуць у царкву, ці на вуліцу. Спраўныя, чыстыя, ветлівые ... Мімаволі на твары кожнага наваградчаніна, пры сустрэчы зь беларускім жаўнерам, зраджалася радасная ўсьмешка, якая сьветчыла аб вялікай сышпатыі гораду да сваіх жаўнераў. Прыгожыя наваградзкія дзяўчаты ды сэмінарысткі ўздыхалі паціху да "швадранаўцаў". Яны падбліі іхныя дзяявочыя сэрцы. Яны былі прычынай тога салодкага сумутугі, які баламуці крыштальную чысьціню душы сінявокіх сэмінарыстак. З другога-ж боку "геройскія" жаўнери былі ў палоне наваградчанак. Кажны зь іх, пачынаючы ад камандзера ды канчаючы на жаўнеры, пакінуў сваё сэрца ў мурох сэмінарыі. Настаўніцкая сэмінарыя сталася адначасова асяродкам духовага жыцця беларускага жаўнера. Яны там шукалі адпачынку пасля цяжкога жаўнерскага жыцця, там яны чэрпалі духовую пажыву, там фармавалі свае ідэі, там гарлавалі нацыянальную стойкасць. Аб гэтым дбалі нястомнія настаўнікі сэмінарыі на чале з Др. А. Орсам, ейнаю душою, імя якога застанецца вечна ў памяці наваградчанаў.

Маладыя паэты пішуць новыя песні, беларускія кампазытары складаюць новую музыку ...

"Наваградчына ўжо ня сьпіць,
На варце Эскадрон стаіць.
І целам і духам ён малады...
"Падняты родны съцяг Дзяржавы...
"Бывай мой родны кут і звяз,
Бывайце вы, лугі, і гоні,
Хай бачу ў лучнасьці я вас
Пад съцягам слайнае Пагоні..."

...уздымамоцца ў прастор, абадзёрваюць змучаныя душы наваградчан, і недзе далёка рэхам адбіваюцца па ўсёй Беларусі...

IV.

Ня мінуў тыдзень ад дня заснаванья эскадрону, як даведваемся, што прыяжджае на інспекцыю гэнэрал Гэльлер ці Гальле зь Менску. Увесь эскадрон на занятках. Дыжурныя прыбіраюць калідоры казармаў. Вартавы, як махавік гадзінніка, рэгулярна ходзіць перад галоўным уваходам. Пад'яжджае машына. Зь яе вылазіць маленъкага росту, ужо даволі пажылога веку чалавечак у вайсковай уніформе з чырвонымі кляпамі. Гэта відаць ён. У таварыстве ад'ютанта заходзіць у казарму. Яго прывітаў камандзэр. Гэнэрал пацікавіўся, як праішоў набор у эскадрон, які настрой жаўнераў. Яшчэ некалькі стэрэатыповых пытаньняў, якія павінен паставіць кожны, хто прыяжджае на інспекцыю. Агледзеў казармы, кухню, сталовую і ўрэшце папрасіў даць яму нагоду пабачыць жаўнераў. Паехалі санкамі на месца заняткаў, якія адбываліся ўздоўж гарадэчанскага тракту, Гэта быў пэрыяд вышкану паасобнага жаўнера. Групы раскіданы далёка па полі. Чуваць галасы камандаў. Спраўнае выкананье. Усё гэта, відаць, робіць добрае ўражанье на старога жаўнера. Ён прыглядзеецца, як паслья заняткаў паасобныя звязы фармуюцца ў калёны і з песнай вяртаюцца ў казарму. Звязартуючыся да камандзера ён папытаў:

- Як доўга вы займаецца з эскадронам?
- Амаль тыдзень. — адказаў камандзэр.
- Гм, гм... — замармытаў гэнэрал.

Вярнуўшыся ў казарму, ён падзяліўся ўражаньнем зь інспекцыі батальёну пад нямецкай камандай. Ён не разумеў, чаму той батальён, хоць і раней сфармаваны, робіць уражанье арганізацыйнай стадыі.

Заняткі адбываюцца нерэгулярна, жаўнеры няспраўна выконваюць каманды. Наагул немагчыма парабонаць узровень абыдвуҳ адзінак.

— Там не хапае ўздыму. Жаўнеры выконваюць загады з мусу або страху. Няма нікага духовага контакту паміж камандзерамі-Немцамі і жаўнерамі-Беларусамі. Калі яны патрапяць выясняніць, супраць чаго ён змагаецца, дык ніколі жаўнер яго не зразумее, за што ён мае змагацца.

Доўга яшчэ ”ўсьведамляў” гэнэрала камандзера эскадрону, але ці асела нешта з гэтага ў ягоных цвёрдых мазгах, цяжка сказаць. Коратка перад ад'ездам гэнэрал нейк навыразна запрапанаваў:

— Бачыце, можа дзеля лепшага ўзгадненія вышкалу нашага эскадрону зь нямецкай вайсковай систэмай, мы вам далі-б нямецкага ахвіцэра, як лучніковага?

Наш камандзер добра ведаў, што абазначае такі лучніковы. І стоячы на пазыцыі поўнай незалежнасці эскадрону ветліва, але катэгарычна адмовіў. Пры гэтым дадаў:

— Калі вы будзеце на гэтым настойваць, я распушчу безадкладна эскадрон.

— Не, не! Гэта толькі прапанова, але калі вы лічыце гэта непатрэбным, дык усё ў парадку. — На гэтым закончылася гутарка і больш ніколі падобная тэма ня была закранутая.

Аднак ня ўсё йшло так гладка, як-бы гэтага хацелася. Хутка пачалі даходзіць весткі, што партызаны непакояць сем' жаўнераў эскадрону. Гэта абніжае настрой жаўнераў. Цяжкі непакой закрадаецца ў сэрцы юнакоў. Лёс бацькоў, братоў, ці сясьцёў загражданы чырвонымі бандамі. Адзін з жаўнераў дэзэртуе. Неабходна хуткая рэакцыя. Камандзер склікае нараду ахвіцэраў. Розныя рады, прапановы, але ніводная не выдаецца добраі. Адзін з ахвіцэраў нясьмелава запрапанаваў рэпрэсыі адносна сям'і, але зараз-жа гэтага пашкадаваў.

— Чым-жа мы будзем розыніцца ад чырвоных bandaў, калі ўжывем такі мэтад, — сказаў камандзер, дэзэрцыя зусім зразумелая з псыхалягічнага гледзішча. Трэба шукаць іншага выхаду...

Ніхто не забірае голасу.

— Выход ёсьць, — раптам павесялеўшы ўскрыкнуў камандзер, — але... так... добра... — неяк навыразна замяўся ён. — Дзякую, нарада закончана, — сказаў нарэшце цвёрда. Відаць зрадзіўся нейкі плян, аб якім не хацеў гаварыць на нарадзе.

Больш гэтая тэма не закраналася, але й сем'і жаўнераў эскадрону сядзелі спакойна на вёсках. Партызаны іх не чапалі. Шмат пазней выйшла наяў, што камандзер выслаў ліст да партызанаў з ультыматыўнай прапановай спыніць усялякія рэпрэсы адносна сем'яў жаўнераў, з пагрозай, што эскадрон будзе змушаны на акцыю адказаць контраакцыяй і ўжыць падобныя рэпрэсы адносна сем'яў людзей, што пайшлі ў партызаны. Як ні дзіўна, але гэта падзейнічала.

Паміма ўсяго, паложаныне эскадрону і ягонага камандзера было даволі цяжкое і скамплікованае. Немцы з зайздрасцю глядзелі на рост беларускага аддзелу. Пасля выезду Траўба ў камісарыяце ня было ніводнага Немца, хто-б разумеў палітычную ситуацыю. Жандармэрыя наскоўвала СД^[6] ды іншых Немцаў супраць эскадрону і асабліва супраць ягонага камандзера. Жандармэрыю з другога боку ўраблялі Палякі за пасярэдніцтвам маладых Полек лёгкага паводжання. Ня меншай "сымпатыяй" цешыліся нямецкія жандармы і ў жаўнераў эскадрону. Прый такім паложаныні "высокага напружання" цяжка было ўнікнуць канфліктаў, якія часта прымалі камічныя формы. Нельга ня ўспомніць тут аднаго інцыдэнту, які здарыўся пару тыдняў пасля паўстання эскадрону.

На той самай вуліцы, дзе знаходзіліся казармы, крыху далей на краю гораду, жыла група Полек, да якіх адчувалі нейкі асаблівы сэнтымэнт адкормленыя беларускім салам нямецкія жандармы. Калі ўжо горад засынаў і на вуліцу не паказваўся ніхто, шануючы сваю галаву, яны, як духі начных, ехалі да ўспомненых дзяўчат, каб там пацешыцца моцай іхнай самагонкі ды рэлігійнай якасьці чарам іхных целаў. Гэтыя начныя "шпацыргангі" адбываліся штодня на вачох вартавога эскадрону. Вось у адну марозную ноч, калі расслабленыя п'янствам жандармы вярталіся дамоў, высакавае спад брамы казармаў двух вартавых з стрэльбамі напагатове:

— Стой! Лягай! — прарэзаў начную цішыню звонкі голас падахвіцэра Д., ведамага із сваіх асаблівых "сымпатыяў" да Немцаў.

— Halt! Hinlegen! — паўтарыў ён яшчэ грознейшым голасам.

— Hier deutsche Qendarmen! — адазваўся адзін зь іх, відаць больш цвярды.

— Hinlegen oder ich schiesse! — ужо голасам, не пакідаочым ніякага сумніву ў сур'ёзнасці ягоных намераў, зароў Д.

Як адкормленыя парсюокі, п'яныя жандармы паскочваліся ў сънег, а спалоханы конь паймчаўся з пустымі санямі. Адзін з жандармаў прарабаваў нешта выясняць, але вострае "Маўчады! Нікс фэрштэен" змусіла яго ўспакоіцца і церпяліва чакаць зъмены вартавых, каб магчы гутарыць з камандзерам варты. Пасля блізу гадзіны прывялі працьверазеўшых жандармаў на старожню.

— Дакуманты! — папрасіў ужо больш ветліва Д. Яны неахвотна выцягнулі свае паперы. Прыгледзеўшыся бліжэй паперам, Д. заявіў пратэктарскім голасам: — Nicht Partisanen. Gute Kerle. Geht nach Hause aber lieber nie mehr hier vorbeifahren^[7].

Камандзер, слухаючы на наступны дзень расказу Д. аб начным выдарэнні, ня мог не заліцца шчырым съмехам. Зразумела, не абыйшлося бяз вострай дыскусыі з акруговым начальнікам жандармэрыі. Інцыдэнт аднак апраўдаўся пільнасьцяй беларускага жаўнера ў выкананыні сваіх абавязкаў. Тым больш, што здараліся выпадкі, калі партызаны, перапронуўшыся ў нямецкія ўніформы, ужджалаі ў горад. На гэтых аргумент цяжка знайсьці адказ, але гэтае дробнае выдарэнне завайстрыла яшчэ больш суадносіны зь мясцовыші нямецкімі ўладамі.

З кожным днём усё больш узрастай давер наваградчан да свайго эскадрону. Ён стаўся для іх сымбалем беларускага войска. Сяляне не хаваліся па гумнах пры ўваходзе ў вёску жаўнераў эскадрону, як гэта яны рабілі, калі набліжалася нямецкая жандармэрыя. Беларускі жаўнер, замест рабаваць свайго селяніна, прыносіў дзесяці цукеркі, а іхных бацькоў частаваў цыгарэтай. Паволі прывыклі жыхары наваградзкае акругі адрозніваць сваіх ад чужых. Бел-чырвона-белы сцяжок на патках каўняра — гэта свае, родныя дзеци, якія ня крыгуду, а пацяшэнніе й апеку нясуць. Эскадрон стаўся асяродкам, куды звярталіся вакольныя сяляне з жалямі на паліцыю й Немцаў, просьевамі аб дапамозе пры палаходжаныні нейкай справы ў камісарыяце, ці нат з чыста прыватнымі справамі, як спрэчкі між суседзямі або, як гэта раз здарылася, у сямейных справах, калі муж у спрэчцы з сваёй жонкай ужыў "фізычны аргумент". Але ня толькі фізычнай і духовай апорай быў эскадрон для Наваградзкае Акругі. Ен стаўся прыпынішчам для ўсіх тых, хто шукаў ратунку ад бальшавіцкага ці нямецкага прасьледу. Наступны выпадак зьяўляецца адным з найбольш яскрава насыяляючых гэты бок. коратка кінуў ён у бок юнака, аб якім ужо меў кароткія інфармацыі ад дыжурнага. Калі-ж дзверы канцылярыі зачыніліся за імі: — У чыш справа? Гаварэце съмела! — дакінуў ён.

Юнак глянуў зь недаверам у бок пісара, пасля паволі перавёў позірк на дыжурнага, што стаяў за ім. Камандзер зразумеў адразу.

— Пакіньце нас самых!

Пісар з дыжурным выйшлі з канцылярыі. Пасъля аднак для нас аднаго дня зъяўляеца ў казармы эскадрону малады хлапец гадоў васемнаццаці. На маладым ягоным твары адбліся страх, змучанье й некалькі нявыспаных начэй. Цёмна-карый вочы шырака глядзяць на акружаючых яго жаўнераў. Ён напамінаў прасъледаванага дзікага казла, які пажадліва хапае паветра й шукае безнадзеяна ратунку ад перасъледуючых яго гончых сабак.

— Хачу бачыць камандзера эскадрону, — звярнуўся ён нарэшце да жаўнераў, і пасъля пэўнага перапынку дадаў, не пакідаючым ніякага сумніву ў пільнасці справы голасам: — вельмі пільна, гэта пытанье майго жыцця.

Дыжурны затэлефанаваў камандзеру. Праз некалькі хвілінаў, якія напэўна прыбыламу юнаку здаліся вякамі, пачуўся тупат каня ў галёпе і ў наступны момант дзіверы старожкі шырака адчыніліся. Камандзер ужо быў тут.

— Заходзьце ў канцылярыю, — ня было сакрэтам, што адбылося за зачыненымі дзвярыма.

Камандзер, частуючы прыбылага цыгарэтай, звярнуўся да яго больш лагодным голасам, запрашаючы расказаць спакойна аб тым, што яго сюды прывяло.

Малады хлапец быў Барыс Х. зь Дзятлава. Бацька ягоны быў адміністраторам дзяржаўскага маёнтку. Пэўнага дня Палякі звярнуліся да яго з просьбай, каб той пастараўся ўладзіць трох Палякаў на працу ў маёнтку. Паколькі аднак усе месцы былі занятыя, ён адмовіўся. Палякі пачалі дамагацца зваленнення Беларусаў, каб на іх месца ўзяць Палякаў. Ен адмовіўся зноў.

— Пожалуеш, с... с...! — гаркнуў Паляк, паказваючы воўчыя зубы спад авечай скуры.

Праз два дні прыбег да Барыса Х. перакладнік мясцовае жандармэрыі, школьні калега Барыса, шчыры беларускі патрыёт, і расказаў яму падслушаную гутарку паміж начальнікам жандармэрыі і загадчыкам Ц.Г.О.^[8], Палякам, нейкім Длубкам. Гэты апошні абвінавачваў Барыса Х. у падтрымцы партызанаў харчамі, якія ён быццам краў у маёнтку, ды, што яму ведама з пэўных крыніцаў, што Барыс Х. зъяўляеца балшавіцкім агентам і яго неабходна ліквідаваць, зразумела, дзеля дабра "новага парадку ў Эўропе". Для

абмежаванага Немца гэтага хапала, каб арыштаваць няяннага юнака і перадаць у СД. Гэта раўналася амаль расстрэлу. Пры гэтым начальніку жандармэрыі не хацелася спрачацца з Палякамі, каб ня страціць ласкі ў польскіх "дзевушэк", якія асалоджвалі "цвярдо" вайсковае жыцьцё, папхнутыя на гэты шлях ці то самай нізкаю похаццяй, ці матарыяльной нажывай, але заўсёды выконваючы загады й інструкцыі сваіх польскіх шэфоў.

— І вось я ў вас, — неяк лягчэй уздыхаючы, закончыў Барыс. — Я чуў аб вашым эскадроне. Я не хацеў шукаць ратунку ў варожых нам партызанаў, але ня хочу згінуць дарма ад нямецкае кулі. Вазьмече мяне да сябе!.. — дакінуў ён голасам, які зраджваў глыбокую трагэдью беларускай юнацкай душы. Мала старэйшы ад Барыса Х., камандзер павесіў галаву й глыбока задумаўся. Аб чым мог ён думачь у гэткі момант? Можа перад ягонымі вачыма ўстаў вобраз беларускай моладзі, вернай сваім нацыянальныш ідэалам і няучай цяжкі крыж за ўсе крыўуды гісторы... У родных лясах ненавісныя чырвоныя банды, сълепа выконваючыя загады Масквы, у гарадох і мястэчках — смаглы "лебэнсраўму" нямецкі акупант. Адзін абыае "белорусскую республіку", другі кажа "Вас чакае зямля"... Ісьці зь Немцамі супраць Масквы — капаць сабе магілу, пайсьці з Москвою і "аліянтамі" — шукаць сабе вяроўку. Сотні, тысячы, дзесяткі тысяч беларускіх юнакоў шукаюць развязкі і... часта яе не знаходзяць ды йдуць, нясьведама зьведзеныя фальшывай пропагандай, наступрач свае гібелі... Дзе ён, той ратунак?! Уратуецца адзін, а сотні гінуць ад съякаючага беларускага крывёю руکі акупанта. Народ зняможаны ўзынімае вочы да Ўсявішняга. Але ён здаецца съляпы, глухі й нямы. Ня бачыць і ня чуе. А мо адварнуўся й ня хоча пачуць голасу таго народу, які калісьці, у далёкім мінульым так геройска бараніў Ягонае Імя і Ягоную Навуку перад татарскай навалай?

Дзе вы, часы слáўных Вялікіх Князéў?!

Дзе вы, Рагвалоды, Усяславы, Вітаўты?!

Дзе вашыя магутныя палкі, што разбівалі ў пыл стальныя крыжацкія рады, што ўбівалі свой меч у брамы Масквы?

Ці ёсьць яшчэ вашы нашчадкі? Ці жыве яшчэ ваш дух у народзе?

"... На крыві ахвяраў за съятыя ідэалы народу вырастаете магутнае дрэва..."^[9]. Дзе ты, тое магутнае беларускае дрэва? Ці вырасьцеш Ты на гэтай беларускай зямлі, пранікнутай съяззамі і крывёю?... Хто дасьць на гэта адказ?... Не, не чакай адказу ад нікога, але вер, вер у гэта! Не разважаныні, але вера, не ablічэныні, але вера і толькі вера дасьць табе адказ! Моцная, нязломная вера. Яна мацней за сілу аружжа. Яна пераможа непераможнае, яна асягне недасягальнае!..

Дык верыць! Трэба верыць самому і навучыць верыць іншых. Верыць у нашую праўду, нашу будучыню, у самых сябе. Верыць у ласку Ўсемагутнага, бо яна ёсьць бязъмежнай. Верыць у Беларускі Народ і ягонае прызначэнне. Верыць у вакрошаньне слайнае мінуўшчыны!...

Камандзер паволі падняў галаву і позірк ягоны лёг на старыя муры наваградзкага замчышча. Чароўна-магутны флюід гісторыі эмануе з гэных муроў. Ён пранікае ў глыбіню беларускае душы, будзіць дзіўныя пачуцьці, улівае незразумелую сілу. Камандзер стаў перад вакном, прыцягаючы да сябе Барыса Х. і моцна съціскаючы яго за плячо, ужо голасна дадаў, нібы канчаючы свае думкі:

— Так, трэба верыць. Вось гэны замак! Гэта сымбаль нашага Народу. Ён ператрываў шмат нападаў, бураў, пажараў, але стаіць і горда глядзіць у неба. Ён магутны, ён велічны, ён непераможны! Ён дачакаецца часоў, калі залунае над Беларуссіяй бел-чырвона-белы сцяг. Так і наш народ не памрэ, пакуль будзе горда стаяць і бараніць сваіх ідэалаў...

— Бо ён магутны ... Бо ён велічны ... непераможны ... — паўтарыў, як рэха Барыс Х.

— Дыжурны! — ужо бадзёра гукнуў камандзер. — Завесьці нашага новага сябру да мундзіровага.

Барыс Х. ня быў ужо больш сумным. У яго загарэліся новыя аганькі. Камандзер з жаўнерам съціснуў руکі. Так, яны зразумелі адзін другога.

Два дні пазней, а 8 гадзіне раніцы, калі эскадрон рыхтаваўся да штодзённых заняткаў, перад казармай замітусілася група нямецкіх жандармаў, узброеная стрэльбамі і скарастрэламі, як на выезд на акцыю.

— Aufmachen! — крыкнуў на вартавога, збліжаючыся да галоўнага ўваходу, нямецкі вахтмайтар.

Вартавы спакойна папыталаў, чаго ён жадае.

— Неадкладна адчыніць! — пачуў ён у адказ, — я маю загад арыштаваць Барыса Х., які паводле дайшоўшых да нас вестак хаваецца ў вашых казармах. Ён нам ведамы, як бальшавіцкі агент, які стаіць на службе чырвоных бандытаў. Адчыніце неадкладна! — крыкнуў ён зноў, грозна паказваючы "машынкай" на дзвёры.

— Мая ня справа, ці тут хто хаваецца, ці не, але я ведаю, што тут загадвае толькі адзін чалавек — камандзер эскадрону, — адказаў вартавы крыху ўжо падэнарваваным тонам. —Verstanden, Wachtmeister? — зласціліва дакінуў ён.

У міжчасе дыжурны склаў рапарт камандзеру аб дамаганыні нямецкіх жандармаў. Камандзер у той час абгаварваў із сваімі ахвіцерамі план прадбачаных на гэты дзень заняткаў.

— Ня ўпушчаць нікога! Я зараз зыходжу наніз! — сказаў ён дыжурнаму зь нейкім дзіўным адценкам у голасе, прапускаючы слова праз заціснутыя вусны. Пры гэтым вочы ягоныя загарэліся нябачаным дагэтуль блескам.

— Lassen sie ihren... ihren Kommandanten kommen — зацінаючыся із злосці сіпей вахтмайстар.

У дзьвярох казармаў паказаўся камандзер. Ён затрымаўся на хвіліну і здаецца разглядаў ситуацыю ды разъмяркоўваў сілу. Паміж галоўным уваходам у казармы і вонкавай брамай сабраліся жаўнеры. Яны панура паглядалі праз драцяны плот і браму на сабраных за ім жандармаў і даволі нядвузначна съціскалі стрэльбы. Ситуацыя выглядала даволі сур'ёзна. Камандзер паволі падыйшоў да вонкавай брамы:

—Sie wunschen? — папытаў ён жандармаў.

— У вас у казармах схаваўся Барыс Х. зь Дзятлава. Мы маєм загад яго арыштаваць, — адказаў жандарм, паясьняючы прычыны арышту.

— Ад каго маецце загад? — запытаў камандзер.

— Ад акруговага начальніка жандармэрыі, — ужо нецерпяліва адказвае вахтмайстэр.

— Дык прымеце да Вашага і вашага акруговага начальніка ведама наступнае: Барыс Х. не хаваецца ў казармах эскадрону, а зьяўляецца жаўнерам эскадрону, як і ўсе іншыя. Арыштаваць, судзіць і караць яго, як кожнага іншага жаўнера можа толькі камандзер эскадрону і ні ў якім выпадку нямецкая жандармэрыя. Перадайце, калі ласка, гэта вашаму начальніку. — Ен сказаў гэта цьвёрдым пагамованам-зраўнаважаным голасам, і адвартаючыся плячыма да анямелых жандармаў, даў загад выходзіць на заняткі.

Жандармы, зъбянтэжаныя неспадзяным для іх і дасюль ніколі нябачаным захаваньнем "айнгайміша", няпэўна затапталіся каля брамы. На іхных тварах адбіваўся выраз чалавека, што хацеў глынуць гарачую бульбу вялікаватага абытма ды якая засела ў горле. Цераз некалькі хвілін іх ужо ня было перад брамай казармаў.

— Калі будзе тэлефон з камісарыяту, перадайце, што я на занятках і ў камісарыят прыйду каля паўдня, — сказаў камандзэр дыжурнаму і звязртаючыся да Барыса Х., які няпэўна стаяў пры дзвіярох дакінуў:

— Ня бойцеся нічога. Вы бачылі, як за вамі стаіць увесь эскадрон.

Мне няведамы далейшы паварот інцыдэнту. Камандзэр хадзіў у камісарыят. Барыс Х. застаўся ў эскадроне. Гэта была нашая першая перамога і наяўны доказ, што "Наваградзкі Эскадрон" быў незалежнай беларускай вайсковай адзінкай.

Другая частка: Эскадрон у акцыі

I.

Жыцьцё эскадрону йшло нармальнымі шляхам. Інтэнсыўныя заняткі выпаўнялі дні і тыдні. У сутнасьці бадай немагчыма разьмежаваць пэрыяд пераходу эскадрону ў акцыю ад пэрыяду вышкулу. Засяг дзеяньня пашыраўся з кожным днём усё далей ад Наваградка і, зразумела, дробныя сутычкі з партызанамі былі няухільныя. Тымчасам жыхарства Наваградчыны, а асабліва Наваградка, зжывалася із сваім эскадронам і перажывала нараўні з ягонымі камандзерамі і жаўнерамі ўсе дасягненіні ў няудачы.

Агулам наваградчане неяк спакойна глядзелі ў будучыню, дарма, што фронт з кожным днём усё больш выгінаўся на захад. На пачатку 1944 году ня было хіба ніводнага чалавека, які, цвяроза думаючы, верыў у нямецкую перамогу. На чым-жа асноўваўся тады гэны супакой наваградчан? Напэўна не на разумовым разважаньні. Гэта проста псыхалягічны мамэнт, выніклы з даверу Беларусаў да свайго жаўнера.

— Я ведаю, што Немцы вайну прайграі і за некалькі месяцаў фронт перасунецца на ўсходнія межы Нямеччыны. Але я маю нейкае ўражаньне, што падзеі абмінуць Наваградак. Чаму, сам ня ведаю... Но таму, што мы маєм тут свой эскадрон, — дадаў пасля колькіх хвілін маўчаньня адзін з урадаўцаў гарадзкое управы ў гутарцы зы мною.

Гэта вынік веры ў вадданасць беларускага жаўнера да свайго народу й Бацькаўшчыны. Гэты прыклад Наваградзкага Эскадрону, чиста беларускай вайсковай адзінкі, даверанай беларускім камандзерам, хоць маленъкай і нязначнай у вялікім нацыянальным маштабе, аднак пацвярджаў праект, настойліва падтрымоўваны галоўнакамандуючым усходнім фронтам фэльдмаршалам Браўхічам: затрымаць фронт на ўсходніх межах Беларусі й Украіны, даць ім поўную свободу арганізаваць сваё дзяржаўнае жыццё, сваю армію, памагчы ім тэхнічна, і пасля злажыць частку цяжару трывмання ўсходняга фронту на гэтых народы. Зразумела, Гітлер, які шукаў на ўсходзе Эўропы калёніяў для нямецкага народу, адкінуў гэны плян і зньяд Браўхіча із становішча галоўнакамандуючага. Гэта дзеялася ў канцы 1941 году. Не ўваходзячы глыбей у сутнасць гэтага пляну, можна аднак было цьвердзіць на маленъкім прыкладзе эскадрону, што беларуская армія, давераная сваім камандзерам, поўнасцю справілася-б із сваім адрэзкам фронту. Што-ж да партызанскаага руху, дык маём поўныя асновы на тое, каб прыпушчаць, што ў вабставінах незалежнага дзяржаўнага жыцця, ён калі й існаваў-бы, дык быў-бы вельмі абмежаваны ды поўнасцю адарваны ад шырэйшых масаў беларускага народу. Партызанскі рух у Беларусі быў вынікам спэцыфічных палітычных абставінаў, выніклых зь няведанняня нямецкімі палітычнымі дзейнікамі нацыянальнае праблемы эўрапейскага ўсходу, як таксама і іхнай палітычнай засыленасці. Поўная адсутнасць палітычнае праграмы, нялюдзкае абыходжанье зь мясцовым жыхарствам, прымусовыя вывазы на працу ў Нямеччыну, фізычнае вынішчэнне беларускага народу, адносіны да палонных, голад — гэта ўсё тыя асноўныя мамэнты, што спрычыніліся да вялізарнага росту партызанскаага руху ў Беларусі. Параштуванае партызанскае кіравецтва не знайшло-б ніякага водгуку ані сярод масаў беларускага сялянства, ані беларускай інтэлігенцыі. Гэнае кіравецтва было для беларускага народу чужым як па крыві, так і па духу. І калі-б яно наткнулася на тэрыторыі Беларусі на гатовую палітычную праграму, што задавала беларускі народ, дык наагул увесь бальшавіцкі партызанскі рух памёр-бы натуральнай съмерцяй. Сталін вельмі добра ведаў, чаго хоча беларускі народ, калі, скідаючы сваіх партызанаў, казаў ім: "Забудзьцеся, хто вы былі. Ад сяньня вы беларускія патрыёты, што змагаюцца за вызваленьне Беларускай Рэспублікі ад нямецкага акупанта". Савецкая пропаганда, кіраваная на Беларусь у беларускай мове, абыячае падняць Беларусь на ўзровень незалежнай дзяржавы з асобным міністэрствам замежных справаў. Абыцаныні дакладнага выканання параграфаў канстытуцыі аб праве выступу з Саюзу Рэспублікаў, паварот да рэлігіі, візія аграрнай рэформы — ўсё гэта аргумэнты, якія не сустрэліся зь ніякім паважным контрагумэнтам, за выняткам плякатаў: "Вас чакае зямля!" Аб гэтым ужо часткова пераканаўся беларускі селянін, бо сотні й тысячы ляглі ў зямлю ад нямецкай кулі. Беларускі актыў аднак верыў яшчэ ў перамогу здаровай палітычнай думкі нямецкіх адказных дзейнікаў. Але

мэмарыял за мэмарыялам бязь ніякіх вынікаў губляеца ў нямецкіх архівах. "Перш трэба выйграць вайну, а пасля пабачым", — быў адзіны адказ Немцаў. У іхнай праграме была толькі мэта нэгатыўная: змаганыне супраць большавізму. Поўнасьцяй адсутнічала другая і самая асноўная частка: за што.

Што да беларускага народу, дык яму ня было на каго спадзявацца. Заставалася адна надзея — гэта вера ў собскія сілы. Гэта быў адзіны мамэнт, які дамінаваў у Наваградzkім Эскадроне. Ягоныя маладыя жаўнеры былі люстрам народных пачуцьцяў. Іхная дзейнасць съветчыла аб гэтым. Дзе толькі пабываў эскадрон, усюды здабываў сэрцы Беларусаў. Сяляне пераканаўся, што ня толькі бел-чырвона-белыя съяжкі на нямецкіх уніформах эскадрону рознілі яго ад нямецкага акупанта. Пад гэтymі чужымі ўніформамі хавалася беларускае сэрца.

Жаўнеры гарэлі жаданынем шырэйшай акцыі. Яны хацелі як найхутчэй ісьціць пастаўленую мэту: стацца запраўднымі абаронцамі свайго народу. На працягу студзеня й лютага плянава рабіліся маршы ў ваколіцы Наваградка, але ўжо ў поўным баявым парадку, з набітымі кулямаётнымі стужкамі ды дыскамі.

Першая маленькая сустрэча з ворагам была ў Сяльцы, падчас ночных заняткаў. Ціхая зімовая ноч. Эскадрон бяспечна мінае Сялец. Пярэдняе забяспечэнне зынікае ў густым лесе. Дрэвы, здаецца, дрэмляць, прыкрыўшы свае галіны пухам снегу. Гэтую цішыню парушае толькі раўнамерны скрып снегу пад ногамі жаўнераў. Раптам начную цішыню праразае сухі адрывісты рогат "фінкі" і тут-же, у вадказ, некалькі паасобных стрэлаў ды ў съедзід за імі ўжо паважней адказаў "дзехцяр".

— Гэта мусіць нашы, гэта мусіць нашы, — пачуўся ціхі шэпат у радох эскадрону.

Пачуўся тупат жаўнера: пры выхадзе з лесу перадавое забяспечэнне сустрэлася з ворагам: троє саней з партызанамі. Яны ўцяклі ў кірунку Мотчы.

— Першы звяз далучыць да пярэднага забяспечэння. Кірунак Мотча. Перашукаць вёску і варочацца назад. Трэйці звяз: затрымацца ў Сяльцы і падрыхтаваць кватэры для першага. Другі звяз забяспечыць пастой.

Ізноў усё пакрыла цішыня. Стратагаў ня было ні з нашага боку, ні з боку партызанаў. Усю ноч солтыс Сяльца зь яшчэ колькі сялянамі правёў у сяброўскай гутарцы з камандзерам і жаўнерамі.

— Каб не эскадрон, дык сяньня ўначы нехта заплаціў-бы жыцьцём, а мо й я сам. Дзякую вам, хлопцы. Шкада, што ня можаце застацца даўжэй...

Першыя чатыры месяцы 1944 году былі выпаўнены падобнымі большымі ці меншымі выбегамі ў тэрэн. Ваколічныя вёскі Лагадкі, Рутка, Ваўкавічы, Куравічы, Попкава, Лазьневічы, Жданавічы, Асмолава, Каменка былі чарговымя аб'ектамі нашага эскадрону. У сакавіку паасобныя звязы выяжджалі ў паветы, дзе ў гэтым часе пад-рыхтоўвалася і праводзілася мабілізацыя ў Беларускую Краёвую Абарону, загаданую Беларускай Цэнтральнай Радай.

БЦР мела пачаткава пераняць у свае руکі цывільнае судоўніцтва, школьніцтва, і пазней адміністрацыю. Гэны твор быў вынікам нямецкіх няўдачаў на фронце і партызанскага руху, які ўсыцяж рос. Немцы думалі, што змогуць задаволіць незадаваленые беларускіх масаў гэтым "эрзацам" улады. У практицы аднак палажэнне не зъмянілася. Назначаныя на акругі Акруговыя Намеснікі ня мелі практична большага значэння, як дасюleshnія кіраунікі Самапомачы, ці Мужы Даверу. Немцы не хацелі выпускаць лейцаў з сваіх рук. Там, дзе мясцовы актыў здабыў сабе сякую-такую пазыцыю. там яе і ўтрымаў: там дзе яе ня было, не памог і гэны штучны наватвор.

Абвешчаная мабілізацыя ў БКА выклікала шмат камэнтараў. Калі ставілася пад сумлеў мэтазгоднасць фармаваныя эскадрону з гледзішча агульнага палітычнага палажэння і ў васаблівасці палажэння на франтох, дык тым больш паўставала пытаныне дамэтнасці падрываныя беларускіх масаў да згары асуджанага на няўдачу пачыну. Не на гэтым аднак месцы крытычны агляд таго перыяду ды й гэта было-б адыходам ад тэмы. Мабілізацыя была агалошаная. Набор у БКА праводзіўся па ўсіх куткох Беларусі ў засягу цывільнае ўлады. Практична яна аблікоўвалася па пунктах, неапанаваных партызанскім рухам.

Камандзер Наваградзкага Эскадрону, які спаўняў адначасова функцыі Акруговага Намесніка, у паразуменіні зъ мясцовым актывам наважыўся скарыстаць з гэтае нагоды, каб пашырыць эскадрон да валічыні баталёну. З гэтай мэтай былі адкамандыраваныя на паветы, а найменна ў Любчу й Карэлічы, паасобныя звязы ці групы дзеля выбару лепшага элемэнту ў батальён, а таксама дзеля забясьпечаныя ходу мабілізацыі. У Любчу было адкамандавана каля 30 жаўнераў на чале з лейтэнантам К. У ліку падахвіцэраў быў таксама Д., малады, палкі й энэргічны жаўнер, што выйшаў з кадраў наваградзкага сэмінары. Партызаны даволі часта непакоілі ваколічныя вёскі. Апошнім часам яны сыстэматычна грабілі Падзагор'е, Воўкаразь і нат Далятычы. Мясцовая паліцыя й нямецкая жандармэрыя

запрапанавалі лейт. К. супольную акцыю. Ня надта ахвотна ехалі эскадроннаўцы на супольную акцыю, асабліва з гэтымі апошнімі, але пусьціць іх самых, дык наробяць яшчэ больш шкоды, чымся карысьці.

Лейт. К. дае сваю згоду. Распрацоўваецца супольны плян дзеяньня. Аб'ект: Воўкаразь. Наш звяз з пайшоў дарогай на Загор'е, паліцыя й жандары на Далятычы. Кантакт мелі навязаць на вышыні зарасьляў на ўзгорку, на паўночны заход ад Загор'я. Ужо ў Загор'і чуліся стрэлы. Паліцыя ўвязалася ў бой з партызанамі. Наш звяз, мінуўшы вёску, разгарнуўся ў баявы парадак да наступу.

— Паадзіночна скокамі наперад маарш! — пакацілася па лініі. Спраўна пасоўваўся ланцуг эскадроннаўцаў наперад. Стрэлы з боку ворага пачалі радзець. Было відаць, як партызаны адзін па адным зьнікалі за ўзгоркам.

— На ўзгорак бягом маарш! ...Прыгнуўшыся, з заціснутымі стрэльбамі ў руках, рынуліся эскадроннаўцы на ўзгорак. Партызаны ў міжчасе хаваліся ў забудовах Воўкаразі. Звяз хутка дасягнуў вёску. Партызаны зьніклі ў ляску за вёскай. Далейшая пагоня была бессанскоўнай.

— Рукі ўгару! — пачулася раптам на адным панадворку. З-за хаты паказаўся партызан з паднятymі рукамі, а за ім двух нашых жаўнероў. У міжчасе ўвайшлі ў вёску Немцы й любчанская паліцыя.

Усе сталі вакол камандзера звязу, які выпытваў палоннага.

— Скуль ты?

— З Бору, — паў адказ.

— Чаму пайшоў у партызаны? — пытаў далей лейтэнант.

— Падчас апошняе акцыі Немцы спалілі вёску. Шмат пастралялі цывільнага жыхарства, якое нічога супольнага з партызанамі ня мела. Іншых забралі на працу ў Нямеччыну, а некаторым удалося ўцячы ў лес. Я быў паміж гэтых апошніх.

Вакол запала глыбокае маўчанье.

— Я не бальшавік, — нясымела пачаў зноў палонны, — я быў першы, які супрацівіўся калектывізацыі. Я ненавіджу бальшавікоў, але хто дасьць мне сяньня ахову? Усяроўна прыходзіцца гінуць. Толькі ня мучце, — папрасіў ён глуха.

У міжчасе прыбліжыўся вахтмайстар зь любчанскай жандармэрыі.

— Ah, Gefangener, gut, gut,^[1] хлопцы. Давай яго сюды, мы зь ім расправімся.

У лейтэнанта загарэліся вочы.

— Падахвіцэр Д., — гукнуў ён, — адкажы вахтмайстру!

Падахвіцэр Д., відаць зь вялікай натугай, але стрымана пайнфармаваў, што гэта палонны не жандармэрыі, а наш, ды што мы маем асобныя інструкцыі адносна абы-ходжанья з палоннымі. — Гэта наш палонны і мы зробім зь ім, што нам спадабаецца, — закончыў ён цвёрда.

— Was werden sie denn mit ihm tun?^[2]

— Павесім за..., — весела ўжо адказаў Д.

— О, гут, гут, — задаволена адказаў Немец. У міжчасе лейтэнант працягваў гутарку з палонным.

— Мы ня Немцы, — казаў ён, — мы беларускія жаўнеры. Палонных не расстрэльваем. Мы не змагаемся супраць беларускага народу. Нашая мэта, гэта вольная ад усіх акупантаў Беларусь. Перадумай аб гэтым, раскажы сваім сябром. Шлях да нас для цябе заўсёды адчынены. Ідзі з Богам. Але памятай, каб твая рука ніколі не паднялася супраць твойго брата-Беларуса. Ідзі!

Палонны не разумеў. Ён нясымела адступаў назад, паглядаючи неспакойна ўбок Немцаў. Ён ня верыў сваім вушам. Пот сыцякаў па ягоным твары. Раптам ён кінуўся бегчы, і па нейкім часе зынік у бліжэйшых кустох. Гэтай сцэне прыглядаліся жыхары вёскі, якіх у міжчасе загадаў сагнаць вахтмайстар. Бяз слова прыглядваліся яны. Вахтмайстараў твар набег крывёй.

— Sofort das Dorf abbrennen. Hier sind alle Partisanen. Anstekken^[3], — зароў ён дзікім голасам.

Падахвіцэр Д., схапіўшы вахтмайстра за грудзі, выціснуў цераз съцятыя вусны:

— Ня ты будаваў і ня ты спадіш. Zurrucktreten, oder ich schiesse![⁴] — дадаў ён па-нямецку тонам, які ўжо не пакідаў ніякага сумлеву што да далейшых кансэkvэнцыяў. Пасьля хутка адскочыў узад і адцягнуўшы ручку "дзехцяра", накіраваў рулю ўбок Немцаў. Грозна заляскалі замкі эскадранаўцаў. Аргумэнт здаваўся дастаткова пераконвальным. Немцы й паліцыя паволі аддаляліся ў бок Любчы. Неяк дзіўна ціха стала на вуліцы вёскі. Жыхары глядзелі на сваіх жаўнерай шырокі адчыненымі вачымі. Раптам з грамады пачуўся плач жанчыны. Плач гора й шчасьця. Плач беларускай маці: "Сынкі мае, вы-ж нашы дзеткі, вы-ж нашы збаўцы..." Далейшыя словаў ўтапіліся ў вагульной мітусьні. Сяляне абдымалі жаўнерай. Зь іхных вачэй звязала радасць і шчасьце. Нашага лейтэнанта яны на руках унесцілі ў хату.

II.

Аднэй сакавіковай раніцы прыйшла ў Наваградак навіна, што Палякі перайшлі Нёман і занялі шклянную гуту ў Бярозаўцы. Гэта была першая паважная акцыя польскіх партызанаў зь Лідчыны ў Наваградзкай Акрузе. Тут трэба даць колькі словаў паясьнення адносна польскага партызанскага руху ў тых ваколіцах. Пачатак польскага руху датуецца прыблізна з пачатку 1942 году. Асноўнай ягонай базай была якраз Лідчына. Жыхарства Лідчыны ў сваёй аснове амаль стопрацэнтна беларускае, ня лічачы невялікое колькасці асаднікаў і быльых польскіх урадаўцаў, насланых польскім урадам у часе існаванья польскае дзяржавы. Жыхарства гутарыць прыгожай беларускай мовай і не зважаючы на надлюдзкія палянізатарскія выслікі польскага ўраду, яно засталося ў сваёй аснове беларускае. Аднак дзяякуючы таму, што ў пераважальнай балышыні было яно каталіцкага веравызнаныя, польскія съвятары мелі тут шырокое поле дзеяння. Выкарыстоўваючы свой духоўны сан і глыбокую традыцыйную рэлігійнасць беларускага народу, яны вязалі паняцьце веравызнаныя з нацыянальнасцю. Зразумела, гэная акцыя не закранала съведамай часткі беларускай інтэлігенцыі, якая бачыла ўсю пэрфіднасць тактыкі польскага клеру, але сярод шырэйшых масаў гэта пакінула ці малы сълед. Тыя нешматлікія беларускія каталіцкія съвятары, якім нейкім цудам удалося здабыць съвятарскі сан, залежалі ад польскай каталіцкай герархіі, якая пры першай праяве нацыянальнай дзейнасці гэткага съвятара высыгала яго ў польскія асяродкі.

Вось гэная акцыя польскага клеру і падрыхтавала падатны грунт для польскіх партызанаў у Лідчыне. У часе нямецкае акупацыі Палякі захапілі ўсе ключавыя адміністрацыйныя і гаспадарскія становішчы. Яны абставілі Немцаў сваімі перакладнікамі, заснавалі польскія школы. Касцёлы сталіся асяродкамі польскай акцыі. Беларускія патрыёты прадстаўляліся Палякамі як камуністыя, былі пераследаваныя нямецкім СД. Наваградзкая Акруга старалася дапамагаць у меру магчымасцяў беларускаму актыву Ліды,

высылаючы туды першым чынам маладых настаўнікаў. Трэба адцеміць, што яны прарабілі там вялізарную нацыянальную працу. Нельга не адцеміць той фізычнай і духовай апоры для Беларусаў Лідчыны, якую ім даў чыгуначны баталён, зарганізаваны ў Наваградку капітанам Сажычам, ды высланы ў Ліду. Зразумела, што насельніцтва Наваградзкае Акругі зь непакоем сачыла за падзеямі ў Лідчыне. Кажны новы атэнтат Палякаў на беларускі актыў выклікаў хвалю абурэння й жаданьне помсты. Змаганье аднак было тым цяжэйшае, што пачынаючы ад канца 1943 году польскія партызаны зъмянілі тактыку й спынілі змаганье супраць Немцаў, дамовіўшыся з апошнімі на супольную акцыю супраць чырвоных партызанаў. Немцы давалі ім зброю, амуніцыю й уніформы, а таксама пакрывалі іх крымінальныя вычыны ў дачыненіні да беларускага жыхарства.

Зусім зразумела, што заняцьце шклянай гуты ў Бярозаўцы Палякамі выклікала абурэнне сярод наваградчан. Жаўнеры эскадрону дамагаліся неадкладнага дзеяньня. Гульня Немцаў была тут ясная: Палякі занялі гуту із згодай нямецкіх уладаў, якім залежала адначасна аслабіць эскадрон.

Для эскадрону сутычка з добра ўзброенымі Палякамі, нат пераможная, была нявыгадная. Аднак пакінуць Палякаў на "сваёй" тэрыторыі было абсолютна недапушчальна. На нарадзе камандзераў звязаў з камандзерам эскадрону было пастановлены здабыць гуту, але раней папрабаваць прымусіць Палякаў пакінуць гуту бяз бою. Каманду пераняў ст. лейт. С. Цэлы дзень кіпела рыхтоўля да маршу. Папаўняліся стужкі "максімаў", набіваліся дыскі "дзехцяроў". На сувітаныні эскадрон выйшаў у паход. Каля паўдня перад жаўнерамі зарысаваліся коміны гуты, а на найвышэйшай зь іх вісеў польскі сцяг. Заціснуліся рукі на стрэльбах.

Звязы занялі вызначаныя пазыцыі. Мінамёты і на той час адзіная супрацьпанцырная гармата з гатовай да бою абслугай чакалі на загад каб пачаць бой.

Ст. лейтэнант С. меў гатовы плян. Ліст да камандзера польскага аддзелу ляжаў у ягонай кішані. У ім было сформуляванае ўльтыматыўнае дамаганье неадкладнага адступу Палякаў за Нёман. С. падклікаў аднаго селяніна і даручыў яму перадаць ліст собскаручна камандзеру польскага аддзелу. Палякам было дадзена дзьве гадзіны часу. Камандзер глянуў на гадзіннік. Ройна поўдзень. Ён дапісаў нешта ў ліст, заклеіў і перадаў селяніну. За некалькі часінаў той ужо быў каля першых забудоваў вёскі. Два польскія жаўнеры выскочылі з-за хаты насупраць яго і неўзабаве зыніклі ў забудовах.

Памаленьку пасоўваецца стрэлка гадзінніка. Жаўнеры гараць нецерпялівасцяй. Ніхто ня верыць у мірнае палаходжанье канфлікту. У

іхных вачох устаюць постаці дзесяткаў і сотняў забітых беларускіх патрыётаў. Тыпічны праяў рыцарскасці польскіх партызанаў: данос у СД або куля ў плечы.

Стрэлка мінае першую гадзіну. Камандзеры звязаў маюць апошнюю нараду з С.

— Пачынаем пунктуальна ў дзьве гадзіны. Другі звяз павінен заняць як найхутчэй мост цераз Нёман. Пакінуць адну дружыну і атакаваць Бярозаўку з паўночнага боку. Трэйці звяз пад прыкрыццём мінамётаў і цяжкіх кулямётаў зойме першыя забудовы. Першы звяз у рэзэрве. На белую ракету заняць першыя забудовы ўправа ад гуты! — палі апошнія слова С.

Гадзіна 1,45. На дарозе паказваецца постаць селяніна. Адначасна польскі съцяг на коміне гуты паволі апушчаецца. За некалькі часін камандзер трymае ліст у руках:

Палякі пастанавілі адступіць за Нёман. Роўна а 2-й гадзіне эскадрон увайшоў баявым парадкам у гуту. Тэлефанічная сувязь з Наваградкам была навязана неадкладна. І паплыла па дроце радасная вестка аб бяскрывавай перамозе эскадрону. Маланкай разънеслася вестка па Наваградку. Ягоныя жыхары ўспрынялі яе з энтузіазмам.

”Малайцы хлопцы. Палякі здрэйфілі. Гэта ім не з-за вугла страляць. Эх, брат, каб такіх эскадрончыкаў з сотні ў Беларусь. Сыпрылі-б і белых і чырвоных, ды й Немцы йначай засыпвалі-б”. Гэтым вечарам падобныя гутаркі чуліся бадай у кожнай беларускай хаце. Тымчасам эскадрон заняў гуту. На комін усьцярэбліваецца жаўнер. За колькі часінаў разгарнуўся на ветры бел-чырвона-белы съцяг і залунаў у праменінях сонца. Як на каманду вырвалася з маладых грудзей ”Мы выйдзем шчыльнымі радамі...” і падхоплене ветрам панялося далёка за Нёман. Дзесь зь бесканцовасці пачулася рэха: ”...у крывавых мukах мы адродзім жыццё Рэспублікі свае ...”

На наступны дзень Палякі прыслалі дэлегацыю з прапановаю наладжанья сустрэчы камандзераў польскіх партызанскіх аддзелаў у Лідчыне з ахвіцэрамі эскадрону. Як месца сустрэчы, яны запрапанавалі адзін хутар каля двух кіляметраў ад Бярозаўкі. З кожнага боку будзе трох дэлегатаў. Адны й другія павінны забавязацца прыйсці бяз эскорты і толькі з бакавой зброяй. Мэта сустрэчы: шуканыне паразуменія між двумя бакамі ў супольным змаганьні супроты чырвоных партызанаў. Ст. лейт. С. пасьля кароткае нарады даў сваю згоду. Трэба сказаць, што пры наяве ведамых падступных мэтадаў Палякаў, такая сустрэча была больш чым ризыкоўная і вымагала вялікай адвагі нашых камандзераў. Ст. лейт. С. у таварыстве

лейт. М. і падахвіц. У. роўна а дванаццатай гадзіне выйшаў на ўмоўлене месца сустрэчы. Дзьве дружыны ў поўнай баёвай гатоўнасці былі вызначаны на ўсялякую непрадбачаную эвэнтуальнасць. На хутары сустрэў нашых камандзераў маёр Рогэр (так ён прынамся прадставіўся). Перад быстрым аднак вокам падахвіцэра У. не скаваўся аддзел польскіх партызанаў у сіле каля 30-х чалавек, што залёг ў кустах мэтраў 300 ад хутару. Ён пайнфармаваў аб гэтым камандзераў. Маёр Рогэр, зразумеўшы сказанае, зрабіў выгляд, што ён аб гэтым нічога ня ведаў, і што гэтыя жаўнеры апыніліся там без ягонага ведама. Ім ён даў загад неадкладна пакінуць раён хутару.

Атмасфера была даволі напружаная. Паміма добрага абedu і самагону, гутарка ня клеілася. Нашы адмовіліся піць. Нарэшце Палякі прыступілі да справы. Пасьля доўгага ўступу аб міжнароднай сытуацыі ды няўхільным прыходзе бальшавікоў, яны імкнуліся пераканаць, што польскі лёнданскі ўрад будзе мець дастаткова ўпłyvaў на міжнародныя падзеі, каб захаваць Польшчу незалежнай дзяржавай у старых межах ды што для Беларусаў адзіны выхад — гэта супрацоўніцтва цяпер з Палякамі. Гэта будзе дастаткова ацэнена апошнімі, і ў будучыні належна ўзнагароджана ў шырэйшым нацыянальным маштабе. На вуснах С. паявілася дабратлівая нядвузначная ўсьмешка.

— За нашон вольносьць і вашон, ня так? — папытаў ён.

— Як сен цешэн жэ пан мне зрозумял, власьне о то ходзі, — ускрыкнуў радасна маёр, пасьпяшаўшыся з выснавамі.

— Вось у гэтым і справа, — ужо паважна адказаў С. — Нельга ашукваць два разы на ту ю самую прынаду. Гэта не бярэ. Зрэштай такога характару гутаркі павінны весыціся ў дзяржаўным маштабе. Вашу вольносьць мы пазналі і нацешыліся ёю дастаткова за дваццаць гадоў вашага панаваньня. Маєм годзе. Пррапаную гутарыць больш аб нашых лякальных справах. Мне ведама, што вы атрымоўваецце зброю ад Немцаў. Мы таксама. Мы змагаемся супраць чырвоных партызанаў. Вы ад некаторага часу таксама павярнулі зброю супраць бальшавікоў. Але ёсьць адно "але": вы змагаецца першым чынам супраць Беларусаў, вынішчаючы нацыянальна съведамы элемэнт, які ў канчальным выпадку таксама як і вы змагаецца супраць бальшавікоў. Не за Немцаў, але за лепшую будучыню свайго народу. Нашая мэта — незалежная Беларусь. Зразумела, што пажадана, каб нашыя народы жылі ў добрасуседзкіх дачыненіях, але дзеля гэтага трэба ўжо сяньня палажыць да гэтага асновы. Вашая праступная тактыка адносна Беларусаў у Лідзкай акрузе ў ніякім выпадку ня спрыяе гэтай мэце. Дайце выясняненьні што да забойстваў Беларусаў.

Маёр быў выразна занепакоены.

— Бачыце, цяжка ўтрымаць дысцыпліну ў партызанскім жыцьці. Гэта былі выпадкі, зробленыя бязь ведама галоўнага камандаванья. Вы разумееце, што існуюць паасобныя нездысцыплінаваныя банды, і нам цяжка мець над імі кантролю. Але ў нас ёсьць загад не чапаць беларускага насельніцтва. Вы павінны гэта зразумець...

— Так, я добра разумею і раблю з гэтага адпаведны выснаў: нельга дагаворвацца аб супольнай акцыі з камандзерамі, якія ня маюць аўтарытэту над сваімі жаўнерамі. З майго боку наступная прапанова: вы павінны неадкладна спыніць тэрарыстычную акцыю супраць беларускага актыву. Даём вам час да перакананья нас у вашых добрых намерах. Пропаную пасъля аднаго месяца сустрэцца зноў. У выпадку аднак, калі тэрарыстычная акцыя паўторыцца, мы будзем змушаны адказаць тэрорам на тэрор і пачнем сыстэматычную акцыю вынішчанья Палякаў на тэрыторыі Наваградзкае Акругі. Я скончыў. Развітваючыся, С. дадаў: — Пропаную Вам да сяньня вечара вывесыці ўсе вашы аддзелы за Нёман, каб ухіліцца ад непатрэбных сутычак.

Увечары нашая дэлегацыя, расказваючы аб сустрэчы, знайшла поўную падтрымку ў занятым у гутарках з Палякамі становішчы.

Месяцы сакавік і красавік у вялікай меры былі прысьвечаны коннаму вышкалу жаўнераў. Эскадрон атрымаў коні ў палаўніне сакавіка. Вышкалам заняўся лейт. Д-а, добры кавалерыст, які задзіўляў нас усіх сваімі вычынамі на кані. Гэта быў незраўнаны жаўнер. Перад уступленнем у эскадрон ён быў кіраўніком карэліцкай паліцыі і адзначыўся ў баёх з партызанамі. Колькі разоў ранены, ён рабіў уражаныне чалавека, якога кулі не бяруць, бо ніразу пасъля раненія, нат паважнага, не пайшоў у больніцу, Ён ведаў сабе цану і таму канфлікт зь мясцовай жандармэрыяй, якой падлягала паліцыя, быў няўхільны. Пасъля аднэй вострай дыскусіі, у якой яго абрэзіў жандар, ён не паўстрымаўся, і выцяў яго па твары, і каб не сабры, застрэліў-бы яго на месцы. Пасъля гэтага факту быў арыштаваны й вывезены ў наваградзкую турму, скуль уступіў у эскадрон.

III.

Набліжаўся 25 Сакавік. На гэны дзень была вызначаная прысяга. Дзьве сястры М-а, аднаго з эскадронаўцаў, зрабілі прыгожы съцяг з вышытай Пагоняй і гэрбам Наваградка. На чорным трохкутніку пры дрэўцы надпіс: Першы Беларускі Эскадрон.

Наваградак рыхтуеца да вялікай урачыстасці — прысягі. Лейт. Д-а інтэнсыўна рыхтуе маладых кавалерыстых. Ён хоча, каб прынамся адзін звяз з выступіў конна.

25 Сакавік. У Наваградку съяточны настрой. На галоўны пляц выходзяць калёны сэмінарыстых, прагімназіі, паліцыі, беларускага батальёну пад нямецкай камандай. Таксама ў жыхарства гораду масава накіроўваецца на наваградзкі рынак. Эскадрон выстраіўся на Горадзенскай вуліцы да параднага маршу. Загучэлі гукі вайсковага маршу. Падае каманда. На чале калёны съцяг эскадрону, на які будуць складаць прысягу маладыя жаўнеры. Парадны марш вядзе сам камандзер эскадрону. Звяз за звязам, роўным крокам набліжаецца эскадрон да трывуны. Камандзер узыходзіць на трывуну, на якой ужо знаходзяцца адказныя беларускія кіраўнікі ды прадстаўнікі нямецкіх уладаў. Гукі музыкі заглушаюцца волескамі ѹ спонтанічнай маніфэстацыі сымпатыі наваградчан да эскадрону.

Эскадрон выстраіўся перад трывунай у рады да прысягі. Перад ім съцяг эскадрону. Штандаровая тройка, трох рослых юнакоў, стаіць фронтам да эскадрону. З радоў выступае трох жаўнераў — па адным ад кожнага звязу. Падае каманда:

— Да прысягі!

З адкрытай галавой і горда паднятым чалом, із съмелым і ясным позіркам стаяць жаўнеры. Паважны настрой аўтаматычна перадаецца і прысутным. Усе здымаюць шапкі і сканцэнтравана чакаюць урачыстага мамэнту. "Прысягаю..." "Прысягаю, як рэхам паўтарылі жаўнеры, — у імя Бога верна служыць свайму народу й Бацькаўшчыне". Звонка гучаць слова прысягі з вуснаў жаўнераў. У левай руцэ палатно съцягу, правай трох пальцы паднятыя ў гару. Гэны дзень застанецца заўсёды жыгвы ў успамінах кожнага, хто яго перажываў.

Настаніцкая сэмінарыя запрасіла эскадрон на ўрачыстую акадэмію. Былыя вучні — сяньняшнія жаўнеры, настанікі, сяньняшнія вучні і прышлія жаўнеры — усё гэта сцэмэнтавалася ў вадну неразлучную сям'ю, споеную аднай ідэяй, заключанай у сымболіцы Акту 25 Сакавіка.

IV.

Па паветах мабілізацыя ў поўным разгары. У Карэлічы быў высланы падахвіцэр М. — былы студэнт права віленскага ўніверсітэту, зь дзівюма дружынамі дзеля аховы забясьпечання спраўнага ходу і выбару жаўнераў у плянаваны батальён. Аднаго дня кіраўнік павету паведаміў М., што ў вёсцы Красна партызаны перашкаджаюць людзям прадстаўляцца перад

мабілізацыйнай камісіяй. М. хутка выстраіў сваю групу й накіраваўся ў бок Краснае. Партызаны зрабілі засаду ў першых забудовах. Падпусьціўшы групу М. на 50 мэтраў ад вёскі, яны адчынілі па іх густы агонь. Эскадронайцы ўпалі на зямлю. Гладкае поле. Ніякіх магчымасцяў прыкрыцца. Наш "дзеҳцяр" хутка адказаў, але шансы былі няроўныя. Партызаны ў добрым прыкрыцці, нашы ў чыстым полі М. хутка ар'ентуеца ў сітуацыі. Праз траскатню стрэлаў чуваць ягоны голас: "Падрыхтаваць гранаты!" А пасля колькі хвілінаў: "У вёску бягом маарш!.." Падарваўся сам і за ім ягоная група. Раптам зваліўся, падняўся зноў, вышусьціў з правай рукі "фінку", скапіў у левую пісталет, зноў паміж першых. Агонь ворага съціх. Нашыя занялі вёску, людзі маглі свабодна йсьці ў Карэлічы.

— Перамаглі, хлопцы. Слаўна было, — съмяючыся казаў М. І толькі цяпер жаўнеры заўважылі, што ён быў ранены ў плячук. З рукава съякала кроў. Ён стараўся трymацца на нагах, але хутка асунуўся. Зрабілі правізарычныя насілкі, знайшлі воз і адвезьлі свайго камандзера ў Карэлічы, а адтуль у Наваградак. Рана выдавалася нецяжкая, але пры адсутнасці адпаведных лекаў хутка наступіла за ражэнъне крыві і М. памёр у Наваградзкай больніцы. Першая ахвяра эскадрону на аўтар Бацькаўшчыны.

Пахіліўся штандар. Труна апусьцілася ў магілу. Цішыню прарэзalі тры разьвітальныя сальвы. Эскадрон разьвітваўся із сваім сябрам. Глуха грукацела зямля аб труну. Гэны гук ўпіваўся ў сэрцы сяброў. Яшчэ адна, але ўжо ціхая прысяга — памсьціць свайго сябру. Вырасла новая магілка на вайсковых могілках Наваградка. "...На крыві народу вырасце магутнае дрэва..." І гэтае дрэва будзе звацца Беларуская Сувэрэнная Дзяржава.

Неяк у гэты дзень завітаў у эскадрон барон фон Энгэльгард — Немец з Латвіі. Ён вырас сярод Беларусаў і палюбіў іх. Ягоныя пробеларускія сымпатыі выразна прабіваюцца ў ягоной кнізе "Weißruthenien", якое карэкту ён рабіў якраз у гэтым часе. Ён любіў эскадрон і быў ягоным частым госьцем. У гэты дзень ён быў прыгнечаны паховінамі М. Гутарылася на розныя тэмы і зразумела скончылася тэмай змаганьня з партызанамі. Раптам, звязртаючыся да камандзера эскадрону, ён сказаў:

— Я маю добры плян змаганьня з партызанамі. Гэтую праблему можна ліквідаваць добра й хутка.

Позіркі прысутных падняліся на яго.

— Сабраць усіх Немцаў на акупаванай тэрыторыі Беларусі, палавіну расстраляць, а палавіну выслучаць на фронт. А на іх месца паставіць Беларусаў, — выпаліў ён злосным тонам. Пры гэтым устаў і выйшаў.

Нас ня трэба было пераконваць у праўдзе ягоных словаў. Гэта была ідэя, за якую ён у 1941 годзе змагаўся ў Міністэрстве Ўсходніх Справаў, дамагаючыся шырэйшай аўтаноміі аж да незалежнасці для Беларусі. За гэта заплаціў ён сваім становішчам і быў пераведзены ў Наваградак на становішча звычайнага лясьніка.

V.

У міжчасе йшла падрыхтоўка да фармавання батальёну. Немцы звольнілі бытыв польскія кашары ў Скрыдлеве. Камандзер эскадрону падбіраў афіцэрскія кадры. Вялікай дапамогай у гэтым часе быў капітан б. царскай арміі Ф. Родзька. Ён фактычна пераняў на сябе абавязкі заступніка акруговага намесніка, якім быў Рагуля, і да гэтага чыста адміністрацыйныя справы плянаванага батальёну.

Адносіны паміж Немцамі і эскадронам нацягваліся штораз больш. Немцы выпрабоўвалі розныя спосабы, каб скампрамітаваць камандзера эскадрону ў вачох Генэральнага Камісара, якому беспасярэдня эскадрон быў падпарадкованы. Яны ведалі, што камандзер эскадрону мае контакты з некаторымі партызанскімі аддзеламі, але ня мелі довадаў. А контакты былі. Прыкладам зь Віктарам, камандзерам паважнага партызанскаага аддзелу. Віктар быў лейтэнант савецкай арміі, які пасъля ўцёкаў бальшавікоў з Беларусі застаўся працаўца ў вёсцы Багудзенка ў Г. Ён быў Беларус з Смаленшчыны і моцна ненавідзеў бальшавікоў. Калі-ж Немцы пачалі заганяць у лягеры ўсіх бытых палонных, ён разам зь іншымі апыніўся ў лесе. Пачаткова пасыўныя, пасъля арганізаваныя парашутаванымі камандзерамі, ня маючы іншага выхаду, яны паддаліся савецкаму камандаванню. Віктар меў аддзел сілай каля 300 чалавек. Адзначаўся ён вялікай рыцарскасцю ў вадносінах да ваколічных жыхароў і ня было выпадку, каб ягоны аддзёл грабіў ці забіваў безбароннае цывільнае жыхарства. На перамовы зь ім была высланая сэмінарыстка Г. Была вызначаная асабістая сустрэча дзеля плянавання супольнае акцыі. Аднак гэтыя перамовы праніклі да партызанскаага штабу і Віктар быў пачаткова перанесены ў іншыя ваколіцы, а пасъля расстряляны партызанамі.

Аднаго дня камандзер эскадрону застаў у сваім памешканні былога вучня сэмінарыі Г-а, які лічыўся загублены ад пэўнага часу. Вось гэны вучань прынёс ліст ад аднаго зь ведамых партызанскіх аддзелаў з рознымі нявіннымі прапановамі, дамагаючыся неадкладнага пісьмовага адказу. Камандзер аднак адмовіўся даць пісьмовы адказ, просічы перадаць, што ён згодны сустрэцца, але аб часе і месцы паведаміць сваечасова. Колькі тыдняў пасъля аказалася, што ліст быў высланы не партызанамі, а лідзкім СД у

паразуменыні з наваградзкай жандармэрыяй. Яны спадзяваліся мець пісьмовы адказ, наяўны довад контакту з партызанамі.

Тымчасам вышкал эскадрону пасоўваўся шпарка наперад. Цяжкавата прыходзілася часам пасъля цэ-адзённых заняткаў на кані. Партызаны-ж з кожным днём усё больш правакавалі эскадрон. Не абыходзілася і без дацінкаў, скіраваных пад адрысам камандзера і ягоных маладых сяброў. Аднаго дня, калі вучні сэмінарыі варочаліся з Карэлічай у Наваградак, іх перахапілі партызаны з аддзелу слайна Міцькі. Яны цікавіліся сілай і ўзбраенем эскадрону. Пасъля Міцька прасіў перадаць камандзеру эскадрона, каб ён перад тым, як сустрэцца ў баі зь ім, выцер малако з вуснаў і прыдбаў лішнюю зъмену хусыця. Ня доўга яму прыйшлося чакаць на гэтую сустрэчу.

VI.

У канцы красавіка эскадрон атрымаў новы транспарт амуніцыі і папаўненне зброяй. У паветры вычувалася шырэйшая акцыя. Настрой эскадрону падняўся. 27 красавіка цэлы дзень йшла інтэнсыўная падрыхтоўка да даўжэйшага маршу. Куды, На як доўга? — Ніхто ня ведаў. Нарэшце доўгачаканы дзень. Ураныні 28-га красавіка грукат конскіх капытоў разбудзіў наваградчан. Заспаныя твары паказваліся ў вокнах. Жаўнеры ім прыветліва махалі рукамі. Усе яны знаёмыя, родныя, блізкія сэрцу жаўнераў.

— Эскадрон выходзіць на акцыю, — казалі адзін другому.

— З Богам, хлопцы, вяртайцеся зь перамогай! — кідалі яны ўздағон эскадрону.

Эскадрон накіраваўся на Баранавіцкую вуліцу. Мінае апошнія хаты гораду. За Кораставам камандзер заклікаў да сябе камандзераў звязаў і дружынаў.

— Першы этап: Гарадышча. Там начуем. Найбольш небяспечны адрэзак сяньняшняга этапу, гэта Сьвітазь. Уехаўшы ў Сьвітазянскі лес, пярэдніе забяспечаныне перашкуае дакладна лес углыб. Пільна забяспечыць бакі. Не забывайцеся, што фронту няма. Мы ўваходзім у чыста партызанскі раён.

Камандзеры вярнуліся да сваіх звязаў і дружынаў. Хуткім трухтам адна дружына высунулася наперад. Зь ёю лейт. Д-а — з такім забяспечанынем страху няма. Эскадрон крануўся зь месца. Спакойна, бязь ніякага інцыдэнту даехалі да Валаўкі. Ужо пярэдніе забяспечаныне выехала на горку пад валяўскую царкву, мінула яе. Адзін з жаўнераў застаўся, а пры ім нейкі

дзядок. Калі камандзэр зраўнаўся зь ім, жаўнер склаў рапарт, што гэты дзядок хоча бачыць камандзера. Камандзэр прыблізіўся да старога.

— У чым справа, бацька?

— Не забівайце мяне толькі, я нічога не вінаваты. Мне даручылі партызаны перадаць вам вось гэты ліст, — сказаў дрыжачым ад страху голасам стары.

Камандзэр уважліва прачытаў ліст. Пасля голасна засъмяяўся і сказаў старому:

— Перадай партызанам, што мы ня ў іхны тэрэн едзем, а ў свой собскі. Калі-ж нам стануць на дарозе, дык зумеем маскоўскіх валашугаў прыняць з дарогі.

Як пасля выявілася, партызаны перасьцерагалі эскадрон перад уваходжаньнем у іхныя раёны. На нікога гэта не зрабіла нікага ўражаньня. Эскадрон прадаўжаў свой марш. Здалёк на гарызонце зарысаваўся цёмнай лініяй сьвітазянскі лес.

Эскадрон у акцыі (Працяг1)

VII.

У радох эскадрону заціхлі гутаркі. Кажны дакладна ўяўляў небяспеку, што чакала іх наперадзе. Шаса парасла зельлем: даўно ўжо гэтая територыя лічылася партызанскай і толькі добра ўзброеная "Geleitzug" наважваліся часамі яе праяжджаць.

З правага боку збліжаўся выцягнутым галёпам ганец.

— Два партызанскія конныя патрулі пасоўваюцца паралельна да нас і накіроўваюцца ў сьвітазянскі лес, — адраптараваў ён камандзеру.

— Ня ўвязвацца ў бой з дробнымі аддзеламі. Пры ўваходзе ў лес зьменшыць адлегласць да зрокавага контакту з эскадронам, — загадаў той.

Было відавочна, што ён не хацеў увязваць эскадрону ў бой. Мэтай гэтага маршу ня была баёвая акцыя, а хутчэй дэманстрацыя сілы ды ўзыняцьце маралі жыхарства, запужанага як Немцамі, так і бальшавіцкім партызанамі. І вось, ня гледзячы на даволі нахабныя правакацыі з боку партызанскіх патрулёў, з нашага боку ня паў ніводзін стрэл. Тымчасам пярэдняя ахова

збліжалася да лесу. Камандзер павольна апусьціў руку, і эскадрон затрымаўся.

— З ко-о-оней! — пачулася каманда. — Кулямёты на стачовішчы! Замітусіўся эскадрон. Неўзабаве коні былі адведзеныя ў бясьпечнае месца, і эскадронаўцы ляжалі на вагнавых становішчах.

Пярэдняя ахова схавалася ў лесе. Зьніклі таксама й бакавыя, заглыбіўшыся ў гушчу сьвітазянская бору. Наступіла цішыня, поўная чаканьня. Камандзер не адрываў вачэй ад біноклю. Урэшце зь лесу вынырнуў жаўнер — дарога вольная!

Эскадрон паволі ўехаў у бор. Міжволі падымалася рука, каб скінуць шапку, апыніўшыся ў гэтай съвятыні натуры. Сэрца білася моцна ў грудзёх, напоўненых гамай розных пачуцьцяў. Здавалося, што хопіць падняцца на страмёнах, каб дастаць гордыя верхавіны соснаў.

Стук конскіх капытоў па шасе прыклікаў жаўнераў да рэчаіснасьці. Ганец ад лейт. Д-кі паведамляў, што дарога вольная, ды што пяпэдняя ахова на выгадных становішчах за возерам; на працілеглы край лесу высланы патруль.

Цераз прагаліны лесу ўсьміхнулася блакітная глядзь Сьвітазі, гэтага цудоўнага, таемнага ляснога вока.

— Камандзер, камандзер, — пачулася з розных бакоў, — затрымаемся тут хоць на часінку!

— Трымаць зрокавы контакт з аховамі, — ужо неяк менш празаічна сказаў той. — Дзесяць хвілінай адпачынку.

Жаўнеры былі ўжо пры возеры. Адны пілі крыштальна-чыстую ваду, другія паілі коней, іншыя з асалодаю змывалі сабе твар ад дарожнага пылу.

Сьвітазь хавалася ад вачэй эскадрону за гушчай лесу. Яшчэ раз усьміхнулася возера прагалінамі лесу на разывітанье ды зьнікла ў гушчы бору.

Неўзабаве выехалі зь лесу. Здалёк, направа ад дарогі віднеліся папялішчы Парэчча, спаленага п'янай нямецкай жандармэрыяй. Ваstryём нажа ўбіваліся ў сэрцы жаўнераў напоўразваленыя каміны. Людзей ня было відаць: калі й засталіся дзе якія, дык і тыя хаваліся ў лясох. Узброены жаўнер ніколі ім нічога добра га не прарочыў.

Увечары гэтага-ж дня эскадрон уяжджаў у Гарадышча. Жаўнеры былі паднечаны яшчэ сьвежымі ўражаньнямі. Яны дзяліліся сваімі перажываньнямі з дарогі. Пазней мела месца сяброўскія сустрэча зь мясцовым беларускім актывам. Усе цікавіліся жыцьцём эскадрону, плянамі на будучынню, ходам мабілізацыі ў наваградзкай акрузе. Выменьваліся думкамі, спасыярогамі й дазнаньнямі. Не абыйшлося й бяз крытычных заўвагаў.

— Зразумела, плян ваш нязвычайна съмелы, сканаў адзін з старэйшых ахвіцераў гарадышчанскаага батальёну, зварочваючыся да ахвіцераў эскадрону, — але ня ведаю, ці ня лішня вы тут кіраваліся пачуцьцямі. Ён мог ужо, або можа хутка скончыцца загубай красы наваградзкай моладзі. Вонкавы эфект прыгожы, але канкрэтная карысць — сумляюся, ці надта вялікая.

— Нельга кіравацца толькі разумам, — адказаў лейт. М.

— Паколькі камандзер адказвае ў першую чаргу за жаўнераў, дык у яго павінен разум браць верх над пачуцьцямі. Пачуцьці й энтузіязм патрэбны для жаўнера, але павінны быць выключаны ў камандзера, або прынамсі іх роля зредукавана да мінімуму.

— З гэтым цяжка пагадзіцца, не здаваўся лейт. М. — Што варты разумны й разважны ахвіцэр, але без энтузіязму? Ён хутка страціць духовы контакт з жаўнерам і адарвецца ад яго.

— Гэта нязвычайная проблема, — умяшаўся ў гутарку камандзер эскадрону. — Трэба ўмець спалучыць энтузіязм з развагай, а гэта нялёгкая рэч. У эскадроне як жаўнеры так і камандзеры — усе маладыя, усім ім хапае энтузіязму, праўда, магчыма й за кошт халоднага разуму. Але-ж ў сяньняшні час, пры сяньняшнім палітычным і франтавым палажэнні, можна кіравацца вылучна развагай? Нас асудзяць за бязьдзейнасць, вычэкваныне лепшых мамэнтаў, а вычэкваныне й бязьдзейнасць раўназначна з духовай съмерці адзінкі й народу. Энтузіязм-жа парывае да акцыі.

— А што, калі гэты неразважны энтузіязм спрычыніцца да съмерці цьвету нашае моладзі, не дазволіўшы ёй даць зь сябе ўсяго тога, што ад яе можам спадзявацца?

Падахвіцэр У-іч, яшчэ нядайны вучаць сэмінарыі, умяшаўся ў гутарку. Ён ужо даўно шукаў зручнага мамэнту, каб выказаць сваю думку.

— Ці-ж былі-б мы сяньня Беларусамі, каб нашыя мінулыя пакаленъні, страціўшы сваю дзяржаўную незалежнасць, злажылі руکі ды чакалі зручнейшых мамэнтаў дзеля рэалізацыі нашай канчальнай мэты? Ці-ж пралітая кроў Каліноўскага й яго сучаснікаў не давала й не дае нам сяньня сілы да далейшага змаганьня? Ці-ж магчымы быў-бы Акт 25-га Сакавіка бяз тых нязылічоных, неразважных часта, пачынаў нашых бацькоў ды дзядоў? Ці-ж быў-бы ён магчымы бяз энтузіазму як беларускіх масаў, так і тагачасных кіраўнікоў? Магчыма, — працягваў ён ужо больш спакойна, — што наш сяньняшні высілак дарэмны на кароткую мэту. Магчыма гісторыя забудзеца аб гэтым малым эпізодзе — нашым эскадроне. Але паколькі гэты эскадрон зьяўляецца маленькай часткай вялізарнага, магчыма неразважнага, але энтузіастычнага высілку ўсяе сучаснае беларускае моладзі, дык аб гэтым гісторыя не прамаўчыць. Гэты сяньняшні энтузіазм будзе маленькай можа, але неабходнай цэглінай пры будове Незалежнай Беларусі.

У У-ча іскрыліся вочы, гарэлі шчокі. Ягоныя слова й тая духовая сіла, якая праменявалася ад яго ў гэны мамэнт, былі дастаткова пераконвальнымі. Стала ціха пасъля слоў маладога жаўнера.

Яшчэ ў гэты самы вечар нямецкая жандармэрый папярэдзіла афіцыяльна камандзера эскадрону, што ён ня можа разылічваць на іхнью дапамогу паза засягам гарадышчанскае гарнізону. Яны паясьнілі, што вёска Ясенец — кілемэтраў трох ад Гарадышча — ужо ў засягу партызанаў. У Паланэчцы пост паліцыі разьбіты. Аж да Міра ніякага апорнага пункту. Эскадрон павінен лічыць толькі на свае сілы. Аб гэтым апошнім мы ведалі загадзя...

На сьвітаньні эскадрон ужо стаяў гатовы да выезду. Раніца была прыгожая. Сыцюздёны вецярок праймаў дрыжыкамі вырванае із сну цела. Нязвычайна рэзкім здаваўся стук конскіх капытоў па бруку местачка, што спала яшчэ глыбокім сном.

Камандзер даваў апошнія настаўленыні: "Сяньня мусім асягнуць Мір. Пойдзем праз Паланэчку, Серамовічы, Малыя й Вялікія Жухавічы. Ахова — ухіляцца бою з малымі патрулямі. Трэба быць асабліва ўважнымі, бо праціўнік мог ужо зарыентавацца ў прадбачаным намі маршруце. Як пярэдняя, так бакавыя і задняя аховы — ня траціць зрокавага кантакту з эскадронам. У выпадку неспадзянай атакі, не адступайце без загаду: эскадрон павінен мець час заніць выгадныя пазыцыі. З Богам, сябры!" — дадаў ён.

Праз колькі часінаў эскадрон у поўным баявым парадку рухаўся ў кірунку Паланэчкі. Ранішняе сонца прыветліва глядзела на маладых жаўнераў. Ізноў склонная да рамантызму беларуская натура аддавалася лятуценъням. Але

мамэнтамі іхныя вочы загараліся іншыш блескам: папялішчы й разваліны хутароў ды вёсак, сълед праступнай бальшавіцкай і нямецкай акупацыі, прыклікаў іх да рэчаіснасці.

Пярэдняя ахова хавалася ў Паланэчцы. Съляды нядайнаага бою былі яшчэ зусім сьвежыя. Беларуская паліцыя змагалася да апошняга патрону з удзесяцёра большай сілай партызанаў. Мала каму ўдалося выйсьці з жыцьцём. Балышыня згінула ў няроўным змаганьні. Некаторыя захавалі апошні патрон для сябе, каб ня трапіць жывымі ў бальшавіцкія рукі. Жыхары Паланэчкі перажылі ня менш жудасныя дні. Пасля партызанскай навалы прышлі каральныя нямецкія аддзелы. Зноў пацярпелі нявінныя сяляне: каго расстралі на месцы, каго скапілі на прымусовыя работы ў Нямеччыну. Пакаралі партызанаў...

Таму ня дзіва, што сяляне панура глядзелі на незнамы аддзел войска.

— Цяпер гэтая свалата. Уначы адны, удзень другія. Ніколі няма супакою ад іх, — можна было-б прачытаць у іхных вачох.

Памалу аднак іхныя твары разъясняліся. Бел-чырвона-белыя съцяжкі і ветлівыя ўсьмешкі жаўнераў рабілі сваё.

— Гэта ня Немцы! — пачулася ў грамадзе. — Свае, дальбог свае!

З грудзей жаўнераў вырвалася песня: "У гушчарах затканых ім glo...
Беларусь, Беларусь залатая..."

— Свае! Эскадрон! Рагуляўцы! — штораз весялей чулася з грамады.

Кароценькі адпачынак. Жаўнеры частуюць сялянаў цыгаркамі. Дзецям раздаюць цукеркі, старанна адкладаныя дзеля гэтай мэты. Жанчыны частуюць малаком і пахучым чорным хлебам, печаным на сьвежым аеры.

— Куды ты з малаком сваім пхаешся, — адазваўся адзін вусаты дзядзька гадоў каля пяцьдзесяцёх. — Ім трэба малака ад шалёнай каровы, — хітра міргаючы жаўнерам, дадаў ён, дастаючы з-за пазухі пляшку самагонкі.

— Вып'ем хлопцы, а то й так Немцы ці партызаны забяруць.

Жаўнеры крыху разгубіліся. Урэшце адзін здабыўся на адказ:

— Дзякуем, дзядзька. шчыра дзякуем, але нам нельга. Перад намі вялікая дарога. Хто ведае што нас яшчэ чакае ўперадзе. Лепш мець цвярозую

галаву. Вось ад малачка ды хлеба дык не адкажамся, — каб ня скрыўдзіць селяніна адмовай, злагодзіў ён.

Дзядзька шырака адчыніў вочы й зъдзіўлена глядзеў на жаўнераў. Ён прывык толькі й чуць: "Давай самагонку!" А гэтыя адмаўляюцца...

— Эх, хлопцы, вы нейкія іншыя ад другіх... — Ён стаяў, ня ведаючы, куды дзеець пляшку.

— Мы дзядзька, узялі зброю не па тое, каб грабіць, але каб бараніць сваіх.

— Цяжка вам давядзецца, хлопцы, — нейк задумана сказаў селянін. Аднак слова жаўнера падзеілі на яго відавочна.

— На ко-о-оней... — пачулася здалёк.

— Ну што-ж, нам ужо пара, — сказаў жаўнер і працягнуў руку. Шчыльна прыстала да яе мазольная долонь селяніна.

У Серамовічах эскадрон спыніўся на полуудзень. І тут, як усюды, лёд першага недаверу хутка быў пераламаны. Жаўнераў акружылі групкі сялянаў. Пасыпаліся пытаныні. Эскадранаўцы адказвалі, выяснялі, дыскутувалі.

— Мы хочам мець сваю дзяржаву, — чулася, прыкладам, з аднаго боку.— Хочам, каб на нашай зямлі былі гаспадарамі мы, нашы дзееці, як некалі нашы дзяды ды прадзеды...

VIII.

Мір. Прыгожае беларускае mestачка. Там яшчэ да сяньня стаіць прыгожы замак — былая сяліба мірскіх князёў. Мір ведамы ўсім у Беларусі з сваіх слайных кірмашоў, куды зъяжджаліся купцы з усіх Эўропы дзеля закупу коней. Жыхарства, праўда крыху бунтарнае, але съведамае свае мэты. Мір, Турэц, Карэлічы шмат далі съведамай беларускай інтэлігенцыі.

У гэты-ж вечар была наладжана на прасторным пляцы сустрэча эскадрону зь мясцовым баталёнам БКА. Жаўнеры баталёну выстраліся на пляцы. Яны яшчэ ня мелі вайсковай вопраткі, не хапала зброі. Ня гледзячы на гэта, жаўнеры бадзёра глядзелі ў будучышу, верачы, што тыя, хто іх паклікаў у імя Бацькаўшчыны, падумаў аб усім і ў хуткім часе яны атрымаюць усё патрэбнае.

На пляц уехаў эскадрон. Ён заняў трэйці бок квадрату. Камандзер выехаў перад фронт і гукнуў: "На чэсьць Мірскога Батальёну тройчы: Жыве!"

"Жыве! Жыве! Жыве!" — вырвалася дружна з грудзей наваградчан.

— На чэсьць Эскадрону, — адазваўся з вышыні трыбуны камандзер Мірскага Батальёну, — тройчы: Слава! — Рэхам пакацілася магутнае "слава".

Камандзер батальёну ў палкіх словаах вітаў сваіх гасьцей. Далікатнае вуха магло аднак пачуць у іх тоны трывогі за будучы лёс сваіх жаўнераў, што прыйшлі сюды за клічам патрыятызму, але недастаткова забясьпечаных.

— Я веру, — канчаючы сваю прамову, сказаў ён, — што нашы выслікі, часамі здавалася-б безнадзейныя, ня будуць дарэмнымі. Няхай Усемагутны дапаможа нашаму Народу зісьціць ягоныя натуральныя дамаганыні дасягнуць тога, што Бог даў усім народам на адвечнае карыстаньне — Свабоду й Незалежнасць!

Камандзер эскадрону, відавочна ўсхватёваны словамі свайго сябры па зброі, моцна паціснуў яму руку. Ён узыўшоў на трыбуну й прывітаў ад імя эскадрону й наваградчан мірскі батальён. Цяжка ўспомніць увесе зъмест ягонай прамовы. Засталіся толькі некаторыя мамэнты. "Нашае палажэнне, як і ўсяго нашага народу, нязвычайна цяжкое й скамплікованае, гаварыў ён. Некалі мы спадзяваліся на Немцаў, што яны задаволяць нашыя нацыянальныя дамаганыні, але пераканаліся, што моцна памыляліся. Бальшавіцкае панаваньне й іхныя хлусьлівия лёзунгі ды абыянині мы пазналі дастаткова. Заходнія народы сяньня хаўрусынікамі нашага найбольшага ворага — бальшавікоў. Хаўрусынікаў ня маєм. Ды зрэштай ніводзін хаўрусынік не дароўвае дзяржавы. За яе трэба змагацца. У змаганьні галоўнае, гэта собскія сілы й вера ў сябе. Гэты хаўрусынік ня зрадзіць. Маючы яго, мы знайдзем іншага, але страціўшы веру ў собскія сілы, у свой народ, мы нідзе ня знайдзем дапамогі..." ... "Кажуць, што мы Немцам служым, — у іншым месцы працягваў ён. — Мана! Няважна, што мундзіры аднаго колеру, але пад мундзірамі іншыя сэрцы б'юцца. Чынъг нашы няхай будуць съветкамі службы нашаму народу". "...Вораг наш кажны, хто супраць нашага ідэалу — Незалежнай Беларусі. Сяньня мы павіны выкары-стаць нагоду, каб давесці нашаму народу, што ён мае яшчэ верных сыноў. Наше заданьне — вярнуць веру народу ў свайго жаўнера. Пераканаць стэратызаванага селяніна, што стрэльба ў руках беларускага жаўнера не дзеля тэруру, а дзеля абароны Беларуса перад тэлерам чужынцаў. Гэта першая мэта нашага змаганьня. Дасягнем яе, дасягнем і іншых..."

Сустрэча двух беларускіх вайсковых адзінак моцна падняла на духу як жаўнераў, так і камандзераў гэых адзінак.

28-га красавіка эскадрон прыбыў у Турэц. Тут адбылася паважная нарада з бурмістрам і начальнікам мясцовай паліцыі што да далейшага маршу. Паводля іхных інфармацыяў, этап Турэц-Карэлічы — найбольш небяспечны. Апошнім часам быў загледжаны ўзмоцнены рух партызанаў у гэтых ваколіцах. Як бурмістр, так і начальнік паліцыі перакананы, што Міцька, адзін з найздальнейшых партызанскіх камандзераў і маючы да свае дыспазыцыі вялізарныя сілы, не прапусціць нагоды, каб не заатакаваць эскадрон пры пераправе цераз Сэрвач, найбольш небяспечны пункт этапу. Паміж Турцом і Карэлічамі сувязь ужо ад даўжэйшага часу была зусім перарваная. Гаспадарамі ў раёне былі партызаны.

Плян маршу быў дэтальна распрацаваны: два цяжкія кулямёты з чатырох наядных павінны быць усьцяж на становішчах; пераправа цераз Сэрвач мела адбывацца малымі групамі, пад аслонаю кулямётаў і мінамётаў.

Эскадрон гатовы да маршу. Шмат жаўнераў, улучна з камандзерам, былі родам з Турца. Таму разывітаныне з гэтым утульным местачкам было мокрыху больш сантымэнтальным, як зь іншымі.

— Бывайце здаровы! З Богам хлопцы, з Богам, заглядайце часьцей! — чулася з розных бакоў.

Эскадрон паволі пасоўваўся наперад. Каля Тарасэвіч паказаліся першыя партызанская конныя патрулі. Двух коньнікаў галёпам рвалі ў бок Слабодкі. На лева, з Навасёлак, два патрулі галяпавалі ў кірунку Бярозаўца. Трэба было лічыцца паважна з магчымасцяй атакі на пераправе. Тэрэн быў адкрыты — гэта давала нам перавагу. Дзякуючы цяжкім кулямётам, мы мелі ўсе магчымасці затрымаць праціўніка на належнай адлегласці. Здалёк пала некалькі паасобных стрэлаў. Ізноў цішыня. Тымчасам пярэдняя ахова ўжо на Сэрвачы. Яна заняла выгадныя абаронныя пазыцыі. Неўзабаве кулямёты былі на сваіх месцах.

— Трэйці звяз дружынамі цераз Сэрвач! — паў загад. — Эскадрон з коней! — пакацілася па лініі.

Пачалася пераправа. Мамэнт напружанага чаканья. Першая Дружына ўжо на другім баку. Другая пачынае перапраўляцца. Раптам густы агонь з боку Карэліч. Што здарылася? Няўжо партызаны заляглі на тым баку, Сэрвачы? Тут-жэ пачуўся звон трывогі ў Карэлічах. Сытуацыя стала яснай: карэліцкая паліцыя прыняла нас за партызанаў.

— Ганец! Навязаць контакт з карэліцкай паліцыяй за Сэрвачай!

Выцягнутым галёпам рваў коньнік у кірунку Карэліч. Агонь спыніўся. Праз колькі часінаў паказалася карэліцкая паліцыя. Пераправа прайшла спакойна, бяз выпадкаў: яшчэ раз партызаны не адважыліся ўступіць у адкрыты бой з добра ўзброеным эскадронам.

IX.

У Карэлічах эскадрон спадзяваўся належнага адпачынку й багатага прыняцьця: ужо даўно бурмістар карэліцкага раёну запрашаў эскадрон да сябе ў госьці. Нядоўга аднак давялося цешыцца гэтай думкай. Яшчэ падарозе ў Карэлічы паліцыя пайнфармавала аб апошніх выпадках: уначы з 26-га на 27-га красавіка, калі эскадрон быў у Гарадышчы, партызаны напалі на кашары, дзе былі ўжо закватэраваныя першыя кантынгенты батальёну БКА. У той час знаходзілася ў Карэлічах група жаўнерараў эскадрону, заданьнем якой быў выбар кандыдатаў у плянаваны наваградзкі батальён. Кашары былі пад аховаю мясцовай паліцыі, паколькі батальён БКА не атрымаў яшчэ зброі. У гэную ноч у кашарах меў службу падахвіцэр К-кі з адным жаўнерам эскадрону. Нечакана ўварваліся ў службовы пакой партызаны. Геройска змагаўся К-кі. Ранены ад першага стрэлу ў галаву, ён, заліты крывёй, адстрэльваўся зь пісталету; калі-ж ня стала патронаў, выхапіў гранату. Партызаны кінуліся на яго. Ен аднак пасьпей адбясьпечыць і адпусціць ручку: магутны ўзрыў закончыў ягонае жыццё, але разам зь ім на месцы засталося трох партызанаў.

Як пазней выявілася, партызаны ведалі пароль. Зънялі пост паліцыі, і зусім бясьпечна ўвайшлі ў кашары. К-кі сваёй герайчнай съмерцяй уратаваў колькі дзесяткаў нованабраных жаўнерараў БКА.

Гэтае здарэньне прыгнягаюча адбілася на настроі эскадрону. Але прыгнечанье замянілася ў жаданьне помсты свайго сябры. Яно ахапіла ў роўнай меры жаўнерараў і камандзераў эскадрону. Хутка родзіцца плян: выправа на партызанскі штаб у Забалоцьці. Калі аб гэтым даведаўся бурмістар і кіравецтва мясцовай паліцыі, зь якой су-працоўніцтва было неабходнае, яны войстра запратэставалі:

— Ваш плян — гэта шаленства. Нічога не дасягнече, толькі загубіце свой эскадрон. Застанецся лепш дзень нашымі гасціцьмі ды варочайцесь ў Наваградак. Вас чакаюць большыя заданьні, — намагаўся пераканаць камандзера й ягоных сяброў бурмістар. — Яшчэ нядаўна быў тут нямецкі батальён, першарадна ўзброены. Яны мелі падобны плян, але мусілі павярнуць з палавіны дарогі. Што-ж зробіце вы з вашай сотніяй жаўнерараў? Разважце раз паважна, — прасіў ён настойліва.

Але на развагу ня было месца ў маладых галовах. Камандзэр падзякаваў бурмістру за перасьцярогі й парады ды прыступіў да абгутараньня пляну. Ён быў наступны: звяз коннай паліцыі выедзе над сывітаньнем на Равіны, Руткавічы, Зарэчча. Трэба спадзявацца, што ў ваколіцах Руткавіч іх заатакуюць партызаны. Эскадрон заляжа ў ярох на паўночны заход ад Руткавіч і ў вадпаведны мамэнт уступіць у бой. Калі-ж звяз дойдзе да Руткавіч і да дзесятай гадзіны партызаны яго не заатакуюць, эскадрон далучыцца да іх у Руткавічах і адтуль пойдзе нармальным маршам на Зарэчча й Забалоцце.

Ня было ніякага сумлеву, што гэтым разам давядзеца сустрэцца з асноўнай сілай партызанаў. Плян быў падрыхтаваны ліхаманкава і распрацаваны недакладна. Ён апіраўся на меркаваньнях, якія, ня гледзячы на найвялікшую праўдападобнасць, маглі выявіцца памылковымі.

Яшчэ перад сывітаньнем эскадрон і звяз паліцыі крануліся ў паход. Тэрэн быў нязвычайна цяжкі. Глыбокія яры, густа пакрытыя зарасцямі і падшытые лесам, давалі вялікую перавагу партызанам, якія свой тэрэн добра ведалі. Магчымасці для цяжкое зброі былі невялікія. У такой мясцовасці асноўную ролю могуць згуляць скарастрэлы ды гранаты. На кожным кроку відаць было съвежыя съляды партызанаў. Нідзе ні жывой душы — ціха і неяк несамавіта.

Эскадрон дайшоў да вызначанага месца. Ахову абмежавалі да колькіх подслушай, каб нічым ня зрадзіць свае прысутнасці. Час плыве памалу. Урэшце дзесяці каля дзесятага гадзіны наглядчык рапартуе, што паліцыя ўехала ў Руткавічы. Высланы патруль у вёску навязвае зь ёю контакт. Хутка пасцяля гэтага эскадрон апыніўся ў Руткавічах. Вёска здавалася вымерлай — ні жывой душы. Што здарылася? Чаму паліцыя бяспечна праехала аж у вёску? Ці ня крьецца нейкая хітрасць з партызанскаага боку? Лепш быць падрыхтаванымі. Пасцяля кароткае нарады высунулі аховы ў кірунку Забалоцця, Зарэчча й Тупалаў. Апошняя была даручана дазнанаму падахвіцеру С. з прычыны на вялікую адлегласць ад эскадрону і небяспечны адрэзак.

Камандзэр з ахвіцерамі распрацоўваў далейшы плян дзеянья. Мёртвая цішыня ў вёсцы неяк няпрыемна дзеіла на нэрвы. Пачуцьцё даволі няёмкае. Ад аховы спад Зарэчча збліжаецца ганец:

— Партызанскі патруль у сіле шасьцёх чалавек збліжаецца да нашых становішчаў. У ваколіцах Забалоцця выразны рух вялікай колькасці партызанаў. Конныя й пешыя. Частка накіроўваецца на Тупалы, другая — на Палужжу.

— Падпусьціц патруль і годна прыняць. Чакаць далейшых загадаў.

Тымчасам з Руткавіч нат бязь бінокля можна было бачыць партызанскую масу. Можна было меркаваць, што было іх там каля тысячи. (Як пасъля мы даведаліся, у акцыі прыймала ўдзел прыблізна паўтары тысячи партызанаў). Плян іх быў відавочны: абыйсьці эскадрон з двух бакоў, адрезаць ад Карэліч, і змусіць прыняць бой у навыгаднай пазыцыі ў Руткавічах, на дне даліны паміж узгоркамі й ярамі. Ахвіцеры хутка зарыентаваліся ў палажэнні: далейшы марш немагчымы. Трэба заняць якнайхутчэй пазыцыі на ўзгорках за вёскай, і там прыняць бой. Камандзер высылае ганцоў да аховаў зь інструкцыямі адступіць на вызначаныя пазыцыі. Лейтэнант С-ко даручана неадкладна адступіць з асноўнай часткай эскадрону на вызначаныя ўзгоркі і арганізаць абарону. Камандзер, лейтэнант Д. і 7 жаўнераў засталіся ў вёсцы, вычэкваючы на зварот ганцоў да аховаў з рапартам аб іхным адходзе на ўзгоркі. Тымчасам падкова партызанаў заціскаецца. Ганцы спад Зарэчча й Забалоцця вярнуліся; аховы въжаналі загад. Ганца ад С. усё няма.

— Паедзем самі, так іх ня можам пакінуць, — сказаў камандзер. Пры нагодзе агледзім тэрэн эвэнтуальнага бою.

Стралою прамчаліся коні праз апусьцелую вёску. Дзіўным рэхам адбіваўся стук конскіх капытоў аб пустыя хаты.

Мінуўшы зарасьлі, група выехала на прасторную паляну. Нідзе ні съеду аховы С. Павінны хіба быць на наступным узгорку, густавата пакрытым лесам. Накіраваліся туды. Ціха. Нашых ні съеду.

— С... ! — прыглушана гукнуў Д. Ціха. Выважджаем на край лесу. Раптам густы агонь "фінак" і стрэльбаў прарэзаў глыбокую цішыню. Высока над галовамі зас্বісталі кулі. Коні круга павярнулі назад. Выехалі зноў на паляну. Ездзем уздоўж левага краю над глыбокім ярам, шырынёю мэтраў з пяцьдзесят. Перад намі ўзгоркі, на якіх залёг эскадрон. На права Руткавічы. Раптам на tym баку яру нешта зарухалася.

— Паліцыя, — ціха кінуў нехта. Пільна прыгледзеўшыся, можна было разрозніць групу людзей, чалавек сорак-пяцьдзесят. Партызаны! Скуль яны маглі тут узяцца? Няўжо залеглі тут ад раніцы? Няўжо яны ведалі аб нашых плянах? Ня было часу аб гэтым думаць.

— Секанём па іх! — адазваўся Д.

— Давай! — адказаў камандзэр.

Доўга ня думаючы, адкрылі агонь. На адказ доўга чакаць ня давялося: партызаны адказалі густым, але няцэльным агнём. Мы хуткім галёпам збліжаліся да ўзгоркаў, спускаючыся ўздоўж яру, які мэтраў сто далей крута паварочваў улева. Камандзера кабыла прысела на задзе й пачала аставацца, але хутка ён зноў зраўнаўся з групай. З чорнага заду кабылы сачылася кроў.

Калі даехалі да павароту яру й завярнулі налева, каб лёгкім адкосам падняцца на ўзгоркі, насустрach выехаў неспадзявана конны аддзел партызанаў. На часіну адны й другія застылі ад нечаканай сустрэчы. Адзіны выхад, каб ухіліцца ад няроўнага бою ў навыгаднай сітуацыі — проста ўсьпінацца на строму съяну яру. У галовах ня месьціцца, што гэта магчыма. Д., стары кавалярыст, відаць расцаніў гэнную магчымасць інакш, бо крикнуўшы "За мною!" накіраваў каня праста на абрыў яру. Упіліся шпоры ў конскія бакі: тыя дзіка кінуліся на строму съяну. Цераз колькі часінаў мы былі ўжо сярод сваіх. Там чакала нас добрая вестка: група С. ужо далучылася да эскадрону. Эскадрон быў разьмешчаны на ўзгорку формы трыкутніка, падстава якога была ад боку Карэліч і на бакі працягвалася даволі роўным і параўнальна адкрытым тэрэнам. Правы бок, ад Тупалаў, спадаў глыбокім ярам, густа пакрытым кустамі й маладым лесам. Левы бок, ад Равінаў, лагодна спушчаўся ў даліну ды канчаўся шырокім адчыненым полем. Верхні кут трыкутніка быў з боку Руткавіч. Гэта быў найбольш небяспечны адrezak, бо надта парэзаны ярамі ды равамі, густа пакрыты кустамі і маладымі зарасцямі ды да гэтага шмат ніжэй паложаны. Гэты адrezak быў адарваны ад рэшты тэрэну, занятага эскадронам — поле бачанья ў той бок было практычна роўна нулю. Аднак тут неабходна было пакінуць трох дружыны, каб зачыніць найбольш выгадны падыход да пазыцыяў эскадрону. Пры гэтай групе застаўся таксама й камандзэр эскадрону. Правы бок трыкутніка быў даручаны другому звязу, на чале з лейтэнантам Д. Левы абсадзіў лейтэнант П. зь першым звязам. Адзін цяжкі кулямёт быў памешчаны з правага боку верхняга кута трыкутніка, крыху ззаду, каб пабольшыць поле бачанья й абстрэлу. Другі заняў пазыцыю ў правым рагу на падставе трыкутніка. Ён меў вялікае поле абстрэлу і пакрываў агнём блізу ўвесь правы бок, за вышыткам шматлікіх мёртвых поляў, якія трэба было пакрыць агнём "дзехцяроў" і стрэльбаў. Гэны кулямёт мог зьмяніць хутка кірунак агню і ў выпадку патрэбы пакрыць усю падставу трыкутніка. Менш больш такую пазыцыю мелі два куляметы па левым баку, з тэй розніцай, што поле абстрэлу было шмат лепшае. Трох дружыны засталіся пры конях, якія былі памешчаны ў катлавіне пры падставе трыкутніка. Навыгада конных аддзелаў ляжыць якраз у тым, што блізу

трэйцяя частка аддзелу, а ў найлепшым выпадку чацьвертая, мусіць заставаца пры конях. Тут-жа звяз паліцыі служыў задній аховай.

Партызаны не далі на сябе доўга чакаць. Яны адчынілі нерэгулярны й даволі рэдзенькі агонь на пазыцыі эскадрону. З нашага боку ня паў ніводзін стрэл: суроўы загад забараняў страляць да таго часу, пакуль ня зьявіцца праціўнік. Гэткае маўчанье дзеіць даволі прыгнятаюча на праціўніка.

Агонь гусьцеў і ад часу да часу ўжо быў чуцён над галовамі сывіст куляў. Раптам у ярох узъняўся гоман і мітусыня. Зь дзікім крыкамі кінулася партызанская маса на абрывы яру. Гэта быў мамэнт для нас. Забрахалі паважна кулямёты. Адрывіста, кароткімі сэрыямі, пакрывалі яны бакі яру. Тонам вышэй і неяк съпяшаючыся, сакаталі "дзежцяры". Ад часу да часу ўмешваліся сюды "фінкі", а стрэльбы намагаліся ўтрымаць нейкі такт. Партызаны атакавалі пазыцыі на высунутым куце трыкутніка і ўвесь правы бок. Зь левага чуліся толькі рэдкія стрэлы.

Пры найбольыш высунутым кулямёце сядзеў падахвіцэр К.

— А ну давай, нарывайся, сабачая пошасьць! Во вам, сталінскія халу! — прыгаворваў ён пры кожнай сэры.

Ня гледзячы аднак на густы агонь, партызаны пхаліся на яры. Ужо чуліся паасобныя ўскрыкі партызанаў, густа перакладаныя "сакавітай" расейшчынай.

"Гранаты!" — паў загад па лініі.

Дзесяткі гранатаў узарваліся блізу адначасова. Хмары дыму й пяску засланілі зарасьлі й партызанаў. І раптам стала ціха. Партызаны скочваліся ўніз: першы наступ заламаўся.

Але нядоўга трывала цішыня: цяпер зь левага боку пачуліся стрэлы. Зноў дзікія крыкі, гоман: атакуюць сувежымі сіламі. Але там ужо разумней, больш разважна, ня кучай. Зразумелі, што шапкамі нябось не закідаюць.

Другі звяз адчыніў агонь. Аблуга, прыладзіўшы свае мінамёты, спрытна выбірала мёртвыя полі ды цэльна мацала іх мінамі. Партызаны пачалі мітусіцца. Адзін з каманды мінамётаў быў тоўсьценькі жаўнер Т. з дабрадушнай усмешкай. Яна ня зыходзіла зь ягоных вуснаў нат у найбольыш паважных мамэнтах. І цяпер, закладаючы ў мінамёт міну, ён цалаваў яе і з дабрадушна-хітрай усмешкай казаў: "Занясі, душачка, прывет ванькам!" Калі-ж міна не трапляла ў мэту, ён цмокаў нездаволена, папраўляў прыцэл і,

гладзячы новую міну, ласкава прасіў: "Папраўся, сястрычка, чырвоны прывет перадай!.." "Вось так!" — казаў ён задаволена, калі слуп дыму й пылу падымаўся ў належным месцы. — "Гэта вам за М., а гэта вось за К..."

На левым баку наступ партызанаў узмацняўся. Нечакана ні то крык, ні то выцьцё ўзынялося блізу перад самымі пазыцыямі на куце трохугольnika збоку Руткавіч. Партызаны не атакавалі, але ўжо штурмавалі, падпоўзшы ціха да нашых пазыцыяў. Тонка засвісталі кулі "фінак", густа пакрылі пазыцыі эскадрону. Узрыў гранатаў, крыкі партызанаў "Здавайся!" і "салёныя" адказы эскадронаўцаў, — усё зъмяшалася разам. Падахвіцэр В. замахнуўся прыкладам і зъехаў нейкаму нахабніку, які асьмеліўся дабрацца аж да яго.

— Зацяўся максім, — крикнуў кулямётчык. Камандзер падскочыў да кулямёту й адчыніў замок: у рулі засеў нявыпал.

— Шомпал! — гукнуў ён ды высунуўся зза прыкрыцца, каб паспрабаваць выбіць набой. Тут-жа нехта з жаўнераў крикнуў: "Рагуля, лажыся!" і бадай у той самы мамэнт сноп куляў зь "фінкі" ўрэзаўся ў вал перад кулямётам. Калі камандзер падняў галаву, дык партызан ужо вышускаў "фінку" з рук, прашыты куляй эскадронаўца.

Спакойны і зраўнаважаны агонь эскадронаўцаў, эфект масавага ўжыцца гранатаў зрабіў сваё: яшчэ раз давялося адступіць партызанам. Камандзер выслаў ганца па Д. Незадоўга той падпоўз да камандзера і зь вяслай усьмешкай папытаяў:

— Ну як? Далі криху перцу?! У вас тут весялей, — дадаў ён.

— Можа пярайдзем у наступ? — запрапанаваў камандзер.

Але Д., дасьветчаны ў партызанскіх баёх, катэгарычна адрадзіў.

— Пачакаем, яны яшчэ раз паспрабуюць. Няхай съцякаюць крывёй, а наступаць на нішто ня здасца: жывой душы ня знайдзем, а сваіх можам палажыць здорава.

Жаўнеры падцягалі скрынкі з амуніцыяй, папаўнялі дыскі й стужкі, абвешвалі сябе гранатамі. Цэннай зброяй аказаліся яны! Ужо два разы ратавалі палажэнье.

Тымчасам партызаны зноў адчынілі агонь па пазыцыях эскадрону. Цяпер ён быў радзейшы, але больш цэльны. Зь левага боку выстройвалася

партизанская кавалерия, відавочна зъбіраючыся шаржаваць. Агонь па правым боку ўзмацняўся.

Да камандзера прыбег ганец.

— Кавалерия хоча адрэзаць дарогу на Карэлічы. Рыхтуеца салідны наступ.

— Кінуць звяз паліцыі ў левы рог. Трымацца да апошняга. Перадайце лейтэнанту Д., што я выцягну троны дружыны й узмоцнью ваш бок.

Выцягнуць дружыны было толькі дзьве магчымасці: або цераз адкрытае поле, што даволі строма падымалася ў кірунку пазыцыяў эскадрону, або абыйсьці левым бокам зарасьлямі й ярам. Першае больш рызыкоўнае, але пэўнае, другое— небяспечнае, бо ў зарасьлях ды яры маглі быць партизаны. Камандзер выбраў першы шлях.

У першую чаргу — воз з амуніцыяй. Цяжка храпучы, усыпінаўся па мяккай ральлі конь. Ня гледзячы на агонь праціўніка, жаўнер вёў каня за аброць. Іншыя скокамі падымаліся на ўзгорак. Партизаны, зар'ентаваўшыся ў нашым манэўры, узмоцнілі агонь. Кулямётчык застагнаў і павіс на кулямёце: з правага пляча сачылася кроў. Жаўнер пры амуніцыйным возе, пабачыўшы гэта, вярнуўся, і з дапамогай стужкавага загрузіў кулямёт на воз.

— Усе з вашай дружыны? — папытаў камандзер жаўнера з группы К-кі, якая была на найбольш высунутым становішчы.

— Усе. Засталося 5-ёх зь сержантам К-ам, але яны пайшлі налева, каб абыйсьці адчыненае поле.

Камандзер пры дапамозе жаўнера падняў раненага і захапіўшы яшчэ скрынку амуніцыі, што засталася ад кулямёту, накіраваўся на адкос. Ён ня бачыў, як ззаду паднялося колькі партызанаў. Але ў гэты мамэнт падскочыў зь "дзехцяром" жаўнер К-іч — той самы, што месяц таму меў заданьне ад партызанаў ліквідаваць камандзера — і засланіў яго.

Неўзабаве дзьве дружыны з трох занялі пазыцыі фронтам на Руткавічы. Гэтая пазыцыя выявілася больш выгаднай, бо давала лепшае поле абстрэлу. Тымчасам на левым баку, проста на нашыя пазыцыі, рвала партызанская кавалерия. Грэзна выглядала іхная шаржа, але як-же неабдумана: два разы мяшаліся ейныя рады пад агнём нашых кулямётаў, два разы яны перафармоўваліся. Урэшце мусілі пакінуць свой неразважны плян.

Агонь на правым баку заціхаў. Штораз радзей падалі стрэлы. У гарачцы бою страцілі разълік часу — сонца хілілася ўжо на заход. Падлічаем свае страты: лейтэнант Д. ранены ў нагу, але сядзіць на кані; кулямётчык — у плячо, яшчэ адзін жаўнер — у руку й нагу; сержанта К-кі і 4-ох жаўнераў нестасе. Паводля аднаго, што выратаваўся з гэнай групы, яны ўсе трапілі ў палон.

Аб стратах партызанаў мы даведаліся шмат пазней ад аднаго з нашых, што ўцёк з партызанскаага палону (яшчэ двух уцякло пазней) і ад мясцовых сялян: 65 забітых і каля гэтулькіж раненых. Хоць мэты не дасягнулі, але партызанаў навучылі рэспектаваць беларускага жаўнера.

Прыгнечаныя крыху стратай чатырох сяброў, але задаволены з канчальных вынікаў, эскадрон варочаўся ў Карэлічы.

Назаўтра, перад адыходам, мы разывіталіся з сваім сябрам К., пахаваным на могілках у Запольлі. Яшчэ адна ахвяра на аўтары Бацькаўшчыны.

Апошні этап: Нятневічы-Наваградак.

Першага травеня. Наваградак прыняў съвяточны выгляд. Калёны вучняў машыруюць на замковы пляц, дзе мае адбыцца ўрачыстая акадэмія з нагоды съвята працы. Наваградчане групамі накіроўваюцца на замак. Настрой аднак невясёлы. Розныя весткі даходзілі аб эскадроне. "Разъбіты, зьліквідаваны, Міцька акружыў, Рагуля ў палоне..." Ніхто ня ведаў праўды.

Камісар выходзіць на трывуну з прамовай. На падвышэнні калі трывуны сядзяць Немцы з камісарыяту. Абыякава прыглядаецца гэтаму зыбраная гушча. Нечакана, як электрычны ток прашыў дасюль інэртную масу: з валу замчышча нейкі юнак гукаў: "Эскадрон! Рагуляўцы едуць!" Загула грамада, і натоўпам кінулася на валы замчышча.

Камісар застаўся адзін на трывуне. Перад ім — пусты пляц. За ім пару Немцаў нязручна круціліся на лавах. Тымчасам эскадрон з песній заварочваў на замковую гару. Ім насустроч, з грудзей юнакоў-СБМ-аўцаў, няслася песня, ведамая ўжо ўсяму Наваградку — "Наваградзкі Эскадрон". Цяпер толькі пачалося для наваградчан запраўдане съвята.

Апісаны выезд эскадрону ў тэрэн быў апошнім актам існаванья эскадрону, як зусім самастойнай адзінкі. На пачатку травеня ён быў перафармаваны й улучаны ў арганізаваны Наваградзкі Батальён. Лепшыя падахвіцэры й жаўнеры былі ўзятыя на камандны склад трох пяхотных ротаў батальёну. Каманду над батальёнам пераняў капітан Рагуля, дасюleshні

камандзер эскадрону. Ягонае месца ў эскадроне заняў старэйшы лейтэнант С-ко.

*

¹ Ужываны ў артыкуле назоў паліцыі або "чорнай паліцыі" не датычыцца да беларускага паліцыі наагул, але выключна да спэцыфічных абставінаў у Наваградку. Наваградзкая паліцыя ў сваёй бальшыні складалася з Палякаў. Камандны склад за выняткам каманданта, якім быў сп. К., Беларус, быў польскі. "Зьбеларушчыць" наваградзкую паліцыю было амаль немагчыма, бо акруговая і раённая нямецкая жандармэрыйя, якой паліцыя падлягала, была поўнасцю пад упрыгожваннем палякаў, ці лепш сказаць Полек. Адносіны паліцыі да беларускага насельніцтва былі нязвычайна дрэннымі. Рабункі, пабоі, тэрор, п'янства былі на дзённым парадку. Наваградзкая паліцыя, гэта вялікая пляма на тагачасnym беларускім актыве.

² Штабсляйтэр Вольфмаер — вялікі прыяцель Беларусаў. Ён правільна ашацоўваў палітычную ситуацыю і быў скрытым праціўнікам нямецкай палітыкі ў Беларусі. Ён рабіў усё магчымае, каб аблігчыць лёс Беларусаў, быў праціўнікам вынішчання Жыдоў і ў супрацоўніцтве зь беларускім актывам дапамагаў ім у ўцёках. Восеніню 1942 г. ён загінуў ад партызанскай кулі.

³ "Зондэрфюрэр" — гаспадарчы ахвіцэр, які дапільноўваў сваечасовай здачы паставак. За малымі выніяткамі, былі гэта людзі нізкай культуры, пажадліцвия нажывы, спэкулянты й п'яніцы.

⁴ — Якія-ж вашы ўмовы?

— Незалежнасць у вышкале й дзейнасці. Зброя й вopратка перад наборам, коні й сёдлы пасъля 2-месячнага вышкалу.

— Калі спадзеяцца Вы зарганізаце адзінку?

— З дні пасъля атрымання ўспомненых рэчаў.

— Вы маецце маё слова, спадар капітан. Жадаю шчасціця. За 2 тыдні ўсё будзе на месцы (Перакл. Рэд.).

⁵ Фарны касьцёл пры вуліцы 25-га Сакавіка знаходзіўся ў падножы Замкавай Гары з усходняга боку. Праўдападобна Ягайліа браў тут свой чацверты шлюб.

⁶ **S.D.** — Sicherheitsdienst; нямецкая служба бяспекі, нешта падобнае да савецкага МВД.

⁷ — Не партызаны. Добрая хлопцы. Ідзеце дадому, але лепш тут больш не праяжджаць (Перакл. Рэд.).

⁸ **Z.H.O.** — Zentralhandelsgesellschaft Ost — нямецкая каленіальная ўстанова, што выкуплівала вартасныя рэчы на акупаванай Беларусі за нізкай якасці прамысловыя нямецкія прадукты ды розныя пабразгушки. Абсаджана Палякамі пад прыкрыўкай "Фольксдойчаў".

⁹ Словы Карля фон Кляўзэвіца, прускага генэрала, аўтара слáунае кнігі "Аб вайне (1800-1831)".

ДРУГАЯ ЧАСТКА:

¹ А, палонны, добра, добра.

² Што-ж вы зь ім зробіце?

³ Неадкладна спаліць вёску. Тут усе партызаны. Падпальваць!

⁴ Назад, або стралю!

ДРУГАЯ ЧАСТКА (ПРАЦЯГ):

¹ Папраўка да папярэдняга нумару:

Памылкова была пададзена дата вымаршу эскадрону: замест 28-га трэба 26-га красавіка.

Язэп Сажыч
Мілітарызацыя Наваградчыны ў часе нямецкае акупацыі 1941—1945

Вайна нямецка-савецкая ў 1941 годзе застала мяне ў Львове, дзе я студыяваў на ўніверсітэце.

Быў съведкаю наступу й паходу Немцаў, якія акружылі Львоў, пайшлі далей, а Украінцы перанялі часова ўладу ўключна з агалашэннем Незалежнасці, якая доўга ня трывала, бо не задоўга [быў прызначаны] губэрнатар Галіцыі, які аб'явіў акупацыйную ўладу. Разам з Украінцамі перажыў гэтае расчараванье й перакананье, што ад Немцаў-нацыстаў няма чаго спадзявацца й думаць нейкай незалежнасці ці аўтаноміі.

Пабачыўшы, што многія з маіх сяброў-Украінцаў былі арыштаваныя, а многія пайшлі ў падпольле — вырашыў вярнуцца на Бацькаўшчыну, адкуль да нас — беларускіх студэнтаў — падсыпалі заклікі й ўлёткі, каб вярталіся дадому й памаглі будаваць беларускую адміністрацыю пад нямецкай акупацыяй.

Прыбыўшы позна восеніню 1941 году ў Наваградак, застаў там інтэнсыўны беларускі рух у напрамку абароны перад Палякамі, якія адразу пасъля акупацыі захапілі ў свае рукі паліцыю, "сакратарства" й перакладчыкаў пры нямецкай жандармэрыі й акупацыйных уладах. Стараліся нішчыць беларускую інтэлігенцыю даносічы ў жандармэрыю ці ў СД на іх як на камуністаў. Нават і на мяне, хутка як вярнуў дадому, усьпелі ўжо данесці Немцам, што яшчэ адзін Беларус-камуніст зъявіўся ў Наваградку. Але пры гэбітскамісары ўжо добра быў уладжаны мой сябра Барыс [Рагуля], які ня толькі адразу зъліквідаваў гэтых данос, але запрапанаваў мяне Камісару як кандыдата на акруговага камэнданта паліцыі дзеля пераняцца гэтай функцыі ад Палякаў. Я быў заскочаны гэтым і не згадзіўся, заяўляючы, што на ніякае супрацоўніцтва зь Немцамі не пайду (маючы дасьведчанье з Украіны). Асабліва ў паліцыю не хацеў ісьці, а хіба толькі калі будзе магчымасць арганізаваць сваё войска. Тут паўсталі поўнае непаразуменіе сярод нас — быўшых добрых сяброў.

Далей былі пераконваныні маіх сяброў і старэйшых нашых беларускіх дзеячоў, што мусім нешта сваё арганізаваць, адміністрацыю й, асабліва, школы, каб не загінуць з рук акупантаў і іх памочнікаў — нашых ворагаў. Бязумоўна, хутка ўцягнуўся ў культурны рух "Беларускі дом", хор і г. д. Перабраўся з гаспадаркі ўдома ў Гарадэчні жыць у Наваградку, каб быць разам зь сябрамі й зь беларускай моладзьдзю. З пачатку прыняў функцыю Сакратара Міравога Суду пры судзьдзю Біруковічу. Потым стаў загадчыкам адміністрацыі нацыяналізаваных маёмасцяў (асабліва земляў) пры камісару Ройтару — блізкаму памочніку гэбіткамісара. Але гэтага было мала. Хутка

Барыс прыказаў мне рана ўставаць і йсьці ў настаўніцкую сэмінарыю, каб вучыць там хлапцу "тімнастыкі", якая палягала ў вайсковай муштры й маршах з палкамі і з жаўнерскімі песнямі.

"Гімнастыка" ў Настаўніцкай Сэмінарыі, можна сказаць, была пачаткам беларускага вайсковага руху й вышканення кадраў у Наваградку. Для мяне давала вялікае задавальненне выявіць свае "капральскія" здольнасці ў муштраваныні юнакоў-рэкрутаў. Маючы здольнасць і добры голас да вайсковых съпеваў і падавання камандаў, выбіўся яшчэ з гэтым у польскай падхаранжоўцы.

Некаторыя хлопцы — студэнты Сэмінарыі — наракалі, што гімнастыка гэтая крыху зажорсткая, аднак балышыня адносілася зь вялікім энтузіязмам да паўвайсковага вышканення. Пачалі на хаду вышукваць і кампанаваць беларускія маршовыя песні. Маршыруючы вельмі прыгожа съпявалі, што ўмелі. Паўстала таксама проблема зь беларускімі камандамі. Вечарамі часта разважалі, як мх перакладаць на беларускую мову, пераважна з польскіх камандаў. Пыталіся ў старэйшых, якія каманду ѹ вайсковую тэрміналёгію ўжывалі Случчакі і Балахаўцы (напэўна, расейскую).

Зіма 41/42 году пакінула даволі прыемныя ўспаміны з жыцця моладзі ѿ Наваградку. Культурнае жыццё — канцэрты, забавы — шумела. Разбудоўвалася пачатковая школніцтва й сэмінарыя. Але ўжо пачалася штораз большая актыўнасць партызанская.

Барыс недзе часта выяжджаў (у Менск, у Вільню) і не заўсёды дзяліўся з намі, дзе быў і што чуў. Меў нейкія кавалерыйскія замашкі, арганізууючы часта конную паездку на конях нямецкіх чыноўнікаў, калі тыя былі на выездах.

Дзесь у пачатку 42-га году, аднойчы дзесь каля гадзіны 2 раніцы, позна вярнуўшыся зь Менску, Барыс разбудзіў мяне ѹ кінуў мне на стол жмутак папераў і загадаў, кажучы: "На табе войска, аб якім усё марыш". Схапіўшыся, пачаў чытаць і разглядаць гэтыя загады ды пастановы, якія былі падпісаныя нейкім генэралам Цэннэрам. Беларусам дазваляецца арганізаваць "Самаахову" супраць нападаў і нішчэнняў вёсак з боку штораз актыўнейшае дзейнасці чырвоных партызанаў, а потым рэпресіяў з боку Немцаў.

У Менску арганізуецца першы курс перашканення беларускіх афіцэраў пад камандаю капітана Ф.Кушаля. У кожнай акрузе будзе зарганізаваная падафіцэрская школа, а ѿ кожным раёне будзе стаяць батальён Беларуское Самааховы БСА. Немцы забавязываюцца даць зброю, а Беларуская Самапомач

павінна забясьпечыць гэтыя беларускія вайсковыя адзінкі харчамі й абмундзіраваньнем.

Плян пачаў хутка рэалізавацца. Пашылі мне мундзір зь льнянага палатна, памаляванага на зялёны колер. Хутка вызвалі мяне ў Менск на першыя курсы афіцэрскія з многім іншымі змабілізаванымі Беларусамі — вайскавікамі, пераважна быўшымі падхаружымі з польскай арміі, малодшымі афіцэрамі з быўшай царскай арміі, і хоць у малой колькасці, але і з лейтэнантамі чырвонае арміі, якім удалося вырвацца з палону й далучыцца да нас.

Памятую раззвітаныне з маім начальнікам, які быў злы, што адыходжу з працы, і быў перакананы, што нічога з гэтага беларускага войска ня будзе, цьвердзячы, што мы — Немцы — ня можам давяраць Беларусам і даць ім узбраеныне, але мусіў прызнаць загад вышэйшых уладаў зь Менску.

У Менску ішло інтэнсыўнае перашкаленыне афіцэраў — здаецца, два месяцы. Абзнаёмліся зь нямецкай зброяй і крыху камандамі, а таксама з савецкімі вінтоўкамі й кулямётамі.

Барыс на курсе ня быў, бо мусіў астацца ў Наваградку, прадбачаны як камандзер акруговы БСА, арганізаваць мабілізацыю ў падафіцэрскую школу ў Наваградку і ў батальёны па раёнах. Часта прыяжджаў у Менск зь візытаю ў нашыя кашары, а ў суботы й нядзелі мы заўсёды пёрліся на беларускія опэры.

На афіцэрскіх курсах адразу выбіліся некаторыя быўшыя польскія падхаружыя — завадовы й рэзэрвы, зь якімі лічыўся й нямецкі інспектар (наглядчык) і, асабліва, камандзер Кушаль. Нейк, як прадбачана, з кожнае акругі адзін альбо пару й так памятую гэных выдатнікаў: Мікуліч, Сажыч, Кажан, Качан, В. Русак з Баранавіч; Чайкоўскі й Зыбайла із Слоніму. Із старэйшых Сокал-Кутылоўскі, хоць гэтаму было цяжкавата адаптавацца да нямецкае тэхнікі й мовы.

Пасля заканчэння курсаў перашкаленыня афіцэраў у Менску, я быў назначаны камандзерам падафіцэрскай школы БСА ў Наваградку. Прыйехаўшы ў Наваградак, я ўжо застаў гатовыя кашары й змабілізаваных быўшых падафіцэраў — пераважна з польскай арміі й некалькі з чырвонае армії.

Пастанавілі сфармаваць тры звязы з гэтых рэзэрвістамі і чацвёрты — з дабравольцаў-юнакоў зь сямігадоваю асьветаю, якія дасюль нідзе ня служылі ў войску. Паехалі ў настайніцкую сэмінарыю, дзе калісь вучыў "вайсковую гімнастыку", і гукнулі пра падафіцэрскую школу, дык ахвотнікаў зъявілася

болей, чым мы маглі прыняць. Выбраў 60 чалавек у чацьвёрты звяз, названы "Звяз Стрымгалоўцаў". Камандзерам гэтага звязу я назначыў лейтэнанта Матысяка, які разам зы мною быў на курсе ў Менску. Выбар быў добры, бо ён запраўды фахова й добра школі "рэкрутаў", а пазней кандыдатаў на камандзераў дружынаў. Часам хлопцы наракалі, што ён быў завельмі строгі й вымагаючы. Напрыклад, часта баявыя цвічэніні адбываліся пад гарою й на высокай стромай наваградзкай замкавай гары, дзе, бягучы ў атаку пад гару, давалася каманда "сядай", а бягучы з гары — каманда "лягай", дык хлопцы казалі, мусіць, камандзер мылаецца, бо было-б больш талкова з гары "сядай", а пад гару "лягай", але гэта ўсё асталося толькі ў памяці й жаўнеры дацэньвалі цвіёрдую й цяжкую дысцыпліну.

Кажны дзень пачынаўся зборкаю на пляцы ў чатырохкутніку з "хворымі" на левым крыле. Службовы афіцэр здаваў мне рапарт, прывітаныне "Жыве Беларусь" й адсыпваныне малітвы "Беларусь наша Маці-Краіна", і тады кожны звяз маршыраваў у сваім напрамку на заняткі. Часам на такую цырымонію пад'яджаў Акруговы Камандзер БСА Барыс на інспэкцыю. Тады здаваўся рапарт яму.

Характэрным для гэтай школы было, што вельмі прыгожа съпявалі, як і маршыравалі на занятках, а гэта ўжо заслуга камандзера школы, які сам любіў съпяваць.

Першыя месяцы школы адбываліся ў вельмі энтузіястичным настроем духу. Дасылаўся індывідуальныя новыя кандыдаты, напр., студэнты Малешка й Кавэліч, якіх змабілізавалі, каб эвэнтуальна вышкаліць іх на афіцэраў. З пачатку цяжка было іх уламаць у вайсковую дысцыпліну як вольнадумцаў-студэнтаў, але потым некаторыя зь іх выйшли добрымі афіцэрамі й энтузіястичнымі беларускімі вайскавікамі як, напр., лейтэнант Малешка, які пазней загінуў у Лідзе з рук польской партызаншчыны, альбо Бітус Валодзя. Сярод старых падафіцэраў выбіліся некаторыя вельмі здольнымі камандзерамі, якім акурговы камандзер прapanаваў надаць рангі лейтэнантаў — напр., Орсічу, Сацэвічу і некалькім іншым.

У школе, апрача вайсковага вышкалення, адбываліся таксама курсы агульнага вышкалення беларускай мовы, гісторыі, геаграфіі. Прыходзілі паважныя настаўнікі даваць лекцыі, як Акінчыц, д-р Орса й іншыя.

На жаль, як прадбачыў мой былы начальнік, Немцы слова не датрымалі. Гэнэрал Цэннэр дзесь прapaў. Немцы спaloхаліся вялікага беларускага вайсковага ўздыму. Не даставілі абяцанага ўмундзіравання й лепшай зброі (апрача старых савецкіх стрэльбаў). Хлопцы-падафіцэры падзерлі на

цьвічэньях свае апошнія боты — абутак і адзёжу. Дух пачаў падупадаць. Сам я быў добры да камандаў і загадаў, але слабы прамоўца. Часта прасіў камандзера Барыса пад'яджаць у школу, каб талкова прамаўляць да курсантаў і падтрымоўваць іх на духу.

Ня помню, як ішла арганізацыя батальёнаў у раёнах, куды мае курсанты павінны былі пераходзіць у якасці камандзераў дружынаў ці звязаў. Немцы пачалі прапанаваць і разьбіраць нашых падафіцэраў у іншыя дапаможныя паравайсковыя аддзелы, як, напр., лейтэнанта Орсіча забралі ў Менск на камандзера добра ўмундзіраванай і ўзброенай роты пры жандармэрыі, Ул. Сацэвіча й Бітуса на камандзераў лясной аховы. Мяне асабіста выклікалі ў Менск, дзе ў вялікім будынку — быўшым доме "правіцельства" — спаткаў мяне ў чорным і гранатовым чыгуначным мундзіры капітан Кушаль і таксама нізенькі палкоўнік Мірскі ў такім самым мундзіры.

Капітан Кушаль дае мне загад: забраць з Наваградку мінімум 50 чалавек і ехаць у Ліду, дзе будуць дабаўленыя змабілізаваныя ў БСА жаўнеры, каб школіць і камандаваць т. зв. "чыгуначным батальёнам". Паўстала гарачая дыскусія. Я пррабаваў пратэставаць ізноў, што зь Немцамі немагчыма йсьці на нейкае супрацоўніцтва, але капітан Кушаль, пасля съцверджаньня, што нам трэба хапаць зброю, дзе толькі даецца, закончыў — "непатрэбныя далейшыя дыскусіі, а мусіце падпарадковавацца загаду" — павёў мяне ў канцылярию галоўнага камандзера чыгуначнай аховы, які быў у чыне гэнэрала. Там ён мяне прадставіў як кандыдата на камандзера ў Ліду. Той выясняніў мне, што атрымаем добрае абмундураваныне, зброю й закватэраваныне з харчамі, а таксама, што буду мець поўную свабоду ў шкаленыні й камандаваныні гэтай адзінкі, толькі мушу пазнаёміць і навучыць крыху сваіх школьнікаў нямецкае каманды і, бязумоўна, пазнаць добра лёгкую нямецкую зброю: вінтоўкі, пісталеты, кулямёты й мінамёты і ў вагульным — гранаты. Будуць прызначаны да мае адзінкі двух Немцаў-афіцэраў з чыгуначнай аховы як інспектары. Падаў мне руку й пажадаў добрых усьпехаў. Спадары Кушаль і Мірскі абнімалі мяне ў падкрэслівалі нейкую гістарычную ролю новаарганізаванага беларускага чыгуначнага батальёну. Завялі мяне дзесь у нейкі чыгуначны склад і выбралі прыгожы да меры кангэровы гранатовы мундзір, выдалі новы бэльгійскі браунінг. На круглай шапцы была начэпленая беларуская Пагоня, а на каўнярох — Ярылавыя крыжы.

Прыехаўшы назад у Наваградак, я перадаў камандаваныне ўжо расцяярушанае падафіцэрскае школы штабс-капітану Сыцяпуржынскаму. Выбраў дзесяць падафіцэраў, пераважна маладых, із звязу "стрымгалоўцаў" на інструктараў у Ліду. Агаласіў: "Хто хоча, на ахвотніка, ехаць зы мною ў

Ліду [працаваць] спасярод радавых жаўнераў, далучаных ужо ў той час да школы для фармацыі батальёну БСА". Ізноў з ахвотнікамі ня было праблемы, бо згасліся замнога й трэба было выбіраць найлепшых, напр., адзін вельмі гарачы Беларус і адважны жаўнер Міхась Чартко з Далятыч, прасіўся з плачам, каб яго ўзяў з сабою. У мяне былі засыярогі, што ён часам выпіваў замнога. Ня ведаю чаму, але мне прышлося зарганізаваўшы аддзел замэльдавацца ў Акруговага Кіраўніка Беларускай Самапомачы сп-ра Якуцэвіча. Той прыняў мяне ў сваёй канцылярыі зь вялікай "помпай". Даў мне напісаны загад — гэтым загадваецца Вам на чале аддзелу ў сіле 50 чалавек неадкладна ехаць у горад Ліду й замэльдавацца ў "Бангофсафіцыра". Таксама выдаў мне пасьведку панямецку із штэмпелем Гэбіткамісара.

У Лідзе па прыбыцці нас памясьцілі ў кашары (быўшая фабрыка галёшаў у Лідзе). Даслалі, больш зь Лідзкай акругі, змабілізаваных жаўнераў, на чале зь вельмі добрым камандзерам Клінцэвічам. Разам стварылі трох звязы па 60 чалавек. Цікава, што Немцы вельмі неахвотна прызнавалі афіцэрскія рангі, як лейтэнанта або капітана, а ўжылі тытулаў "фюрэр" — *zugführer* і *gruppenführer*. Мяне мае падначаленая называлі "Спадар ротны".

Пачаліся заняткі вышканенія. Нямецкія афіцэры-інспэктары падавалі прапановы, каб галоўна школіць у валоданыні аружжам, муштры й вартавой функцыі. Але пакідалі поўную свободу камандзеру як школіць, бачачы спраўнасць, дысцыпліну й прагрэс нашых вайскавікоў — некоторых зусім без вайсковага вопыту перад гэтым.

Бязумоўна, нашым цэлем было даць поўнае ваеннае вышканеніе, дык выходзілі за горад у поле, цывічныя наступ і абарону (з капанынем акопаў).

Маршыруючы праз горад на цывічэньні ці заняткі, заўсёды вельмі спраўна грымелі беларускія маршавыя песні. Памятаю на каталіцкія грамніцы 2-га лютага, якраз рота маршыравала па сінягу, па вуліцы каля касьцёла і съпявала песню "у гушчарах". Усе вырынулі з касьцёла на двор і прыглядаліся, ня ведаючы, што гэта за вайсковы аддзел (не паліцыя), а ў чорных мундзірах у поўным баявым узбраені, плецакі з лапаткамі, вінтоўкі і штыкі, гранаты й трох кулямёты. Расказвалі потым мне, што паніка панавала сярод "палякаў" — думалі, што гэта нейкі карны атрад і распаўсюджвалі плёткі, што ямы за горадам капаюць; а мы цывічыліся ў рыхтаваныні акопаў, хоць вельмі плыткіх і правізарычных.

Вечарамі часта з падафіцэрамі прыгатоўвалі новыя песні. Прислаі мне зь Менску ад Саковіча слова і ноты да песні першага звязу штурмовага "Чутно гоман — там войска съпявае". Падафіцэры, быўшыя сэмінарысты з Наваградку, памагалі мне разчуць гэту песню пры помачы мандалінаў, але неяк не выходзіла гэта добра да маршу, а слова вельмі прыгожыя і

баявыя, дык я сам дабраў мэлёдью да гэтай песьні і цікава, што яна сталася вельмі папулярнай сярод нашых вайсковых аддзелаў па ўсёй Беларусі.

Да прыезду "беларускіх чыгуначнікаў" у Лідзе ўжо працавалі ў школах маладыя настаўнікі, якія закончылі сэмінары ў Наваградку і пачалі беларусізаўцаў спольшчаныя пачатковыя школы, але спачатку ім ішло гэта вельмі цяжка, бо былі тэрарызаваныя й [знаходзіліся] пад страхам польскай помсты. Як пачаў дзейнічаць чыгуначны батальён, дык Палякі на чале зь іхнай паліцыяй прыціхлі, а нашыя настаўнікі "паднялі вушы". Ніколі не забуду, як у нядзелю спацыруючы з маладою настаўніцай Соняй у цэнтры гораду, многа якраз праходзіла па ходніках людзей з касыцёлаў. Ідуць супроць нас дзьве панюсі зь дзявлюма дзячынкамі-школьніцамі, а гэтыя, убачыўшы настаўніцу, паднімаюць ручкі і голасна вітаюць: "Жыве Беларусь". Я прыгожа адсалютаваў ім, а панюсі-полькі аж захлынуліся: "Co sie robi, pani droga, n'wiat sik kocczy".

Вельмі сардэчна мы пасъмяяліся з Соняю і цешыліся сваёй перамогай. У вольным часе пазнаёміў я зь беларусамі, працуючымі пры gebietskamіcary, і дзіўна быў заскочаны, што там у канцылярыях панавала поўнасцю польская мова, але съведамейшыя беларусы пачалі "адважна" гаварыць пабеларуску, маючы за плячыма сваё "войска".

Памятаю, спаткаў там інж. Клімовіча, т. зв. палкоўніка Дзямідава, сп-ра Вітаута Рамука.

Хутка ўсе мы — афіцэры і падафіцэры, бел.[арускія] чыгуначнікі, настаўнікі, пераважна маладыя і прыгожыя паненкі і працаўнікі з адміністрацыі — наладзілі вялікае спатканыне — банкет і забаву. Забава была вельмі ўрачыстая. Помню, як плачуучы горача прамаўляў палкоўнік Дзямідаў, вітаючы нашых вайскавікоў першы раз тут у гісторыі Ліды.

Не абышлося й без малых інцыдэнтаў. Танцуючы ў поўнай салі мае падафіцэры, як пачуюць, што нейкая парачка танцуе ў папольску гаворыць, дык ня могуць устрыміцца й зачапаюць такіх, гаворачы "хто вас сюды запрасіў — Палякаў". Здарылася гэта нават і са сп-ром Рамуком, які танцеваў зь нейкай сакратаркай і папольску гаварыў. А мне прыкра было ўспакайваць іх і тлумачыць. Цікава таксама, што мы даведаліся, што ёсьць дзесь на могілках праваслаўная царкоўка, а я сам любіў у нядзелі быць на богаслужбах і многія з маіх жаўнероў жадалі. Дык у нядзелю стройна са съпевам маршыравалі ў царкву, але як пасъля службы выйдуць усе з царквы й знаёмяцца, дык цяжка было паверыць, што асабліва маладыя пераважна гавораць між сабою папольску. Знаёмячыся з нашымі вайскавікамі, цяжка ім, дзячычатам, было пераломівацца і нейк са страхам, аглядаючыся — гаворыць пабеларуску. Паколькі ў Лідчыне быў тэрор і палянізацыя, многія ўспамінаюць, што пакуль нашае "войска" там стаяла, панаваў крыху беларускі дух. На жаль, доўга гэта не патрывала, толькі 2—3 месяцы й

немцы, пераканаўшыся, што нашыя "ваякі" ўжо добра пашколеныя — загадалі разъдзяліць гэтую вялікую роту на малыя аддзелы (па 10 да 15 чалавек) і рассылаць па меншых чыгуначных станцыях для аховы. Да кожнае дружыны я вымагаў далучыць свайго падафіцэра, каб камандаваў сваімі людзьмі. Пакінүў пры себе сталы "штаб" — інструктараў, зь якімі пасъля Ліды быў пераведзены ў Маладэчну, дзе вышкаліў таксама роту маладых юнакоў, потым у Стоўпцы, а там, цікава, атрымаў рэкрутаў пераважна з усходняй Беларусі — са Случчыны, якія спачатку вельмі насыцярожана на нас, камандзераў, глядзелі (заходнікаў — ці "нямецкіх наймітаў"), але потым у часе шкалення здабылі да нас давер і пашану. Адзін з такіх пазней стаўся падафіцэрам, расказваў мне, што баяўся мяне і не разумеў, чым я "пахну" — ці я за немцаў, ці за чырвоных, бо ў сваёй прамове казаў "напляваць нам на новую Эўропу ці новыя парадкі, а толькі трэба аружжа ў свае рукі хапаць й свайго дабівацца". Ад случчакоў шмат падхапіў песні ё і ўвёў іх да маршавога съпеву.

Са Стоўпцаў перавялі мяне ў Баранавічы й тут ужо астаўся як бы ў "Галоўнай кватэры чыгуначнага батальёну". Паралельна з арганізацыяй мною роты ў Лідзе была арганізавана падобная рота ў Менску пад камандаю Зымітрука Чайкоўскага, але зь Менску гэтая арганізацыя далей не пасунулася. Будучы ў Баранавічах, мяне лічылі "Verbindungsafіцэрар"/* паміж усімі аддзеламі, раскіданымі па станцыях. На мясцох па станцыях нямецкія "вахтмайстры" стараліся апанаваць нашых чыгуначнікаў і поўнасьцю камандаваць імі, абкрадаючы іх у *Verpflegung*** і іншых запасах. Нашыя падафіцэры змагаліся за ўтрыманье контролі над сваімі жаўнерамі й часта здараліся інцыдэнты варожасці, сутычкі.

* сувязным афіцэраром (ням.).

** харчовым пайку (ням.).

Так, напр., на станцыі Выгода — паміж Баранавічамі і Менскам — камандзер звязу Слонімскі збунтаваўся супроты нямецкай *Bahnschutzpolizei**, разаружыў іх, разъдзеў і пашоў са сваім аддзелам у лес, залажыўшы беларускі партызанскі атрад імя К. Каліноўскага. Прыйсляў ганцоў да мяне й наракаў, што доўга ня зможа самастойна ўтрымацца й будзе змушаны здацца чырвоным партызанам. Апошня два хлапцы вярнуліся да нас зь лесу, якіх мы захавалі перад немцамі. Расказвалі, што камандзера Слонімскага загналі дзесь узад у табар — не давяраючы яму.

* чыгуначнай паліцыі (ням.).

Мяне з гэтай прычыны вызывалі ў галоўную кватэру Bahnschutzpolizei у Менску, пагражалі, але я скарыстаў з гэтага, каб здабыць большае права дучнасьці й нагляду над сваімі хлапцамі, каб іх ня крыўдзілі немцы.

На адрэзу Клецак—Слуцак будавалі новую лінію чыгункі і туды скіравалі даволі многа нашых чыгуначнікаў для аховы будовы й мабілізацыі рабочых сілаў з падводамі. Паехаўшы туды адведаць сваіх, вадзілі мяне ў вёскі сярод сялян, якія на маю гордасць і пацеху выражаліся вельмі прыхільна аб нашых хлапцах. Разумеючы, што яны мусіць выконваць загады Немцаў, але робяць гэта справядліва й лагодна, а ня так, як "белашыйкі" (паліцыя), якіх можна было "падкупляць" і [якія] паказвалі сваю брутальнасць улады.

Будучы ў Баранавічах (на станцыі) пасьля заканчэння шкалення, меў шмат часу й свабоду руху, чыгункаю мог ездзіць ува ўсе бакі. Асабліва часта прафыўнай у Менску, быў звязаны з БНП.

Прыяжджаў да мяне Барыс, калі дастаў дазвол арганізаціі конны швадрон, прапануючы мне вярнуцца ў Наваградак й абняць каманду якогась плютону. Аднак зразумеў, што мне не выпадае пакінуць сваіх чыгуначнікаў. Адно, што змог парадзіць яму, якіх камандзераў выбраць з кадраў быўшай школы БСА.

Усевалад Родзька запрапанаваў мне быць камэндантом кашараў, дзе адбываліся курсы кіраўнікоў СБМ, а ён быў кіраўніком і выкладчыкам на гэтых курсах. Вельмі цікава і прыемна было правесці некалькі тыдняў з нашаю моладзьдзю, сярод якой трymаў дысцыпліну і меў пашану (съедка М. Ганько).

У часе Другога [Усебеларускага] кангрэсу мне даручана было зь іншымі нашымі афіцэрамі ахова гэтага кангрэсу — у выпадку нападу партызанаў або Немцаў, якім магло не спадабацца завялікае вымаганье незалежнасці. Абладаваны двума пісталетамі й гранатамі, хадзіў дзесь па балконах і кругом будынку, мала абсэрвуючы, што адбывалася на кангрэсе.

Хутка пасьля кангрэсу — адступленыне на Захад. Наш быў апошні цягнік, які адыходзіў з цэнтральнай станцыі ў Баранавічах (Палеская станцыя ўжо была занята чырвонымі). Некалькі дзён перад гэтым былі съедкамі вялікіх калёнаў пешаходаў і фурманак адступаючых бел. сялянаў і іншых у кірунку на захад. Многія падафіцэры, напр., Русак й жаўнеры, падыходзілі да мяне, пытаючыся, што рабіць. Радзіў ім, калі нічога ня ведаюць удома — дзе ты й калі зможаш захавацца перад тэорам чырвоных — аставайся. Мы едзем няведама куды й калі вернемся. У апошні мамэнт далучыліся да нас пару

дзяўчатаак у зялёных уніформах (сярод іх Юзя Брэчка), даў ім асобнае месца ў вагоне, і забралі іх.

Падарожжа было доўгае й цяжкае. Міны і атакі партызанаў на дарозе. Нейк абмінулі Варшаву, паехалі праз Чанстахову, Сылёнск на Прагу — у Чэхію. Адтуль уздоўж Баварыі ў раён Saarbrückен, дзе нас разаружылі, загналі ў Durchgangslager*, а потым паразьдзялялі па станцыях, каб папраўляць калейкі пасольства аліянцкіх бамбёжак, якія там былі вельмі цяжкія й частыя. Аднаго разу зъяўляецца да мяне маёр Барыс і загадвае мне пакавацца і ехаць зь ім у Берлін. Загад з БНП быў трывмацца з хлапцамі й пры аказіі перайсьці да французскіх партызанаў. Але-ж Барыс быў майм спонсарам у БНП, дык ня мог яму супраціўляцца.

* перасыльны лягер (ням.).

У Бэрліне на "Weissensee" трывалі правёў на рапартах з палк. Езавітавым — сколькі людзей пакіну і дзе яны і т. д. Гэты прапанаваў мне ўступіць у новаарганізаваную ў Баварыі Беларускую Дывізію. Заядлыя дыскусіі — БНП пропанавала лепш скідаць уніформу й йсыці ў рабочыя лягеры, наклейваючы сабе значкі "Ostarbeiter"**, каб у часе капітуляцыі быць сярод сваіх людзей і не пададзецца у паніку. На нейкі час прыняў я камандаваныне нейкім "запасным батальёнам" у Бэрліне — гэта разьбіткі з БКА — шмат афіцэраў і падафіцэраў, але панавала там анархія і бесдысцыплінаванасць. Далей, таму што ўпіраўся ня ўступаць у дывізію, папаў у няласку прэзыдэнта Астроўскага, які выкрасыліў мяне зь лісты павышэння рангаў (на маёра), ня мог атрымаць Verpflegungskarte**.

* усходні работнік (ням.).

** харчовых картак (ням.).

Ня ведаю, дзе ў гэтых час Барыс боўтаўся. Сп. Ю. Сабалеўскі запрапанаваў мне разам зь Бяленікам быць інспектарам па рассяяленыні бежанцаў у Нямеччыне, якіх часта пасялялі ў Ostarbeiterlagers*.

* лягерох для ўсходніх работнікаў (ням.).

Дастаў прымэльдаваныне й харчавыя картачкі. Пачаў ездзіць па Нямеччыне, знацшоў сваю сымпатию Вару М. у Турынгіі. Урэшце йзноў зъявіўся Барыс і заявіў мне, што нігдзе ня выкруцішся. Дывізія ўжо зарганізавана й мне пропануецца камандаваныне афіцэрскай школы пры гэтай дывізіі. Атрымаў зялёную вайсковую уніформу з пагонамі капітана і выехаў у Баварыю.

Тут пачаліся нармальныя заняткі ў школе і ў батальёнах "дывізыйных". Барыс прыпыніўся пры штабе гэнэрала Зыглінга як лучнік да дывізыі (Verbindungsoffizier).

За пару тыдняў прысылаюць у школу "Sturmbahnfher'a" Marbach, які пераймае каманду школы, якую пераймяноўваюць у "падафіцэрскую школу (Unteroffizierschule)". Мне прапануюць астацца, як "Verbindungsoffizier". Паўстала замяшаньне. Кадэты пачалі бунтавацца, ня прызнаючы нямецкага камандзера, а дэмантрацыйна здаючы мне рапарты і т.д., як, напр., Зымітро Зыбайла (?). Немцы загадалі мне й некалькі афіцэрам- інструктарам больш не паяўляцца ў школе, а сядзець у асобным бараку да далшага распараджэнья.

Ізноў зъяўляецца Барыс — забірае мяне ў штаб, дзе быў у нейкім замку на ўрачыстасці з усім нямецкім гэнэралітэтам і даволі блізка абсэрваваў самога гэн. Зыглінга, які выдаваўся мне вельмі прыстойны, высокі й даволі сымпатычны. Атрымоўваю з Барысом паперы й напраўленыне на поўнач у Rostock. Гэта мне вельмі заіманавала, бо вельмі-ж калісь прагнуў папасьці ў нямецкую акадэмію ваенну.

Там школілі нас на камандзераў батальёнаў і брыгадаў. Ня было афіцэра ніжэй капітана, шмат маёраў і палкоўнікаў Ritterkreuzträgers*.

* кавалераў "Рыцарскага крыжа" (ням.).

З чужаземцаў было з намі пяць афіцэраў мадзярскіх. Вадзілі на палігоны, дэмантравалі панцэрфраўсты й панцэршрэкі.

На выкладах вучылі, як арганізаваць штаб батальёнаў і новыя дывізыі "45" з малою колькасцю людзей, але вельмі сільнаю зброяй, кожны жаўнер з аўтаматам. Падкрэслівалі Немцы, што ім не хапае добра гаё вышканення ваяваць уночы і ў лясох г. зн. з партызанамі.

Вазілі нас ува ўніверсітэт у Ростак на цікавыя выклады й дыскусіі. У часе перарываў высокія афіцэры акружвалі нас пры перакурцы, распытвалі хто мы, бо мелі на шапках Пагоні, а на каўнерах ярылаўскія крыжы. Асабліва захопленыя былі Барысом, які сярод іх выглядаў молада, быў у ранзе маёра й бадзёра трymаўся. Я асабіста нейк слаба разумеў панямецку, ды агарнуў мяне пэсымызм, чуючы часта гарматныя стрэлы недалёка пад Штэтынам.

Пыталіся і радзіліся нас практичных заўвагаў пра барацьбу з партызанамі. Цікава, што часта заяўлялі, калі-б нас (Немцаў) аліянты пакінулі бамбіць і

атакаваць з заходу, дык мы гэтым герояў чырвоных яшчэ здольныя былі-б загнаць назад з-пад Бэрліна й Штэтына за Москву. Аднаго разу выгналі нас на пляц кашараў, пастроілі ў трывутнік (чалавек каля пару тысяч). Зьяўляеца фэльдмаршал з булавою, якому здалі рапарт, а ён кажа: "Спадары, на ўсходнім фронце дрэнна, таму што шмат дэзэрцыі. Я патрабую пару сотняў ахвотнікаў сярод вас, якіх мы кінулі-б на фронт каб устрымаць дэзэрцыю.

Ахвотнікі, прашу выступіць наперад". Цішыня і ніхто не варушыўся. Фэльдмаршал ня гневаўся, а спакойна заяўіў — я разумею, таму мушу сам вызначыць, і ідучы перад лініямі пастроеных паказваў булавою Вы-Вы-Вы, каб выступалі, і наткнуўся на Барыса, які заўсёды строіўся ў першы рад, а я за ім у другім раду. Барыс самлеў, а я ззаду "Кажы, што Ausländer*, дык ён мэльдуе, што з Беларускае Дывізіі, да якой ён хоча вярнуцца". Маршал лепш прыгледзеўся да ягоных адзнакаў і загадаў "Zurücktreten", адступі назад. Зараз пад'ехалі аўтобусы й "ахвотнікаў" павязылі недзе, а Барыс падзякаў мне за параду.

* замежнік (ням.).

Песьні Першага Беларускага Штурмовага Зьвязу

Чутны гоман — там войска съпявае,
Ўвёсцы водгалас рэха чуваць.
Беларускі жаўнер прыбывае
Ў сваю вёску начлегам стаяць

Гэта йдзе першы зьвяз наш штурмовы,
Беларусь — родны край бараніць.
Хоча скінуць чужыя аковы
Ў вольным краі, каб вольным мог жыць

Людзі кветкамі іх абкідаюць,
А дзяўчаты цалункі ім шлюць
Яны з радасцяцай гэта прыймаюць
Так прыгожа праз вёску ідуць.

Па кватэрах гаворка, шаптаныні,
Прысяганыні, ў вачох поўна сълёз, —
Ноч прайшла, надайшло развітаныне
Бо жаўнера такі ўжо лёс.

Беларускае войска съпявае —
У крывавы гатуецца бой,
А дзяўчына жаўнера пытае,
Чаму браць ён ня хоча з сабой.

РОДНАЯ КРАИНА

Шкода роднае Краіны
І тый міленькай дзяўчыны,
Шкода, шкода, баліць сэрца,
Яна гіне ў паняверца.

Гэй, гэй, гэй браточки, вы любыя сакалочки!
Гэй, гэй праз даліны, да каханае дзяўчыны!

Яна, бедная, чакае,
Горкі сълёзы пралівае
А я тутка між чужымі
Тужу вечна за сваімі.

Гэй, гэй, гэй браточки, вы любыя сакалочки!
Гэй, гэй праз даліны, да каханае дзяўчыны!

Але прыйдзе і хвіліна
Калі любая дзяўчына
Зможа пры мне пасядзеці
І ў вочкі паглядзеці.

Гэй, гэй, гэй браточки, вы любыя сакалочки!
Гэй, гэй праз даліны, да каханае дзяўчыны!

Ў нас гаворкі будзе многа,
Ў аднога і ў другога.
Што чуваць і як жывеца
Да чаго кожны імкнецца.

Гэй, гэй, гэй браточки, вы любыя сакалочки!
Гэй, гэй праз даліны, да каханае дзяўчыны!

Будзем Бога мы прасіці,
Каб пазволіў разам жыці
Па прайшоўшай завірусе
Ў сваёй роднай Беларусі.

Гэй, гэй, гэй браточки, вы любыя сакалочки!
Гэй, гэй праз даліны, да каханае дзяўчыны!

НОВЫЯ ЧАСЫ

Ўжо новыя часы для нас наступаюць,
Бо і нас у войска сваё заклікаюць.
Ня сумуй, дзяўчына, і ня плач съяззамі
Як зло пераможам, дык зноў будзем з вамі.

Мы роднай старонцы йдзём усе служыці
І ворага злога ўсюды будзем біці,
Бо дзе лясы, рэкі, дзе старонка тая,
Гэта край наш родны — Беларусь съятая.

Дык мы ж, яе дзеці, будзем ёй служыці
І колькі сіл хваце будзем бараніці.

Каб наша змаганьне марна не прапала
І Беларусь вольнай як найхутчэй стала.
Дык я заклікаю ўсіх з усёй сілы
Бараніць край родны да самой магілы.
І хоць бы прыйшлося жыцьцё ёй аддаці,
Мы ўсе ж гэта зробім, бо яна нам маці.

Нямеччына, травень 1941 г. Б. Д-ч.

KAMUNIKAT.org